

DOKTORI (PhD-) ÉRTEKEZÉS

ADALÉKOK AZ OSZTRÁK KULTURÁLIS IDENTITÁSHOZ – ÖSSZETEVŐK ÉS NYELVI MANIFESZTÁCIÓK

Készítette: Dr. Csernus Sándorné

Témavezető: Dr. Földes Csaba egyetemi tanár

**PANNON EGYETEM, VESZPRÉM
Interdiszciplináris Doktori Iskola:
Bölcsészettudományok (nyelvtudomány) és
Társadalomtudományok (neveléstudomány)**

Nyelvtudományi Doktori Program

Interkulturális nyelvészeti alprogram

2007

TARTALOMJEGYZÉK

1. A KUTATÁS KÉRDÉSEI, A DOLGOZAT CÉLKITŰZÉSEI ÉS HIPOTÉZISEI	3
2. A KUTATÁS TÉMATERÜLETEI ÉS AZ ALKALMAZOTT MÓDSZEREK	6
3. A NEMZET	19
3. 1. A NEMZET FOGALMA	19
3. 2. NEMZET, NEMZETTÉ VÁLÁS, NEMZETÉRTELMEZÉSEK, NACIONALIZMUS	21
3. 3. KÉTFÉLE NEMZETFELFOGÁS: ÁLLAMNEMZET – KULTÚRNEMZET	31
3. 4. A NEMZET NARRATÍVÁI	34
3. 5. A NEMZET SZIMBÓLUMAI – EMLÉKEZÉS – FELEJTÉS	35
3. 5. 1. <i>Név</i>	42
3. 5. 2. <i>Zászló</i>	43
3. 5. 3. <i>Címer</i>	43
3. 5. 4. <i>Himnusz</i>	45
3. 5. 5. <i>Nemzeti valuta</i>	46
3. 5. 6. <i>Nemzeti ünnep</i>	47
3. 5. 7. <i>Koronák</i>	52
3. 5. 8. <i>Személyek mint szimbolikus figurák</i>	53
3. 6. MÍTOSZOK, MÍTOSZTEREMTÉS	54
4. IDENTITÁS.....	57
4. 1. AZ IDENTITÁS TÖRTÉNELMI DIMENZIÓJA	60
4. 2. EURÓPAI IDENTITÁS	63
4. 3. KULTURÁLIS IDENTITÁS – NEMZETI IDENTITÁS	65
5. TÖRTÉNELMI VISSZATEKINTÉS ÉS AUSZTRIA BELPOLITIKÁJA	72
6. AZ OSZTRÁK NEMZETI IDENTITÁS ÖSSZETEVŐI	83
6. 1. AUSZTRIA „KITALÁLÁSA”	83
6. 2. AZ ÁLLAMSZERZŐDÉS ÉS A SEMLEGESSÉG	85
6. 3. AUSZTRIA ÉS NÉMETORSZÁG VISZONYA	94
6. 4. A NÉMET NYELV AUSZTRIAI „VÁLTOZATA”.....	106
6. 5. A NYELV ÉS A KULTURÁLIS IDENTITÁS KAPCSOLATA	115
6. 6. ÉTEL- ÉS ÉLETÉLVEZET.....	123
6. 7. TURIZMUS MINT AUTOSZTEREOTÍPIA	132
7. AZ OSZTRÁKOK MENTALITÁSÁNAK EREDETIVIZSGÁLATA ÉS NYELVI MANIFESZTÁCIÓI SZOCIOKULTURÁLIS KONTEXTUSBAN, A NÉMET MENTALITÁS HÁTTERÉN	139
8. A KÉRDŐÍVEK ÉRTÉKELÉSE	160
9. EREDMÉNYEK.....	189
10. MELLÉKLET	198
11. IRODALOM.....	214
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	224

„Es gibt kein geschichtliches Gebilde in Europa, dessen Existenz so sehr mit Identitätsproblemen seiner Mitglieder verbunden ist wie Österreich.”

„Nincs még egy olyan történelmi képződmény Európában, amelynek léte annyira összekapcsolódna tagjainak identitásproblémáival, mint Ausztria.” (HEER, 2001: 9)

1. A KUTATÁS KÉRDÉSEI, A DOLGOZAT CÉLKITŰZÉSEI ÉS HIPO-TÉZISEI

A dolgozat sokrétű célkitűzésének háttérében az áll, hogy az identitásdiskurzushoz releváns adalékokat szolgáltatson; a kulturális identitás modern, kultúratudomány által definiált jelentéstartományát az osztrák emberekre vonatkoztatva interdiszciplináris integratív megközelítésben feltárja, leírja és értékelje. Mindezekből kiindulva fő célom az, hogy mint cseppben a tengert, ezt az identitáskonstrukciót egy homogén populáción, pontosan egy kvalitatív esettanulmányon érzékeltessem, amit később más mintán is el lehet végezni.

Az utóbbi évtizedekben az „újkori népvándorlás” a nyugat-európai országokban egy mindinkább megerősödő nyelvi-kulturális heterogenitást vont maga után. Ezzel egy időben az európai integráció kontextusában az átalakulás folyamatai megkérdőjelezzik a tagállamok nemzeti hovatartozásának intézményi alapjait. Mindez magyarázza a „kulturális identitás” témájának konjunktúráját. (WODAK, 2002: 19)

Az identitáskonstrukció konstituensei közül elsősorban arra szeretném a figyelmet irányítani, hogy mennyire nyelvi meghatározottságú, hogy mennyire „nyelvbe kötött” az osztrákok kulturális identitása. Azért érdemel figyelmet a probléma nyelvi természete, mert a német úgynevezett „pluricentrikus” nyelv, tehát több nemzet hivatalos nyelve. (WIESINGER, 1988; MUHR/SCHRODT/WIESINGER, 1995; AMMON, 1995; CLYNE, 2001) A dolgozat egyik lényegi kérdése, hogy vajon egyenrangú vagy hierarchikus viszony áll-e fenn a „centrumok” között. Több egyenrangú központ létezik-e, avagy egy centrum és több periféria? Milyen (esetleg ambivalens) jelentésekkel bír ma a német anyanyelv egy osztrák ember számára? Funkcionálhat-e identitásteremtő tényezőként a német nyelv egy osztrák beszélőközösségben? Egyáltalán: mit értenek német nyelv alatt az osztrákok? Az írott nyelvet és annak standard beszélt változatát („Hochdeutsch”), esetleg a szívükhöz legközelebb álló dialektust, vagy a kettő között közvetítő átmeneti formát, a köznyelvet? Milyen további összetevők jellemzik a 21. század elején ezt az identitást? A kutatás fő kérdései tehát: mit jelent az osztrák emberek számára az, hogy német az anyanyelvük, táplálja-e ez, s ha igen, mennyiben a kulturális iden-

titásukat? Befolyásolja-e, és ha igen, milyen irányban a nyelvvel való azonosulást a nyelv pluricentrikussága? Mennyiben problematizálódik az a tény, hogy létezik egy „Németország” etnonímia?

Mint ismeretes, a német „pluricentrikus” nyelv, tehát léteznek nemzeti variánsai. Kutatásaim azért terjednek ki az „Ausztriában használatos német nyelv”-vel kapcsolatos reflexiókra, az osztrák nyelvészekről származó eltérő véleményekre – amelyek a német nyelvterület vonatkozásában vagy az elkülönülést, vagy az egységbe való beolvadást tartják követendőnek –, hogy megállapíthassam, melyek a témám szempontjából releváns álláspontok. A következő kérdés tevődik fel újra meg újra: „önállósult-e az osztrákok nyelve oly mértékben, hogy »osztráknak« lehessen nevezni?”¹ (WIESINGER, 1988: 10)

Kutatásaim fő keretét a kultúratudomány adja, amely „...a kultúra, a nyelv, a szimbólumok és a világnézetek felé fordul. [...] A kultúratudományi törekvések a jelentés-előállítás folyamatait és szereplőit tartják igazán értékesnek, inkább érdekli őket az út maga, mint az eredmény, kíváncsiságuk leginkább az olyan fogalmakra irányul, mint jelentés, identitás, cselekvés, konstrukció vagy egyezkedés.” (CONRAD, 2005: 65)

A kulturális identitás kutatása nem képzelhető el a nemzet fogalmának, a nemzetértelmezéseknek, a nemzetek kialakulási folyamatának kultúrtörténeti diskurzusa nélkül. (RENAN, 1882/1994; SMITH, 1993; HOBBSAWM, 1995; ASSMANN, 1992; BRUCKMÜLLER, 1998; KREISSLER, 1984; REITERER, 1988; PELINKA, 1990; ANDERSON, 1993) A különféle nemzetfelfogások részben kultúratudományi ábrázolásmódján keresztül célozom annak megvilágítására, hogy a nemzet – különböző megjelenési formáit tekintve – politikai és gazdasági célokat szolgál, és konstrukció eredményeként jön létre. A téma összetettségének megfelelően a kutatási módszer is interdiszciplináris, a kultúratudomány elméletét a történettudomány metodikájával kombináltam.

A nemzet mint konstrukció eredetét, fogalmát, értelmezéseit a dolgozat célkitűzéseinek alárendelten elemzem. A közösség konstrukciója a politikai cselekvés fontos kiindulópontja. Az új gazdasági szervezetek működése és a polgári-kapitalista struktúrák kialakulása szorosan összekapcsolódik a nemzetek fejlődésével.

Szándékom annak igazolása, hogy a kulturális identitás soha nem lehet lezárt egység, hanem a mindennapi életvilágok által pregnánsan befolyásolt és állandóan újrateemtett diskurzusformáció. Annak bizonyítására, hogy a kulturális identitás a mindenkori szociokulturális közeg függvénye, vállalkozom a probléma háttérének történelmi perspektívájú vázolására.

¹ A nyelvészek mérsékelt csoportja az „österreichisches Deutsch” terminológiát használja, a radikális nyelvészek szakkifejezése az „Österreichisch”.

Az identitás fogalmának meghatározásával azt szeretném igazolni, hogy a kulturális identitás a kollektív identitás egyik formája, diskurzusformáció – amely állandó konstrukciónak rendelődik alá. Az úgynevezett kollektív-diskurzív identitás eközben úgy működik, hogy más közösségektől elhatárolódik, valamint definiálja a kritériumokat és szabályrendszereket, amelyek megteremtik a nemzetből való „részesedés” alapfeltételeit. Gazdasági perspektívából vizsgálva a kérdést: elmondható, hogy az identitásalakulást (-alakítást) mindig a rendelkezésre álló erőforrások elosztásának és hierarchiájának fennálló rendszere támogatja.

Ez előtt a háttér előtt abban látom a kultúratudomány egyik lényeges feladatát, hogy úgy álljon a kulturális identitás vizsgálatához és kritikájához, mint konstruktumhoz, mint szimbolikus formához. Ezeket a jelenségeket ebben az értelmezési keretben lehet igazán vizsgálni. A jelenlegi korszak politikai változásainak folyamatában – amelyet szívesen címkéznek „globalizálódásnak” is – kikerülhetetlen a nemzetről és az identitásról szóló diskurzus.

Értekezésem témájának szempontjából rendkívüli relevanciával bír az osztrák–német viszony kifejtése. A kérdés vizsgálatához a történelmi perspektíva bevonása szükséges. A dolgozat úgy kívánta, hogy a kutatás során a 18. századig menjek vissza az időben.

A szakirodalmat tanulmányozva világossá vált, hogy a németek és az osztrákok között létezik egy nyelvi szinten manifesztálódó feszültség (is). Ennek feltárásához és elemzéséhez szintén a történelmi perspektívát vontam be. Ezzel a kérdéskörrel szorosan összefonódik az eltérő mentalitások és az eltérő irodalmi fejlődés története is. A jelenkor vizsgálata során arra fordítottam figyelmet, hogy milyen módon alakulnak az osztrák diskurzusban a németekről kialakított elképzelések, és miképpen épülnek be ezek az elképzelések a társadalom és az identitás konstrukciójába, milyen heterosztereotipizáló folyamatok zajlanak eközben, és hogy vajon az osztrák politikai diskurzusba bevonódik-e a másik kultúra iránti érdeklődés.

A jelen perspektívájából tematizáltam két olyan területet, amelyek más ország esetében valószínűleg nem képezték volna a diskurzus tárgyát. Miután minden jelenség az általános és a különös meghatározott arányú elegye, a kutatásaim alapján megfogalmazódott véleményem szerint az osztrákok két markánsan kirajzolódó specifikuma – a gasztronómia és a turizmus. Az úgynevezett „23+1” lista minden egyes eleme élelmiszer.

A turizmus esetében a heterosztereotípiák átvétele és az autosztereotípiák közé való integrálása ment/megy végbe. Ilyen módon a kívülről jövő képek képesek arra, hogy a mindenkori kultúra önértelmezését transzformálják.

A dolgozat hipotézisei, amelyek vizsgálódásaim alapját képezték, a következők:

1. Az osztrák kulturális identitás nem alapvetően nyelvi meghatározottságú.
2. A német nyelv Ausztriában beszélt variánsa hozzájárul az identitás táplálásához.

3. Az osztrákok esetében a dialektus a legerősebb nyelvi meghatározottságú identitásteremtő faktor.
4. Az osztrák emberek számára a történelem nem tartozik a legfőbb identitásalakító tényezők közé.
5. A turizmus és a kulturális identitás között² az osztrák emberek esetében különösen szoros a kapcsolat, tehát a turizmus akár identitásteremtő faktor is lehet.
6. Ausztria önmeghatározásában a külföld rendkívül fontos szerepet játszik, ennek megfelelően az auto- és heterosztereotípa dinamikus viszonyban van egymással.

2. A KUTATÁS TÉMATERÜLETEI ÉS AZ ALKALMAZOTT MÓD- SZEREK

A harmadik évezredre az identitás kérdése interdiszciplináris és integratív megközelítést igénylő, izgalmas területté vált. Fokozott érdeklődés övezi a különféle tudományterületek képviselői részéről – állítja Stuart Hall, aki 1996-os tanulmánykötetének előszavában egyenesen ezt írja: „Az utóbbi években igazi diszkurzív robbanás játszódik le az identitásfogalom körül.” (HALL – DU GAY, 1997: 5) A globalizálódás egyik jellemzője a domináns kultúrák erőszakos térnyerése, egyfajta világméretű uniformizálódás, az információ korábban soha nem tapasztalt mennyisége és áramlási sebessége. A szupranacionális közösségek létrejöttével az integráció merőben új helyzetet teremtett egyén és társadalom számára. Rostoványi szerint (ROSTOVÁNYI, 1999: 17): „Az Európai Unió csak akkor válhat igazi közösséggé, ha a nemzeti és egyéb lokális identitások mellett kialakul és megerősödik az európai (uniós) identitás, és ezzel azonosul az európai állampolgárok nagy része.”

A dolgozat témájának szempontjából releváns lényegi kérdések a következők: mit jelentenek a nemzeti besorolások, és milyen jelentéstartománnyal bír az egyén számára a kulturális identitás konstrukciója? Sokan sokféle választ próbáltak adni erre a kérdésre: Dér úgy véli (DÉR, 2002: 55), hogy „az identitás a társadalmi-politikai közösségek konstitutív eleme, integrációjuk egyik alapvető feltétele”. A szakirodalomban mindig újra meg újra felbukkan olyan definíciós kísérletek, mint Galló (GALLÓ, 2000: 55): „homogenitás és kohézió” vagy Moreau-Desfarges (MOREAU-DESFARGES, 1994: 238): „igen erős belső kohézió”.

² Azaz a „Selbstbild” és a „Fremdbild” között.

Ez az identifikáció mára elválaszthatatlanná vált Európa új rendjétől, amely magával hozta egy nagy, egységes belső piac kialakítását, és a kihívást, amely gazdaságilag mintegy kikényszeríti a piachoz való csatlakozást. Különösen a média és az értelmiség érzi fenyegetőnek az európaizáló hatásokat, s időről időre megfogalmazódik a félelem: nem kérdőjeleződnek-e meg a kulturális identitások? Az erőteljes hatások kikényszerítik, hogy az egyén és a csoport újra meg újra definiálja magát, és olyan alapkérdéseket tegyen fel, mint: Ki vagyok? Honnan jöttem? Melyek a gyökereim? Kikkel tartozom össze? Mi az összetartozásom legfőbb bázisa? Szükségem van-e arra, hogy csoporthoz kötődjek? Mennyit számít, hogy egy nemzet tagja vagyok? Mikor vagyok büszke arra, hogy ennek a nemzetnek a tagja vagyok, és mikor kevésbé? Mennyiben kötődöm a városhoz, a régióhoz, ahol élek? Melyik az a területi egység, amelyen keresztül leginkább definiálhatom magam? Szükségem van egyáltalán erre a kötődésre? Vagy „világpolgár” vagyok, akinek inkább az a fontos, hogy bárhol jól tudja érezni magát, ahol szellemi-lelki társakra talál?

Mit jelent az, hogy „Ausztria”?³ A kulturális identitás meghatározása rendkívül komplex kérdéskör (gondoljunk arra, hogy már a „kultúra” fogalmának definiálása is mennyire problematikus); de az osztrákok kulturális identitására vonatkozó kérdés még ennél is jóval nehezebb és összetettebb. Lássuk először, mit mond Menasse:

„Osztrák identitás» – e fogalom olyan, akár egy sötét, dohos szoba, melybe, ha valamilyen okból belépünk, azonnal elhúznánk a függönyöket, kitárnánk az ablakokat, hogy némi levegőt és fényt engedjünk be. De ha nincs az ablakból kilátás, és a tér ebből kifolyólag nemigen akar világosodni?” (MENASSE, 1995: 7)

Az elmúlt kétszáz év során sokan sokféle választ próbáltak találni erre a kérdésre. A probléma azért annyira összetett, mert az osztrákok esetében állandóan egy olyan rendszert kell szem előtt tartani, amely egymást többé-kevésbé metsző körökből áll; ezenkívül azt is látni kell, hogy egy szerző, egy mű, egy művészeti vagy politikai mozgalom mintha különleges erőterben mozogna, egyidejűleg több dolgot képes megtestesíteni. Ez a jelenség az osztrák irodalom és kultúra történelmi és szociokulturális meghatározottságú ambivalenciájából fakad. Jellemző továbbá az osztrák fejlődésre, hogy a nemzeti önidentifikációs folyamat nagyon nehezen tudott verbalizálódni. Diskurzus tárgyát képezte az irodalom, a zene és a képzőművészet, viszont sokáig nem problematizálódott a közelmúlt történelme (sőt, negyven évig egyenesen tabu volt) és a nyelv kérdése. Ez az agyonhallgatás nem múlt el nyom nélkül;

³ Helmut Qualtinger a tőle megszokott szellemességgel ezt válaszolja erre: „Ausztria egy olyan labirintus, amelyben mindenki kiismeri magát.” www.wikiquote.org/wiki/Helmut_Qualtinger_2007. 02. 3. Karl Kraus szerint: „Ausztria a világvégék laboratóriuma.” (Die letzten Tage der Menschheit. 1918. p. 73.) Robert Menasse szerint is vonzódik Ausztria a „végidőkhöz”.

sem a nyelvről, sem a történelemtől nem állítható, hogy az osztrák kulturális identitás „tartóoszlopa” lenne.

A kultúra és a benne foglalt értékrend nem közvetlenül hat az egyénekre és a civil társadalmakra, hanem a tudat „szűrőjén”, az elfogadáson és többrétű belsővé váláson, tehát az identitáson, az azonosságtudaton keresztül. Csepeli szerint (CSEPELI, 1987: 373) „az identitás a társadalom kulturálisan szervezett önmeghatározásra szolgáló kategóriáinak beépítése a tudatba”. Pataki pedig minták átvételéről beszél úgy (PATAKI, 1986: 52), hogy „a minta a kultúra része, az identitás pedig ennek pszichikus leképezése, kognitív sémája”. „Az identitás meghatározóan kulturális kategória” – írja Rostoványi. (ROSTOVÁNYI, 1999: 56)

Értekezésem témája az osztrák kulturális identitás. 26 éve tanítom a német nyelvet, először középiskolában, majd 1988-tól pedagógiai főiskolán. Tanári munkám alakította ki a hozánk térben legközelebb fekvő német nyelvű kultúra iránti nyitottságomat és érdeklődésemet, amelyet számos főiskolai projekt, találkozás, baráti és munkakapcsolat mélyített tovább. A főiskolán német nyelvtant és országismeretet tanítok, az országismeretet interkulturális alapon. A különféle nyelvtanítási módszerek hol bőkezűen, hol mostohán bántak az országismerettel mint tantárggyal, de abban egyetértettek, hogy e diszciplína tanítását kognitív alapon képzelték el. Ez azt jelentette, hogy a cél az úgynevezett „magas kultúra” elsajátítása volt, amelyet főként irodalmi művek közvetítettek, de (a mindenkori óraszám függvényében) a tanuló a politikába, a gazdaságba, a szociológiába, a történelembe és a földrajzba is betekintést kapott. Tehát ismeretben erőteljesen gyarapodott, mivel a művelődési cél megvalósítása abszolút prioritást élvezett.

A kommunikatív nyelvtanítási módszer, amely a hetvenes években bontakozott ki, előtérbe helyezte az úgynevezett kommunikatív kompetenciát, „amely tartalmazza a nyelvi kompetenciát (tudatban tárolt jelrendszer); a nyelvi performanciát (a nyelvtanilag helyes mondatok szerkesztésének képessége); és az interakciós készséget (a hagyományos integrált nyelvi készségeken túlmenően a funkció, a szituáció, a szociális jelentés és a feedback figyelembevétele). [...] A kommunikáció célja tehát az információcsere, amely azonban nem csak a fogalmak cseréjét (kognitív funkció) jelenti.” (BÁRDOS, 1997: 74)

Az interkulturalitás elve annyit tesz hozzá a kommunikatív kompetenciafogalomhoz, hogy az idegen kultúra megértését azzal egyenértékűnek, tehát ugyanolyan fontosnak tartja.

A kultúratudomány „kultúrafogalma” (a német mint idegen nyelv tanításában) nem annyira a meglehetősen problematikus gyűjtőfogalmakra, mint: „ország”, „nemzet”, „nép”, „etnikum” és az ezekhez tartozó egyedek állítólag hasonló viselkedés-, gondolkodás- és észlelésmódjaira vonatkozik, hanem a német nyelvű beszélőközösségre és az áthagyományozódott világ- és valóságértelmezési mintákra, amelyek – mint életvilágunk háttértudásának darabjai –

mindenfajta kommunikatív cselekvésünkben implicit módon, előfeltevésként már szerepelnek, és amelyeken egymás nyelvi-kommunikatív megértése jelentős mértékben áll vagy bukik. A kultúratudomány ebből következően szöveg- és kommunikációtudomány, ami abból a tényből indul ki, hogy manapság az országismereti tanulás alapja a célnyelvi szövegekkel való foglalkozás és ezek értelmezése. Ez az „értelmezési törekvés” kérdezi rá a szövegekben implicit módon benne lévő, magától értetődő és általánosan ismertnek számító háttértudásra, a szöveganalízisben pedig ezt a háttértudást rekonstruálják és tudatosítják. A kultúratudományi elemzés kutatási tárgyaként bármilyen szövegfajta szóba jöhet. Eközben a kultúratudományos analízist az motiválja, hogy – az egy nyelvi vagy beszélőközösségen belül közismertnek számító kulturális értelmezési minták láthatóvá tétele által – a nyelvet tanulóknak a kulturális utalások olyan tárházát bocsássa rendelkezésükre, amelyet azok a maguk saját értelmezési és értelemdási folyamatukban használni tudnak, és a saját kulturális konstrukciójukkal is értelmes módon tudnak összekapcsolni.

A kultúrákat elválasztó határok nem maradnak merev kontúrok, hanem az interkulturalitás lényegéből következően átjárják egymást, és akár közös metszetek is létrejöhetnek. Ez a fajta megközelítés a pontos észlelésre és az empátiára épít, olyan stratégiákat és készségeket fejleszt ki, amelyek nélkülözhetetlenek az idegen kultúrában való eligazodáshoz. A megközelítésmód relativizálja az etnocentrikus szemléletmódot, és hozzájárul az előítéletek fellazulásához, ezáltal közvetve elősegíti a népek, népcsoportok egymás iránti megértését is. A nemzeti sztereotípiák, klisék, az önkép, valamint a másiktól alkotott kép ugyancsak elemei a kurzusnak. Ezeken keresztül lehet eljutni a mentalitásbeli különbségekhez. A másik „másága” által jobban tudatosíthatjuk saját mentalitásunkat, a „dolgok” veszítenek „abszolút” mivoltukból, senki és semmi nem lehet „zsinórmérték”.

Ebben a diskurzusban nyilvánvalóvá válik, hogy kultúránk egy a sok közül, nem abszolútum, viszont mély nyomokat hagy „másodlagos” szocializációnkon, és egyfajta keretet ad számunkra a világ jelentéseinek értelmezéséhez, elvezet annak felismeréséhez, hogy minden és mindenki „kultúrába kötött”. Az interkulturális szemléletmód az embert folyamatos önreflexióra készíteti, amelynek során megtörténik a szembesülés a legmélyebb beállítódásokkal, vonzalmakkal és félelmekkel. Mivel a szembesülést sokszor erős érzelmi hatások kísérik, ez jelentős nyomokat hagy(hat) a személyiségben, aminek további nem elhanyagolható hozadéka az önismeret mélyülése. Az interkulturális alapú országismeret-tanítás vezetett el az osztrák mentalitás elemzéséhez, amely egyre komplexebbnek, izgalmasabbnak és ambivalensebbnek tűnt számomra. Úgy gondoltam, hogy bár osztrák perspektívából próbálok elemezni és értelmezni a jelentéseket, ugyanakkor tagadhatatlanul külső szemlélő, egy másik nemzet tagja is

vagyok, ezért sikerülhet olyasmit is felszínre hoznom, olyan véleményt megfogalmaznom, amely „belülről” talán nem tűnik az elemzők szemébe. Az idegen perspektívában rejlő előnyöket igyekszem hasznosítani. Vizsgálataimba beépíthetem azt a képet is, amelyet mi, magyarok tárolunk tudatunkban az osztrákokról.

Érdeklődésemet tovább fokozta az a más népeknél nem tapasztalható, megszállottságba és helyenként öngyűlöletbe hajló kritikai készség, amellyel az osztrákok saját magukat elemzik. Ez a durva önanalízis a Waldheim-ügy kirobbanása (1986) óta meghatározza az osztrák politikai-közéleti diskurzus kereteit. Talán – a hatás-ellenhatás elve alapján – ez a reakció arra a mintegy negyven éven keresztül tartó (el)hallgatásra, amely a Második Osztrák Köztársaság megalapítását 1945-től kezdődően kísérte. Egy emberre, de egy beszélőközösségre is jellemző, amit elmond, de az talán még árulkodóbb, amiről mélyen hallgat.

Mivel az identitás az időben keletkezik, alakul, változik, az identitásképződés során központi jelentőséggel bír a történelmi reflexió. A kulturális identitás szempontjából a történelemhez való viszony és ennek a viszonynak a reprezentációja alapvetően fontos. Nem elhanyagolható az eredet momentumának a jelentősége sem, mind egyéni, mind társadalmi szinten. Hiszen az eredet mindig „mitikus mozzanat”, belépés a „személyes történetbe” vagy a történelembe.

Az osztrák kulturális identitás egyik lényegi összetevője a hazához, a nemzethez, az „osztráksághoz” való viszonyt, viszonyulást foglalja magában. Mióta beszélhetünk osztrák nemzetről? A Második Osztrák Köztársaság megalapítása után több mint egy évtizedig még az is kérdéses volt, létezik-e egyáltalán az osztrák nemzet? 1988-ban viszont már így ír Kreissler: „És az utóbbi évtizedek minden vizsgálatában és közvélemény-kutatásában egyre világosabban mutatkozott meg, hogy az osztrákok nagy többsége nemzetnek érzi magát, és semmi más, mint osztrák, nem akar lenni.” (KREISSLER, 1988: 79)

Dolgozatomban a történelmi perspektíva bevonásával teszek egy rövid visszapillantást, mert az identitás alakulása szempontjából mindenképpen jelentős relevanciával bíró tényező, hogy csak a 20. században – egy hatalmas világbirodalom összeomlása után – az identitástranzformáció miatt négyszer kellett a kicsi alpesi országnak újradefiniálnia magát.

Az identitás gyökerei nyilvánvalóan a messzi múltba nyúlnak vissza, és több tényező együttesen alkotja az identitás osztrák mintázatát: a középkori eredetű, igen erős tartományi tudat, a viszonylag friss osztrák azonosságtudat, valamint az ezekkel állandóan konfliktusban álló és felelő, mostanra erősen lecsendesedett „nagynémet” önmeghatározás.

A történelmi perspektíva bevonása miatt értekezésemben több megállapítás túlmegy a mai Ausztria határain, másfelől az is előfordul, hogy bizonyos megállapítások csak Bécsre

korlátozódnak. A 16–18. század Bécs világviszonylatban is egyedülállóan multikulturális metropolisz volt, ahol az egymást befolyásoló, sokszor bizony korlátozó, de talán még többször megtermékenyítő szociokulturális hatások olyan jelentések özönét hozták létre, amelyek értelmezéséhez nem volt elég a (németekkel) közös nyelv – a közös kulturális kód ismerete is szükséges volt (lett volna) hozzá. A mentalitástörténet sok olyan kérdésre képes választ adni, amely a mai német–osztrák kommunikációs zavar okait más megvilágításba helyezi.

A Habsburg Birodalom összeomlása után a kikényszerített úgynevezett Első Köztársaság jött létre – a köztársaság, „amit senki nem akart” –, aztán a harmincas évek korporatív állama. Az Anschluss után Ausztriát „Ostmark” névre keresztelték, és a II. világháborút követően, a négyhatalmi megszállás idején alakult meg 1945-ben a Második Köztársaság. Az osztrák történetírás nulla órának⁴ nevezi ezt a jelentőségteljes pillanatot, amelyben ott bujkál az a törekvés is, hogy új fejezetnek kell indulni, legyen ez „tabula rasa”; ami volt, elmúlt. Ne firtassuk a múltat, különösen a közelmúltat ne!

A 20. század közepének tragikus fejleményei Ausztria háború utáni történetét és jelenét (továbbá lelkiismeretét) valószínűleg még annál is súlyosabban befolyásolták és befolyásolják, mint a térség többi országáét. A lehetséges magyarázat: a Hitler által elfoglalt országok annak tartották az annexiót, ami volt; annexiónak, bekebelezésnek, ennek megfelelően traumaként élték meg, dolgozták fel és élték túl. Ausztriában azonban mind a mai napig nincs konszenzus annak tekintetében, hogy az Anschluss idején a lakosság mekkora hányada fogadta kitörő lelkesedéssel a megszálló német alakulatokat, hányan színlelték a lelkesedést, és milyen nagy volt (volt-e) az ellenállás.⁵ Miután a németek a háborút elveszítették, az osztrákoknál elmaradt a lelkiismeret-vizsgálat, és a politikai kommunikációban az osztrákok a nemzetiszocializmus első áldozatának állították be magukat.⁶

Nemcsak az Anschluss idején tanúsított magatartás miatt játszik Németország kulcsszerepet az osztrák identitás konstrukciója szempontjából. Németország Ausztria számára a „nagy testvér”, az állandó viszonyítási alap, a Németországhoz fűződő kapcsolat ellentmondásokkal teli és történelmi meghatározottságú feszültségekkel terhes („Haßliebe”). Évtizedeken, ha nem évszázadokon keresztül jellemezte az osztrákokat (persze a politikai hovatartozás függvényében)⁷ a kettős identitás; egyfelől jó osztrák hazafinak tartották magukat, másfelől viszont a weimari klasszikát, a „nagynémet” irodalmat is magukénak érezték. Az Első Köz-

⁴ „Stunde Null”.

⁵ „Heim ins Reich!” („Haza a Birodalomba!” Ausztriában is használatos harmincas évekbeli jelszó.)

⁶ Lásd később: „Opfertheorie”, áldozatelmélet.

⁷ Történelmi perspektívából nézve a szociáldemokraták voltak inkább a német érzelműek, a konzervatívok a Habsburg-pártiak.

társaság létrejöttékor Ausztria szeretett volna Németországhoz csatlakozni, vagy legalább a „Német-Ausztria” nevet viselni, de a saint-germaini békekötés, félve a német dominancia kialakulásától, ezt a lehetőséget is megakadályozta.

Amikor a német–osztrák diskurzus kerül szóba, akkor ez alatt az Észak-Németországgal (tehát az egykori Poroszországgal) való viszonyt kell érteni, hiszen Bajorország és Ausztria vallás, dialektus és mentalitás terén meglehetősen hasonló (nemegyszer egyező) vonásokat mutat, sok tekintetben egységet alkot. A törésvonal és az ennek megfelelő különbségek egyrészt Poroszország és Ausztria eltérő állami berendezkedéséből, másrészt a katolikus és a protestáns vallásból, valamint az ezek által implikált életszemlélet, erények és mentalitás gyökeresen eltérő mivoltából fakadnak.

Poroszország és Ausztria a 17. századtól kezdődően egymástól homlokegyenest eltérő fejlődési utat járt be. A németek a herderi és fichtei eszmei alapvetés és a „Bildungsideo-logie”⁸ szellemében a nyelvet központi kategóriaként kezelő kultúrnemzet megteremtésén fáradoztak, a Monarchia ezzel szemben a „túlélésre”, a kompromisszumok művészetére rendezkedett be; arra, hogy a nemzetiségi villongások ellenére valahogy mégiscsak sikerüljön a birodalmat egyben tartani. Tehát az egyik oldalon valami új, nagyszabású dolog megteremtése, létrehozása volt a cél, a másikon egy ellentmondásoktól szabdalt, hatalmas egység megőrzése, fenntartása. Könnyen belátható, hogy teljesen más minőségek, beállítódások, mentalitások voltak szükségesek Poroszországban és Ausztriában; és a két életvilág ennek megfelelően homlokegyenest különböző identitásokat konstruált.

Ausztriának a Második Köztársaság létrejötte után definiálnia kellett önmagát, és ez elsősorban az „idillikus kis alpesi köztársaság” szerepének eljátszásával történt meg. Ebben az „önprezentációban” nem lehet figyelmen kívül hagyni a gazdasági élet fellendülését (könnyű azonosulni azzal, ami jó), ezen belül a turizmusnak mint gazdasági húzóágazatnak a felfutását és a filmiparban egy sajátos műfaj, a „Heimatfilm” újbóli megjelenését.⁹

Ausztria arculatát természetesen mind kifelé, mind befelé a nagy formátumú politikusok is alakították. Ilyen államférfi volt a hetvenes években Bruno Kreisky szövetségi kancellár és alkancellárja, Hannes Androsch is, akiknek az aktív semlegességi politika kimunkálása és a modern osztrák állam megszületése köszönhető. A Második Köztársaság megalakulása, tehát 1945 óta az osztrákok körében folyamatosan és nagy gyakorisággal végeznek kérdőíves vizsgálatokat. A kérdések általában ugyanazok. Az elsők így hangzanak: Ön szerint nemzet-e

⁸ A felvilágosodás korának német műveltségészménye.

⁹ A harmincas években született a műfaj; már akkor a turizmus fellendítését volt hivatott elősegíteni, mint ahogy az ötvenes években is.

Ausztria? Jó úton halad-e Ausztria afelé, hogy nemzet váljon belőle? Ezeket a kérdéseket a dolgozat későbbi fejezetei természetesen részletesen tárgyalják, itt csak az *Arbeiter-Zeitung* volt főszerkesztőjének Bruno Kreisky idézö tréfás megjegyzése miatt tettem fel őket: „A nemzet kérdésében Kreisky álláspontja éppannyira népközeli volt, mint amennyire pragmatista; hát hogyan lenne Ausztria nemzet – egy Nemzeti Bankkal, egy nemzeti futballválogatottal és egy ENSZ-tagsággal!”^{10,11}

A semlegesség Ausztria számára kiemelkedő jelentőségű konstrukció, de sokkal fontosabb szerepet játszik belpolitikájában, mint külpolitikájában. Az államszerződés megkötése és a semlegesség deklarálása volt az osztrákok első nagy egységteremtő élménye. Az időközben elvégzett kérdőíves felmérések a nyolcvanas évekig a semlegesség szubjektív jelentőségének folyamatos növekedéséről tanúskodtak.

A kilencvenes évek politikai változásainak hatására a semlegesség „mibenléte” és jelentősége is döntő változásokon ment át. Új kérdések merültek fel: szükség van-e még rá egyáltalán? „Mihez képest” kell a megváltozott politikai kontextusban semlegesnek maradni? Összeegyeztethető-e a vele az uniós tagság? Érdekes módon úgy tűnik, hogy a semlegességen (osztrák nézőpontból) nem „lépett túl az idő”. Az osztrák identitás egyik sarokköve ugyanis mind a mai napig éppen ez. Az 1995-ös EU-csatlakozás előtti felmérések tanúbizonysága szerint az osztrákok inkább mondtak volna le az EU-csatlakozásról, mint erről.

Meglepő momentum, hogy viharos és sokszor vérzivataros közös történelmünk ellenére arra a kérdésre, hogy az osztrákok kivel éreznek mély belső rokonságot, 12%-uk Magyarországot jelölte meg, ezzel a helyezéssel Németország után (amellyel mégiscsak közös nyelvtérületet alkotnak) az előkelő második helyen állunk. A többi szomszédos ország közül tehát mi vagyunk a legnépszerűbbek. 1848 és 1867 természetesen teljesen más megítélés alá esik Ausztria és Magyarország történelemkönyveiben; az európai történelemtanítás régi problémája a „monologicitás”, és már a „dialogicitásra” törekvés sem túlzottan új keletű. Legújabb kori történelmünkben azonban több példát találunk a szolidaritásra. Egyik ilyen kulcsfontosságú esemény volt az 1956-os magyar forradalom, amelynek leverése után Ausztria 180 000 menekültet fogadott be. És ez csak egy példa a sok közül arra, hogy Ausztria mennyire másként értelmezte a semlegességet, mint Svájc.

Ez a nagyvonalú gesztus jót tett az osztrákok önértelmezésének, bár a kommunizmustól való félelem helyét kezdte átvenni az „újkori népvándorlástól” való félelem. Az osztrák–magyar együttműködés egyik felemelő pillanata az volt, amikor 1989. június 27-én a magyar–

¹⁰ *Standard*. 2002. július 19. Robert Hochner, az *Arbeiter-Zeitung* volt főszerkesztője.

¹¹ Minden német nyelvű idézet magyarra fordítása tőlem származik: Cs. S.-né.

osztrák határ megnyitásakor Horn Gyula és Alois Mock külügyminiszter együtt vágta át a határzárát.

Az ÖVP/FPÖ-kormány megalakulása után a 14 EU-tagállam Ausztriával kapcsolatban szankciókat léptetett életbe. Magyarország azonban nem csatlakozott a szankciókhoz, nem kritizálta Ausztriát, sőt, demonstratívan még erősítette is a kétoldalú kapcsolatokat.

Míg Magyarországon a nacionalizmus egyik fő tartalma a kezdetek, az eredet mítosza, tehát honfoglaló őseink kultikus tisztelete, megállapítható, hogy Ausztriában a „nacionalizmus” szónak egészen más konnotációja van. A származást illetően két egyenértékű eredetmonda létezik, az egyik a germán, a másik az „olvasztótégely”-elmélet, amelynek értelmezése szerint a németen kívül szláv, olasz és magyar népcsoportok összeolvadása következtében alakult ki a mai osztrákság. Ez a „kevert származás” az önképüknek is szerves része.

Az osztrákokra viszont – a magyarokkal ellentétben – egyáltalán nem jellemző, hogy a „messzi múltba” néznének vissza, és büszkeséggel töltene el őket valamely történelmi esemény. (Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az ország történelme nem bővelkedik győztes csatákban és forradalmakban.) Ausztriában a „nacionalizmus” szó szemantikailag többletjelentéssel rendelkezik, mégpedig azt jelenti, hogy németbarát, német érzelmű. („Deutsch-Nationalismus”) Tehát nem azok a nacionalisták, akik saját országukat a többi elé helyezik, hanem akik a nagynémet nemzethez való csatlakozás hívei. Azokat, akik a haza fontosságát, a hazához való hűséget hangsúlyozzák, ebben az országban „osztrák patriótáknak” hívják.¹²

Ausztria „kérdése” egyúttal a nyelv kérdése is, a nyelv, amely az egyik legfontosabb eszköz (lehet) ahhoz, hogy egy társadalom identitását definiáljuk. Ausztriában a történelem folyamán a nyelv két „működési módban” jelent meg: mint a politikailag elnyomott, gyengébb nemzetiségekkel szembeni uralkodó népcsoport nyelve és mint az a nyelv, amelyiknek egy nagyobb, kulturálisan és gazdaságilag sokkal erősebb nyelvterületen kell „állni a sarat”. (Tehát a nyelv Ausztriában egyszerre volt domináns és kvázi dependens helyzetben.) Napjainkban a német nyelv több ország hivatalos nyelve, tehát az úgynevezett „pluricentrikus” nyelvek közé tartozik. Az Ausztriában beszélt német nyelv ennek egy nemzeti variánsa, és mint ilyen, szókincsét, morfológiáját és grammatikáját tekintve eltér a németországi standardtól. A nyelvi tájat tovább színezik az osztrákok számára rendkívül magas presztízsértékű dialektusok, amelyek tartományonként jellemzőek, és a privátszférában abszolút elsőbbséget élveznek, de a közélet színterein is elő-előfordulnak.¹³

¹² A nacionalizmus az osztrákok tudatában elsősorban a Monarchia történetének utolsó szakaszával kapcsolódik össze, a nacionalizmus robbantotta szét a világbirodalom kereteit.

¹³ „Verkehrsdialekte”. (WIESINGER, 1988: 18) A falusi és városi dialektus közötti összekötő kapocs.

Az Európai Unióhoz való csatlakozás idején az osztrákok síkraszálltak azért, hogy nyelvük az EU hivatalos nyelveként ne mosódjon egybe a német nyelvvel, hanem nemzeti variáns maradjon. Fáradozásukat siker koronázta, a kifejezéseket a 10. sz. jegyzőkönyv tartalmazza.¹⁴ Az örvendetes eseményt óriásposzter adta az osztrák emberek tudtára: „Erdäpfelsalat bleibt Erdäpfelsalat.” („A krumplisaláta krumplisaláta marad” – németül Kartoffelsalat lenne.)¹⁵ A 23+1 szó, amelyet minden EU-dokumentumban a német mellett az Ausztriában használatos kifejezéssel is fel kell tüntetni, egytől egyig a gasztronómia területéről származik. (Egyik-másik kifejezés meglehetősen ritka.)

Ez természetesen összefügg azzal is, hogy az ausztriai német szókincs jelentős százaléka a konyhaművészet területéről származik. Szemantikailag kiemelkednek még a közlekedés és a közigazgatás területei. Az EU-lista azonban egyetlen közigazgatási vagy közlekedéssel kapcsolatos kifejezést sem tartalmaz! Az osztrák autosztereotípiá integráns elemei a jó ételek és italok iránti vonzódás, a társasági élet azon intézményeinek a kultiválása, ahol test és lélek étel-ital hatására kellemes, relaxált, illetve emelkedett állapotba kerül, tehát a gasztronómia „szent helyei”: a kávéházak, a „bájklik” és a heurigerék.

Általános érvényű a megállapítás, amely szerint a kép, amelyet egy ország kifelé sugároz, valamilyen úton visszafelé is hat, tehát identitásképző funkciója is van. Az osztrákok esetében ez fokozott mértékben igaz, tetten érhető és mérhető: mindazt, amivel országukba csalogatják a turistákat, egy idő után már annyira a sajátjuknak érzik és belsővé teszik, hogy besorolják az autosztereotípiá elemei közé. A legkésebb bizonyíték erre a táj óriási szimbólumértéke.

Ha tekintetbe vesszük, hogy Ausztria „turista-nagyhatalom”, azonnal érthetővé válik az osztrákok mély, belső azonosulása azokkal a valóban idillikusan szép tájakkal, amelyek a prospektusokban Ausztriát megjelenítik. A legtöbb osztrák számára a nemzeti büszkeség, a haza megtestesítője, a feltöltődés forrása a hegy- és a tóvidék. A turizmus marketingszakemberei a még több bevétel reményében szinte a vendégek gondolatát is ki akarják találni, és az egész országot már-már „mézeskalács-szerűen” tökéletesnek és minden igényt kielégítőnek állítják be. Viszont ezen a területen is működik „a tagadás osztrák szelleme”, azaz a kritikus, önreflexív értelmiség („das gnadenlos Gute”), amely mindezt „az Ausztria-giccsel való kufárkodásnak” bélyegzi.

¹⁴ Lásd a mellékletben!

¹⁵ A kritikus-önkritikus intellektuelek egyáltalán nem könyvelték el sikerként az EU-listát. A reakciók a fanyalgástól a gúnyolódásig terjedtek.

A magyar turizmust is erősen befolyásolja a „várakozási horizont”, Magyarországon viszont ezek a klisék vagy nem tudatosulnak, vagy a magyarok lepergetik őket magukról, esetleg kiegészítik azzal, hogy ennél ők azért többek és másmilyenek is. Elképzelhető (bár ilyen irányú kutatásokat nem végeztem), hogy a magyarok közömbösebbek a külföldi véleménnyel szemben, mondván: mi tudjuk jól, mennyit érünk, és ez nekünk elég. Ezenkívül egyáltalán nem jellemző a magyar értelmiségre az öngúny az a foka, ahogyan az osztrák szellemi elit a „nemzeti marketingre” és általában a belpolitikai történések többségére reagál.¹⁶

Arról sem szabad megfeledkezni, hogy az egyes tartományok nem egyforma intenzitással viszonyulnak az osztrák állameszméhez.¹⁷ A legerősebb tartományi tudattal Karintia, Tirol és Vorarlberg rendelkezik. Bécsben, Alsó-Ausztriában és Burgenlandban gyenge a tartományi tudat. Alsó-Ausztria, a későbbi Ausztria bölcsője közigazgatásilag sok évszázadon keresztül Bécshez tartozott, ezért lehet gyengébb a tartományi kötődés. A felmérések tükrében a tartományi tudat és a nemzeti identitás fordítottan arányos, ennek értelmében a nemzeti identitás Tirolban és Vorarlbergben a leggyengébb. Tirol kifejezetten erős tartománytudata a tiroliak szabadságszeretetével magyarázható. Nemzeti hősiük Andreas Hofer, a napóleoni háborúk idején a bajor és francia megszállók elleni harcokban kivégzett népevezér. A vorarlbergi tudat különlegessége az alemann nyelvjárásban és a földrajzi elszigeteltségben keresendő. Ez a tartomány egyébként politikai értelemben csak 1918 óta létezik. Arra a kérdésre, hogy kik jelenítik meg leginkább az osztrák típust, maguk az osztrákok a tiroliakat, a bécsieket és a salzburgiakat jelölik meg. A skála másik végpontját a burgenlandiak és a vorarlbergiek képviselik, tehát a két „szélső”, a legkeletibb és a legnyugatibb tartomány.

A munkámhoz szükséges anyag gyűjtése során különös súlyt fektettem a szimbólumokra, amelyek egész világunkat befolyásolják és átjárják, munkájukat a tudattalanban végzik, ezért hatásuk nehezen érhető tetten, de semmiképpen sem lebecsülendő. A tartui szemiotikusok szerint magát a kultúrát is úgy kell felfogni, mint „egy társadalom nem örökölt emlékezetét, ami egy szimbolikus reprezentatív rendben találja meg kifejeződését”. (LOTMAN, 1990: 23)

A néhány évenként szisztematikusan lebonyolított kulturális identitásvizsgálatok alapján egyértelműen kirajzolódik az a tendencia, amely szerint Ausztriához tartozni jó, és a semlegesség pozitív megítélése is egyre növekszik (legalábbis a nyolcvanas évekig). Az elmúlt évtizedek történelmi-politikai változásainak tükrében érdemes újra feltenni az osztrák identi-

¹⁶ Óvatosan jegyzem meg, hogy ezen a területen talán kicsit „egészségesebbek” vagyunk, mivel nem volt szükségünk az elfojtás „osztrák” mértékére!

¹⁷ Ahogy az osztrákok megállapítják: van a nemzeti identitásnak egy kelet–nyugati „lejtése”.

tás önmagában is izgalmas kérdését. Gondolok itt a két Németország egyesülésére és a közép-európai változásokra, amelyeknek során több országban is intenzíven felszínre kerültek a kisebbségek identitásai. (Évtizedekig az volt a látszat, hogy az etnikai konfliktusok a stabil nyugati demokráciákban nem okozhatnak problémákat, de a trend visszajára fordult.) Az EU-integrációra és a globalizálódásra adott válaszok is lényegi összefüggéseket mutatnak az identitás kérdésével.

Munkámhoz nagy segítséget nyújtott az a sok publikáció, ami a 2005-ös, többszörös jubileumokkal fémjelzett év során látott napvilágot. Az úgynevezett „Gedenkjahr” (az emlékezés éve) megint csak alapot szolgáltatott a mélyreható elemzésre, a visszatekintésre, a számvetésre, új összefüggések feltárására. 2005-ben Ausztria a Második Köztársaság megalapításának 60., az államszerződés megkötésének, valamint a semlegesség kinyilvánításának 50. és az EU-csatlakozás 10. évfordulóját ünnepelte. Ezek csak a legjelentősebb csomópontok, rajtuk kívül még számtalan kisebb-nagyobb kerek évforduló esett 2005-re.

Egy társadalom fennálló kultúrája nem egy pillanat alatt születik meg. Az értékesnek tartott dolgok mélystruktúrájába évszázadok kollektív tapasztalatai szivárognak be. A történeoszt fogva tartja a hosszú idő, a látszólag mozdulatlan történelem, mivel a politikai mentalitások többnyire reflektálatlan, tudattalan hozzáállásokat, mentális alapfolyamatokat és mindennapi vonatkozásokat tartalmaznak. A mentalitástörténet viszont reflektál a társadalom reményeire, álmaira és félelmeire. Ez csak nagy ívű, évszázadokat átfogó perspektívából lehetséges. A nyolcvanas évektől kezdődően az új tudományos paradigma, a kultúratudomány térhódításának következtében az osztrák identitás problémakomplexuma is új értelmezési keretbe került. Az új szempontok alapján vizsgálva az osztrák tradíció felveti a soknyelvű állam lehetőségességének vagy lehetetlenségének (Habsburgok), a sokféle nemzetiség és népcsoport egy nemzeten belüli viszonyának kérdését.

Körülbelül ezeket a területeket öleli fel dolgozatom teoretikus része. Teoretikus kutatásaim háttérében elvégeztem két kérdőíves vizsgálatot, amelyek alapján heurisztikus stratégiákkal próbáltam alátámasztani vagy megcáfolni a feltárt ismeretháttérrel. A vizsgálatban részt vevő személyek bécsi és kaposvári pedagógusjelöltek voltak. A főiskolai hallgatókból álló minta azért tekinthető különösen szerencsésnek, mert a hallgatók (különösen a Bécsi Pedagógiai Akadémia hallgatói) elméletileg az ország egész területéről jöhettek, így területileg úgy szólván lefedik Ausztriát. Módszertani szempontból fontosnak éreztem a kontrollcsoport szerepét, ezért végeztem el kaposvári főiskolai hallgatók körében ugyanazt a vizsgálatot.

A vizsgálatok tulajdonképpen esettanulmányok voltak, mivel ezek kiválóan alkalmasak hipotézisek verifikálására. Az esettanulmány ott játszik fontos szerepet a kutatásban, ahol

fontos az objektív valóság (tények, események, ezek láncolata) szubjektumban történő tükröződése. Punktuálisan kívántam felmutatni vizsgálati eredményeimet, mint cseppben a tengert. Az esettanulmány különösen jól illeszkedett a kultúratudomány alapján álló, annak fogalomkészletével operáló vizsgálódásaimhoz, hiszen nagyon jól alkalmazható az értelmező, a világnak jelentést adó kutatási tevékenységekben. Egy esettanulmányra a holisztikus szemlélet jellemző, és kevésbé az információk számszerűsítése. A szakirodalomban számos olyan esettanulmányt jegyeztek fel, amelyekre jellemző kis mintán a mélyebb összefüggések feltárása. Az értelmező esettanulmánynál is van mérés, hiszen a kutató kategóriákba sorolja, megnevezi, rendezi és értékeli a megfigyelteket. „Az eset kiválasztása (a minta) gondosan megtervezett, de nem jellemző rá a reprezentativitás. Általában többféle módszert használnak fel, és ha a számszerűsítés is megjelenik, akkor főleg nominális skálákat alkalmaznak.” (GOLNHOFER, 2001: 30) Az adatok elemzése elsősorban az adatok értelmezését jelenti, koncepciók kigondolását, majd az összehasonlító elemzéseket. Ugyanakkor az esettanulmánynak nem célja a nagy populációkat leíró általánosítás.

Az első kérdőíves felmérés célja az állapotfelmérés volt, a célcsoport tanítójelöltek, a Bécsi Pedagógiai Akadémia hallgatói (100 fő). Az interjú 13 zárt kérdést tartalmazott, mindegyiknél 5-5 válaszlehetőséggel. A válaszok 1-től 5-ig egy skálán fokozatba állíthatók.

Az első kérdőíves felmérés kiértékelése újabb kérdéseket vetett fel, és a kapott eredmények alapján strukturáltam a második kérdőív nyitott kérdéseit. A második kérdőív 24 kérdése a következő nagyobb, a kulturális identitással szorosan összefüggő témákat ölelte fel: a történelem, a nemzeti szimbólumok, a hazához való kötődés, a nemzeti büszkeség, a turizmus, az autosztereotípa és a heterosztereotípa. A kulturális identitáskonstrukció természetének legjobban az attitűdvizsgálat felel meg, mert az attitűd (beállítódás, értékelő viszonyulás) tapasztalatokon keresztül szerveződött mentális és idegi készenléti állapot, amely dinamizálja és irányítja a viselkedést az attitűd tárgyával, azaz helyzetekkel, tárgyakkal és személyekkel szemben.

A technikák közül az attitűdskálák a leggyakrabban használatosak. Az attitűdskálák célja objektív mérési rendszer kialakítása. Általánosságban elmondható róluk, hogy a vizsgálati személyekkel fokok szerint rendezett kijelentéssorozatot közölnek, és megkérdezik tőlük, melyiket helyeslik, melyiket helytelenítik. A válaszok kombinációja automatikusan determinálja a vizsgálati személy véleményének intenzitását. Az attitűdskálák a tesztek egyik változatát jelentik. A többféle lehetséges attitűdskála közül kutatásomhoz legjobban az összegző skála illeszkedett (1. kérdőív). Az összegző skála egy sor tételből áll, amelyekkel kapcsolatban mértem a vizsgálatban részt vevő személyek reakcióját. Minden válasz kapott egy numerikus

értéket, amely a kijelentéssel való egyetértést vagy egyet nem értést mutatja. Az egyén összértékét úgy kapjuk meg, hogy algebrailag összegezzük az egyes tételekre adott válaszait. Az összesítést úgy interpretáljuk, hogy ez fejezi ki az egyén pozícióját az attitűdtárggyal szembeni kedvező-kedvezőtlen skálán.

A 2. kérdőív, amely nyitott kérdéseket tartalmazott, természetesen egészen másfajta értékelést kívánt. Az értékeléshez kódolásra volt szükség, tehát a válaszok alapján kategóriákat állítottam fel, vagy értékeltem a trendeket, majd ezeket összevettem a magyar hallgatók válaszaival. Vizsgálatomba bevontam a korábbi évek kulturális identitást kutató felméréseit is. A vizsgálati minta (100-100 fő) osztrák és magyar pedagógusjelöltek. A magyar hallgatókat kontrollcsoportként szerepeltettem a vizsgálatban.

Céлом a várható eredmények tekintetében azoknak a változásoknak a regisztrálása volt, amelyek az osztrák fiatalok egy bizonyos rétegének identitásában következtek be, továbbá olyan motívumoknak a feltárása, amelyek jelentős mértékben hozzájárulnak az identitás alakulásához, és amelyeket esetleg a közelmúlt eseményei hoztak felszínre; valamint a magyar kulturális identitás, mint ismerős konstrukció háttérén az osztrák kulturális identitás specifikumainak feltárása, elemzése és értékelése.

3. A NEMZET

3. 1. A nemzet fogalma

A „nemzet” és a „nemzeti” szavakat úgy használom értekezésemben, mint szociohistorikusan létrejött, kulturálisan meghatározott, nyitott, pluralista fogalmakat, amelyek részben sem fedik a 19. század etnikai szemszögből értelmezett nacionalizmusát.¹⁸ A tudományos diskurzust pozitívan befolyásolná a jelen feltételeinek megfelelő nyelvhasználat és terminológia kidolgozása.

A nemzet, a nemzetté válás és a nemzeti identitás kérdéskörével három tudományterület is foglalkozik: a történettudomány, a szociológia és a politológia. Ausztriára vonatkozóan a

¹⁸ Az angolszász „national” szó érzelmi töltete például sokkal kisebb, mint német nyelvterületen vagy a soketnikumú Közép-Európában.

történettudomány területén lényegesen bőségebb szakirodalom lelhető fel, mint akár a szociológián, akár a politológián belül.

Az agresszív nacionalizmus, a rasszizmus, valamint a fasizmus idején elkövetett bűncselekmények olyan szituációt teremtettek, amelyben az „állam”, a „nép”, a „nyelv” és a „nemzet” viszonya 1945 után sokáig tabutéma maradt. Ennek megfelelően nem is definiálódott általános érvénnyel, mi az, hogy „nemzet”, mint ahogy azzal kapcsolatban sincs egységes álláspont, mikortól beszélhetünk egy nemzet létezéséről, miután eddig nem sikerült a fogalmat úgy meghatározni, hogy ne legyenek kivételek.

Haller a következő módon vázolja fel a nemzet kontúrajait (HALLER, 1998: 22): a nemzet fogalmát irracionális, szimbolikus és érzelmi momentumokkal is átszőtt konstruktumnak tartja, amely, mint ilyen, távol áll a társadalomtudományok hetvenes évek előtti időszakra jellemző racionalista gondolkodásától, és azok fogalomkészletével nem is ragadható meg.

„A nemzetvé válás folyamatában egyes személyiségek játszottak jelentős szerepet. A történettudomány számára ők az igazán kiemelkedők, ők kínálnak azonosulási mintákat. A szociológia fő vizsgálódási területe azonban struktúrák és folyamatok.”

Hozzáteszem, hogy a kultúratudományé a jelentések, az értelemadás és az interpretáció. A nemzeti és a kulturális identitás kutatásához talán minden eddiginél többet tud hozzátenni a konstruktivista kutatási paradigma.

„A nemzetvé válás és a nemzeti tudat nem tartozik a mindennapi élet jelenségeihez. A történészeken kívül ez az írók-költők terrénuma.” Vitatkoznék Haller kategorikus állításával, hiszen ki alkotja a nemzetet? Kiknek a számára bír elsősorban jelentéssel a nemzet?

Haller figyelmen kívül hagyja, hogy a nemzet szociohistorikus konstrukció, hogy a jelentések a mindenkori jelenben keletkeznek és kontextusfüggők.

„A történettudomány sokkal nagyobb időbeli távlatokat fog át, mint a szociológia vagy a kultúratudomány.” Az utóbbi két tudománynak is lehet szüksége a kutatás tárgyától függően történelmi horizontra.

„A »nemzet« és a »nacionalizmus« kifejezések konzervatív, sőt egyenesen reakciós színezetűek.” Ahogy az előbb kitértem rá, a nacionalizmus, a rasszizmus és a fasizmus kompromittálta ezeknek a szavaknak a jelentését. Egy igazi, „értelemmel telített diskurzus” számára elengedhetetlen a szavak jelentésének megtisztítása és egy mindenki számára elfogadható terminológia kidolgozása.

3. 2. Nemzet, nemzeté válás, nemzetértelmezések, nacionalizmus

A következő idézet 1882-ből származik: „A nemzet lélek, szellemi princípium. Két vonás jellemzi: az egyik a múltban található, a másik az a mai akarat és vágy, hogy együtt éljünk... A nemzetek nem örökkévalóak. Volt kezdetük, lesz majd végük is. Valószínűleg majd az európai államszövetség fogja helyettesíteni. De ez még nem annak a századnak a parancsa, amelyben mi élünk.”¹⁹

A Brockhaus-enciklopédia a következőképpen definiálja a nemzet fogalmát:

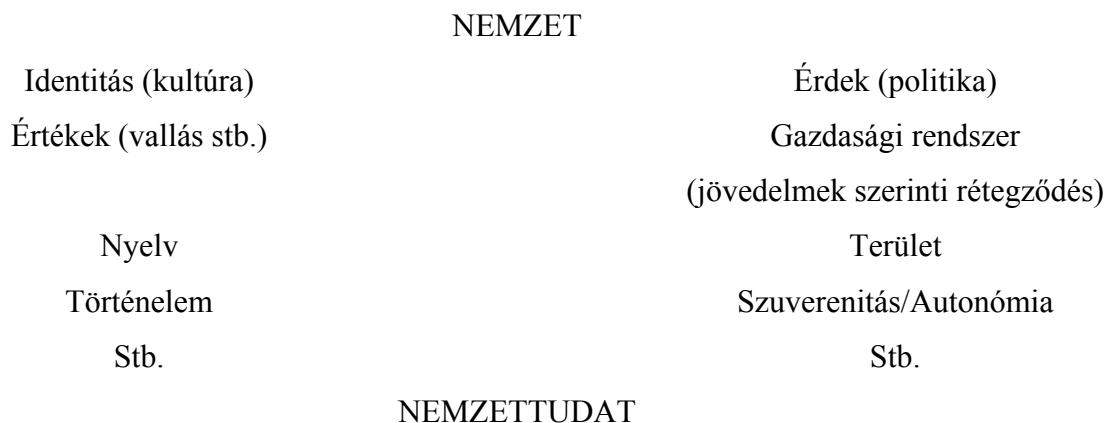
„...keret..., amelyen belül az emberek a kulturális és főleg a politikai szuverenitás mellett a közösen elfogadott történelmen, tradíciókon, a kultúrán és a nyelven osztoznak. A politikai célkitűzés mindenekelőtt abban a tendenciában fejeződik ki, hogy a nemzet és a(z) (nemzet)állam fedésbe kerüljenek. A francia forradalom óta előtérbe került nemzetfogalom mindenekelőtt a politikai szuverenitásra céloz a szó nemzetközi összefüggésében, valamint az emberi- és polgári jogok garanciájára egy alkotmányos állam keretein belül [...].

A továbbiakban a nemzet egy politikai cselekvési program, ami előre néz a közös jövő felé, de legitimitását a meglévő közös jegyekből (nyelv, történelem, kultúra) meríti. A népesség bizonyos részeinek nemzetekhez való tartozása lehet vitatott; részben konkurálhatnak, részben átfedésben lehetnek más hovatartozási lehetőségekkel, nem kérdés azonban, hogy a nemzet a 19. század óta a legmagasabb szintű lojalitásra tart igényt.

A mai napig vitatottak azok a próbálkozások, amelyek a nemzetet objektív és általános érvényű jegyek alapján definiálják. A nemzet esetében semmiképpen nem lehet szó természeti adottságról.

Sokkal inkább képvisel a nemzet egy valóban történelmileg és kulturálisan meghatározott szemléleti, értelmezési és rendszerkategóriát, melynek kialakulása – amely minden egyes esetben akár másképp is történhetett volna – különféle történelmi-politikai összefüggésekkel indokolható...” (BROCKHAUS, 1991: 344–347.)

Reiterer az identitás és az érdek felől közelíti a nemzet fogalmához, a következő ábra segítségével:

A nemzeti összetartozás megtapasztalása nagyon eltérő kritériumokhoz kötődhet. A legfontosabbak ezek közül a közös, „örökölt” terület, a közös nyelv és kultúra, a történelmi mítoszok és emlékek, a minden tag számára azonos jogok és kötelességek és a teljesítőképes gaz-

¹⁹ Ernest Renan (1882): „Qu’est-ce qu’une nation?” („Mi a nemzet?”)

daság. Smith is ezeket a fogalmakat sorolja fel a „nemzet” kritériumai között (SMITH, 1993: 14), ezenkívül említi a közös név meglétét.²⁰

A legtöbbet idézett nemzetkutatók közé tartozik Benedict Anderson. Ő is azt állítja, Renannal egybecsengően, hogy a közös felejtés a nemzetvé válás előfeltétele.²¹ Az emlékezés-felejtés dichotómiája minden bizonnyal nemzetkonstituáló tényező, ezt támasztják alá a legújabb, a kultúratudomány által megalapozott emlékezetkutatások (ASSMANN, 1992) is.

Anderson nemzetdefiníciója a következőképpen hangzik (ANDERSON, 1983, 31–34): a nemzet egy behatároltnak és szuverénnek elképzelt politikai közösség. (1) Elképzelt, mert a közösségi érzés nélkül kialakítható, hogy a nemzet minden egyedét ismernénk, ami persze lehetetlen. (2) Behatárolt, hiszen egyetlen nemzet sem tesz egyenlőségjelet önmaga és az emberiség között. (3) Szuverén, mert nem valamely uralkodó jeleníti meg Isten kegyelméből, hanem egy szuverén állam. (4) Közösség, mert az egyenlők bajtársias szövetségként értelmezi magát, a reálisan létező egyenlőtlenségtől és kizsákmányolástól függetlenül.

Anderson álláspontja szerint a nemzet kulturális gyökerekből „nő ki”; konstrukciójához szükséges volt, hogy megszűnjön a katolicizmus etnikai különbségeken átívelő univerzalizmusa. Ennek a hierarchikus, vertikális kozmológiának a szegmentált, horizontális világrendbe való átmenete tette lehetővé Európa intellektuális horizontjának tágulását. A könyvnyomtatás a nép nyelvén már mindenki számára hozzáférhetővé tette a tudást, nem csak azoknak a privilegizált helyzetben lévőknek, akik a világegyházak nyelvét (a latint) ismerték. Ez persze azonnal magával hozta a latin hanyatlását is.

Mivel a nyomtatott sajtó felvilágosító munkát is végzett, megkérdőjeleződött a választott uralkodók isteni eredete. Felfedezték a regényt mint műfajt, ezzel együtt az idő újfajta észlelését, az egyidejűséget.

Bárminemű vizsgálódás elengedhetetlenné teszi a nemzet két dimenziójának megkülönböztetését: a nemzet egyfelől politikai formáció, másfelől viszont a nemzetet alkotó emberek egyéni viszonyulásai államukhoz és nemzetükhöz.

Az első esetben elképzélések kialakításának nyilvános és kollektív folyamatairól, a törvények és a politikai intézmények megalkotásáról és fontos vagy kevésbé fontos döntések meghozataláról van szó. Mindez összeomlana, ha a benne részt vevők lojalitása nem tartaná fenn.

²⁰ Ugyanakkor nem derül ki, mi a helyzet akkor, ha valamelyik kritérium hiányzik.

²¹ Renan állítja: ahhoz, hogy a francia nemzet létrejöhön, először el kellett felejtetni az embereknek, ki milyen származású, ki volt gall, frank stb. (i. m.)

A második eset arról szól, hogyan reagálnak minderre az egyének, milyen hatással vannak rájuk ezek, illetve ők maguk hogy befolyásolják hozzáállásukkal és reakcióikkal ezt a konstrukciót, azaz miképpen viszonyulnak államukhoz és nemzetükhöz. Mennyire erős bennük a lojalitás, a kötődés, az elkötelezettség.

Az antik világ a nemzetfogalom tekintetében is hagyományozott örökséget a későbbi korokra. Ezek egyike volt az egyetemes birodalom eszméje, amit a világtörténelem értelmezéséhez fel is használtak. Egy másik örökség a „démosz” és az „etnosz” görög tradícióinak további fejlődése. A „démosz” a társadalmi, állami szervezeteket, a racionalitást és a „demokratikus” követelések összességét jelentheti. (RENAN, 1882)

A nemzet azonban alapulhat az „etnicitás” fogalmán is.²² Ebben az esetben a „népre” vagy a „népiségre”, a közös nyelvre, vallásra, származásra és a mitizált hagyományokra való hivatkozás válik döntővé.

Németországban és Olaszországban a nyelvi nacionalizmus adta meg a „menlevelet” az egyesítéshez, mert értelmezése szerint a nemzet az egy nyelvet beszélők és egy területen élők csoportja. Az etnikailag és nyelvileg sokkal színesebb képet mutató Közép-Európában ezek a tendenciák egészen a közelmúltig háborús katasztrófákhoz vezettek.

Már az ókorban is fellelhetők a „Mi” és az „Ők” dichotómiái, erre utal a „barbár” szó vagy azok az elnevezések, amelyekkel egyik nép illetve/illeti a másikat. A szláv nyelvekben a németeket érthetetlen beszédük miatt „nemci”-nek, némának nevezték, ezt a szót vette át a magyar nyelv is (tót, digó, ruszki stb.). A másik örökség maga a kereszténység volt, amely szakítva a „választott nép” elképzelésével, minden megkereszteltre kiterjesztette az üdvösség ígérését. A megkeresztelt csoportoknak fel kellett adniuk isteneiket vagy hőseiket. A szentek némileg az ő helyüket foglalták el a későbbi századok folyamán.

Különös jelentőségük van az úgynevezett „szent királyoknak”; egyrészt növelték az egyházon belül az erkölcsi töltést, másrészt a különböző uralkodódinasztiák legitimációját jelentősen megnövelte, ha a felmenők között szent elődöket is fel tudtak mutatni. Ezek a szent elődök (sírjaikat szent helyként tisztelték) garantálták a keresztény néppel való közvetlen kapcsolatot.

A középkorban megszerzett területekből alakultak ki a korai újkorban a mai államok elődei. Ez hosszadalmas, erőszaktól sem mentes integrációs folyamatot jelentett. Beletartozott

²² Etnicitás: 1. Olyan kulturális vonások, amelyek egy nép tagjaiban közösek (nyelv, vallás, hagyományok, szokások, helyhez való kötődés). 2. Döntés, amelyet az emberek azért hoznak, hogy magukat vagy a többiekét szimbolikusan egy bizonyos kulturális identitás hordozóiként jelenítsék meg.

az államhatárok kialakítása, a törvényhozás, az adómonopólium, a hadsereg és a hivatalnoki kar létrehozása.

Azokban az államokban, ahol a fejedelemellenes tendenciák érvényesülhettek (Németalföld, Svájc, Nagy-Britannia), sokkal hamarabb végbement az a folyamat, amelynek során a fejedelmi, majd később az állami alattvalók szervezetéből kialakult az állampolgárok közössége.

Egyes történelemfelfogások szerint nemcsak a fejedelemellenesség magyarázza a nemzeté válási folyamatok eltérő helyeit és időpontjait. A történetírásban léteznek olyan állásfoglalások, amelyek szerint a katolicizmus univerzalizmusa és a szentek kultusza miatt a nemzetek csirái kizárólag a reformáció születése és elterjedése után, a protestáns országokban jelenhettek meg. Ennek ellentmondani látszik, hogy éppen a katolikus Franciaország a nemzetállam bölcsője. Az ellentmondás azonban csak látszólagos, hiszen a felvilágosodás egyik vezető eszmeáramlata éppen az antiklerikalizmus volt.

Mihelyst az alattvalók állampolgárokká válásának emancipációs folyamata végbement, azonnal felmerült az alattvalói mivoltukból felszabadult állampolgárok identifikációjának kérdése, valamint az állam iránti lojalitás problémájának indoklása. Mi tehát a modern nemzet? Nagykorú, önmeghatározásra képes, öntudatos polgárok társulása, akiket a közös célok és – normális esetben – egy közösen elfogadott közös történelemre való emlékezés egyesít.

Az ilyen értelemben vett nemzetről a nagy francia forradalom óta beszélhetünk. Innen datálódik, hogy a jogaiban védett ember csak egy nemzet tagjaként lehet az. Tehát a nemzet biztosítja az emberi és állampolgári jogok szükséges keretét. A nemzetfogalom kétarcú, egyrészt védi azt, aki belül van, másrészt viszont kirekeszti, üldözi és megsemmisíti azt, aki kívül. Ahogy Grillparzer megjósolta: „Az új műveltség útja a humanitástól a nemzetiségi gondolaton át a bestialitáshoz vezet.” (GRILLPARZER, 1937: 213)

A nemzet korai fogalmából a mára bekövetkezett óriási jelentésváltozást és jelentőség-növekedést lehetetlen volt előre megjósolni.

A középkorban egy etnikai értelemben vett embercsoportot a „gens” vagy „populus” szóval illették, a „natio” a származásra, a születési helyre vonatkozott, a szó ezenkívül jelenthetett nyelvterületet, uralkodási területet vagy akár egyes városokat is. Gyakran olyanokra vonatkoztatták, akik a politikai jogokat gyakorolták, az ország- vagy birodalmi gyűléseken vettek részt.

Ez a jelentés, amely a nemeseket, papokat és polgárokat foglalta magában, megszilárdult, a fogalom érvényességi köre azonban később kitágult, és a kis, privilegizált csoport helyett minden állampolgárra kiterjesztődött.

A nagy francia forradalom történetén kiválóan tanulmányozható a történelmi mítoszteremtés folyamata. Mindennel drasztikusan szakítottak, ami a múltra, a katolicizmusra és a királyságra emlékeztette őket, és helyette felépítették a forradalom mítoszáét. Megalkották az új eredetmondát (az „igazi” franciák a rómaiaktól és a trójaiaktól származnak), megteremtették a köztársaság új ünnepeit, az értelem istennőjének a kultuszát, az új himnuszt, a Marseillaise-t, a győztes forradalom emléknapját, július 14-ét nemzeti ünneppé nevezték ki.

A franciák nemzeti lelkesedése láttán a többi nemzet is „hozzálátott” nemzeti „arculata” kialakításához. Természetesen a többiek esetében forradalmi színezetről nem volt szó, a hangsúly sokkal inkább a származásra, a tradíciókra és az uralkodó legitimitására esett.

Sajátos nemzetfogalmat alkotott Herder, aki maga is a francia forradalom kortársa volt. Isaiah Berlin állítása szerint maga a „nacionalizmus” kifejezés is Herdertől származik. Ám az ő nacionalizmusa még „kozmpolita” nacionalizmus volt, távol állt a 19. és 20. század nacionalizmusától. (BERLIN, 1976: 153) A herderi nemzetfogalom jól tükrözi a német nemzeti mozgalom kezdeteit, felfogásában egy „szellemi” Németország képe rajzolódik ki. Természetesen nem a nép szuverenitása játszotta a vezető szerepet, hanem a domináns kollektív jellemvonások keresése.

Herder nemzetfelfogását historizmusa és antietatizmusa teszi egyedivé. (KELEMEN, 1996: 487) Felfogása szerint a történelem célja nem az állam még oly tökéletes formája, hanem a boldogság és a humanitás. Ezek pedig bárkiben megvalósulhatnak. Ebből következően Herder nem az államot, hanem a nyelvet és a kultúrát állítja a nemzetfogalom középpontjába. Ezzel az irányzattal szoros kapcsolatban állnak az olyan nehezen megfogható, körülírható vagy definiálható fogalmak, mint a „néplélek” (Seele des Volkes), „a nemzet szelleme” vagy „génusza” (Geist der Nation, Genius des Volkes), a „nemzeti jellem” (Nationalcharakter).

„Népszellem” alatt Herder egy olyan organikus egységet ért, amely egy közösség tagjai között áll fenn, és az élet minden területét áthatja az öltözködéstől a szokásokon át a nyelvhasználatig. Ezt egészen a kezdetekig, a genetikus alapokig vezeti vissza.

Szembeállítja a történelemben az igazi individualitásokat, amelyek „organikusak”, „meggyökerezettek”, „nem-mechanikusak”. Herder felfogásában csak ezek az alakulatok tekinthetők nemzetnek. Ezekről különböznek azok a heterogén birodalmak (például Perzsia), amelyeknek „nincsenek gyökereik a földben”. Viszont minden nemzet tértől és időtől függően magában hordozza az emberi lehetőségek tökéletes beteljesülésének lehetőségét. Herder kijelenti, hogy a kulturális teljesítmények összemérhetetlenek.

Ezt az elvet ma kulturális relativizmusnak nevezzük, és ez az elv utal arra, hogy minden kultúra csak saját értelmezési keretén belül érvényes. Nem szabad távoli civilizációkhoz eu-

rópai mércével közelíteni, nem léteznek olyan kategóriák, amelyek segítségével a kultúrák összevethetők lennének. Egyik kultúra soha nem lehet érvényes „szűrő” egy másik kultúra számára.

Herder nemzetfelfogásában jelentős szerep jut a nyelvnek, hiszen a nyelv mindig egy nép nyelve, „az országnak, népének és történetének lenyomata”. A „nyelvbölcseletnek” ahhoz kell utat találnia, hogy „felismerje nyelvének géniusát, ezt egybevesse a nemzet géniusával, és mindkettőt egymásból magyarázza”. (HERDER, 1964: 91) Ebből következően Herder nézetei szerint a nemzet önazonosságát nem lehet másként meghatározni, mint a nyelvvel, mely önmagában a nemzeti hagyomány és a kultúra lenyomata. Innen ered az a buzgalom, amely a nyelv tisztaságára és megújítására irányul. Herder képviselt ugyan valamiféle nacionalizmust, ám az ő nacionalizmusa jól megférte kozmopolitizmusával.

Az igazi, mai értelemben vett nacionalizmus a 19. században alakult ki. Ennek máig érvényes értelmezését a 20. századi brit liberalizmus legnagyobb alakjánál, Isaiah Berlinnél találjuk meg a legteljesebb mértékben. Berlin rámutat, hogy a 19. században – nagyrészt a természettudományok robbanásszerű fejlődésének következtében – rengeteg elmélet, előrejelzés és utópia látott napvilágot. Létezett azonban egy irányzat, amelyre senki sem figyelt fel kellő mértékben, amelyről nem is sejtették, hogy egyáltalán fenn fog maradni. Tekintve, hogy az ún. „nemzeti ébredés” időszakáról beszélünk, a nemzetek kialakulása, a nemzethez kapcsolódó pozitív, mozgósító hatású érzelmek megjelenése mind-mind új jelenségnek számítottak, bizonyos mértékig érthető is, ha a nacionalizmus csírái a kor politikai gondolkodóiban nem keltettek gyanakvást. (BERLIN, 1994: 6) Azt a csoporthoz tartozási igényt láthatták ebben kifejezésre jutni, amely az emberiség egész történelme során megfigyelhető volt; amelynek alapját az ezzel foglalkozó elméletek többsége szerint a közös származás, valamint a nyelv, a szokások, hagyományok, emlékek képezik, s a terület, amelyen a csoport él. Természetes módon vezetett a hasonlóságok ilyenén megfogalmazása az elkülönüléshez, a lehatárolódáshoz, illetve csapott át a más csoportokkal szembeni kisebb-nagyobb mértékű ellenszenvbe.

A brit, a francia, a spanyol, a portugál és a skandináv népeknél ez a folyamat korábban, a német, olasz, balkáni és balti népek esetében viszont később játszódott le. (Svájc esete egyedülálló.)

A marxizmus is provizóriumnak tartotta a nacionalizmust, kialakulásának okát az önrendelkezés hiányában, a sértettségben látta, amely majd ezek orvoslásával magától elmúlik.

A megoldást a nemzetközi szolidaritás, a világ proletárjainak egyesülése hozza el, a nemzeti jellegzetességek persze megmaradnak, de nem fognak a történelem további menetében jelentős szerepet játszani. A proletariátus világméretű győzelme egyúttal meghozza

a birodalmak összeomlását is, ami együtt fog járni az addig elnyomott népek önrendelkezési vágyának megvalósulásával.

A 19. század utolsó harmadára a nemzetállamok nagy része létrejött, de a nacionalizmus mint jelenség nem akart szűnni. Sem a konzervatív, sem a liberális, sem a marxista gondolkodók nem tulajdonítottak neki jelentőséget. Berlin figyelmét ez a vákuum irányította a kérdésre, ez az űr ihlette a nacionalizmus természetrajzára felállított hipotézisét.

Ennek értelmében a nacionalizmus egy olyan meggyőződés, amely szerint az emberek egymástól különböző életmódú csoportokba sorolhatóak, a csoport tagjainak jellemvonásait kizárólag az a csoport alakítja, amely a közös terület, a nyelv, a szokások, az emlékek, a hiedelmek stb. ismérvei nélkül nem is értelmezhető. Miként Herder organikus világképe esetében, Berlin hasonlata is biológiai. A társadalom szervezete a biológiai szervezethez hasonlít. A legfőbb célok azok, amelyek a szervezet fejlődését szolgálják. A szerves egység mesterségesen vagy hatalommal nem alakítható. Ebben az egyesülési formában valósul meg maradéktalanul az emberi természet. A gondolatmenetben megint Herder árnyéka sejlik fel, aki szerint az emberiség történelmének célja a boldogság és a humanitás, amely csak akkor valósulhat meg, ha az egyén „belegyökerezett” a közösségébe.

Ebből a felfogásból következik a legfontosabb imperatívusz: azért kell sorsközösséget vállalni a nemzettel, mert a miénk. A saját csoport értékei ezzel magasan a többi csoport értékei fölé helyeződnek. (BERLIN, 1994: 8)

Innen már csak egy lépés annak felismerése, hogy más csoportokkal való érdekösszeütközések esetén az egyénnek nincs más választása, mint az „organizmus” igényeinek megfelelően cselekedni. A nacionalista felfogás nem ismeri az egyetemes mértéket, mert kizárólag a megismételhetetlen és egyedi saját csoport specifikumaiból indul ki.

Ebben az értelmezési keretben a józan megközelítést olyan jelzőkkel illetik, mint „hűvös” intellektus, káros, „atomizáló” individualista, idegen befolyás és gyökértelen kozmopolita.

Több filozófus és politikai gondolkodó (Burke, Fichte) dolgozta ki ezen elvek alapján eszmerendszerét, de a mélypontot a két világháború és különösen a fasizmus propagandairódalma érte el.

Melyik nemzet törekvései előbbre valóbbak hát, ha mindegyik csak a saját mércéjével mérhető? Erre a kérdésre csak a különböző szintű küldetésstudatok és felsőbbrendűségi tanok adhatnak erősen megkérdőjelezhető válaszokat.²³

A kultusz bárkire és bármire „átvihető”: hasonló tömjénezéssel lehet közelíteni egyházhoz, osztályhoz, politikai párthoz vagy akár egyes személyekhez. A történelem tragikus módon bizonyította, hogy a nacionalizmus mennyivel nagyobb érzelmi töltettel és mozgósító erővel rendelkezik, mint a nemzetközi munkásmozgalom osztályszolidaritása.

Berlin arra a kérdésre keresi a választ, miben különbözik a nacionalizmus a nemzethez tartozás pozitív érzületétől, a nemzeti öntudattól, illetve köthető-e a nacionalizmus megszületése a történelemben konkrét helyhez és időhöz. Miután a modern nacionalizmus táptalaja is gyakran a sértettség, a megalázottság, így Berlin a nacionalizmus forrásvidékén is valamiféle közösségen esett sérelmet tételez fel. A sérelmen kívül még egy előfeltétel szükséges, hogy a nacionalizmus lábra kapjon, mégpedig a nemzetről alkotott kép megjelenése a közösség tagjainak a tudatában. Ennek a két feltételnek az egyidejű megléte magyarázhatja meg a németeknél a francia hegemoniával való szembefordulást. „Szembeállították a német hagyomány mélységét és költőiségét, továbbá képességét a szeszélyes, mégis hiteles betekintésre a lélek kimeríthetetlen és kifejezhetetlen sokféleségébe a sekélyes materializmussal, a haszonelvűséggel, a francia gondolkodók világának lapos, elembertelenedett árnyjátékával.

Ez a gyökere a romantikus mozgalomnak, amely – legalábbis Németországban – mennybe menesztette a kollektív akaratot, és megszabadította a nép szellemi életét a racionális módszerekkel feltárható szabályoktól... Hogy a nemzet politikai élete ennek a kollektív akaratnak a kifejeződése: ez az eszme a lényege a politikai romanticizmusnak – vagyis a nacionalizmusnak.” (BERLIN, 1994: 11) Tágabban értelmezve persze belátható, hogy a modern ipari társadalmak kialakulása, a városiasodás, a korábbi identitásbiztosító kötelékek lazulása folytán nagyon sok ember veszítette el szociális és érzelmi biztonságát, amelynek folytán egyfajta vákuum keletkezett.

A nacionalizmus ideológiája nem új elemeket kínált, hanem a régi, meghitt kötődéseket tálalta új formában: a nyelvet, a szokásokat, a közös területhez való ragaszkodást, az újraértelmezett történelmet és szimbólumokat.

Ez a tálalás sokkal hatásosabb konstrukciónak bizonyult, mint a marxizmus nemzeteken átívelő összefogása vagy a liberalizmus felvilágosult elméletei.²⁴ A régi és az új megfelelő arányú elegyítése a sikeres jelentés-előállítás biztos receptje.

²³ Először Hegelnél jelent meg a gondolat, hogy a történelmi nemzeteknek a maguk idején és helyén felsőbbrendű küldetésük van. Percz László: Nemzet és filozófia: német példa. In: *Világosság*. 2004. 45. évf. 6. sz. p. 99–110.

²⁴ Elég arra utalni, hogy a Kárpát-medencében a nemzetek történelmi tudatát javarészt a történelmi sérelmek számontartása és felelőletése alkotja.

A nemzeti történelem (etnohistória) mindig az aktuális jelen perspektívájából értelmezi az eseményeket, az adott szituáció szükségleteinek megfelelően válogatja őket és teremti meg köztük az összefüggéseket. Az etnotörténelem gyakran gyógyír a nemzetet ért sebekre. Abban tér el a tudományos történetírástól, hogy tézisei könnyen kifejezhetők népszerű formában, szimbólumok vagy rituálék segítségével. A nemzetkutatás egyik nagy kérdése az, hogy miként lehetett meggyőzni egy linzit vagy egy tirolit nemcsak arról, hogy ők „osztrákok” (ilyen regionális, állami, nyelvi felosztások korábban is léteztek), hanem arról is, hogy éppen ez az a tulajdonság, ami különlegessé teszi őket, hogy a nemzeti hovatartozás az egyén legfontosabb ismertetőjegye, és hogy ez a tulajdonság valami nagyon elismerésre méltó, amely egyszerűen mind gyógyító erővel is rendelkezik. Miként volt ez lehetséges?

Kétségtelen, hogy a hagyományos kötődések lazulása, a növekvő regionális és szociális mobilitás kínálták az első támadáspontot. Amikor az önmagukat túlélt kötődések – nagycsalád, uradalom, szomszédság, falu, gyülekezet – bomlani kezdtek, és az érintettek pozitív érzelmi hatásait nélkülözni kényszerültek, akkor ez magával hozta az önmagukról és kis csoportjukról alkotott képzetek megrendülését is. Ha ez esetleg fizikai helyváltatáshoz, a szülőhely gazdasági szükségszerűség által kikényszerített elhagyásához is vezetett, akkor annál égetőbbé vált egy új lelki-mentális haza keresése.

A kollektív és egyéni identitás újjáalakulásának ebben a folyamatában egyre többen tették magukévá az új, nacionalista elitiek által felvázolt mintát. A siker azzal magyarázható, hogy a késő 18. és a kora 19. század „patriótái” a „régit” és az „új” nagyon szerencsés, sőt, mondhatni robbanékony elegyét alkalmazták.²⁵

A „régit” a fogalomkészlet volt, „szülőföld”, az „örökség” (nyelv, hagyományok, népviselet, népdalok), amit meg kell őrizni, a dicsőséges történelmi tradíciókra, a győzelmekre (esetenként akár a vereségekre), a különleges kulturális teljesítményekre való utalás, ami mindig is kiemelte a saját népet a többiek masszájából. (Persze bárki érvelhetett volna így!)

A patrióták sikere ezenkívül a modernitáson nyugodott. Modernnek számított a tömegnek, a nép egészének a megszólítása, a fiatal nemzeti mozgalmak demokratikus impulzusa.

Az is modern ötletnek számított, hogy a felemelkedő nemzet tagjának lenni „maga a boldogság”²⁶ – így fészkelte be magát a nemzet az emberek gondolkodásába, hogy ott pontosan azt a helyet töltsék be, ahol a keresztény vallási közösségekben a felvilágosodás és a korai liberalizmus előretörésével vákuum keletkezett. Az anyagi és eszmei értelemben vett megvál-

²⁵ A „régit” és „új” megfelelő elegyének alkalmazása többnyire azért olyan sikeres konstrukció, mert egyidejűleg elégíti ki két pszichés szükségletet: a ráismerés örömet és az újdonság iránti vágyat. A politika és a reklám is gyakran él vele.

²⁶ A „feeling”, az életérzés „eladása” napjainkban is mindenfajta reklámtevékenység alapja.

tás iránti váagnak sem kellett már a halál utáni életre várni, hanem az üdvösséget a nemzet felemelkedésében, „szabadságában” és önrendelkezésében lehetett keresni és megtalálni.

Hagyományokat lehetett „feltalálni”, de a választék természetesen kötött volt. A Babenbergeek, Habsburg Rudolf, Jenő herceg, Károly főherceg, Wolfgang Amadeus Mozart, Johann Strauß, Karl Renner és Julius Raab már akkor is léteztek, mielőtt osztrák példaképeké stilizálták volna őket. Éppoly kevésbé lehetett volna őket kitalálni, mint ahogy Luther, Schiller vagy Bismarck személyét sem lehetett volna „kitalálni”. Nem önmagukban váltak a nemzeti tudat számára jelentőssé, hanem azért, mert kortársaik fölé emelkedő képességeik és teljesítményük alapján alkalmasak voltak arra, hogy azonosulási mintaként kiválasztódjanak.

Újfént megállapítható tehát, hogy a „hagyomány feltalálása”²⁷ a valóságban kevésbé önkényes folyamat, mint ahogy azt a fogalom sugallaná. A nemzet „feltalálói” egyrészt az adottságok, másrészt a saját vágyálmaik foglyai voltak, miközben az utóbbiak az előbbiektől jelentősen különbözhetnek.

A 19. század ténylegesen megteremtette azokat a tudományos és művészi teljesítményeket, amelyeket az egyes szerzőknél és művészeknél a csírázó nemzettudat emelt magasba, a mítoszok, képek és sztereotípiák ama gigantikus tárházát, amelyből a nemzeti mozgalmak a mai napig táplálkoznak. Ennek a 19. századnak két arca volt. Az egyik a technikától megmámorosodva feltétlenül hitt a haladásban, áthatotta az a pozitivista meggyőződés, hogy minden probléma megoldható. Ezzel párhuzamosan – és ez a 19. század másik arca – nőtt a mitológia iránti érdeklődés, amelynek végső soron az volt a feladata, hogy az egyes embert meggyőzzék: kiválasztott nép tagja.

A felvilágosodás és a liberalizmus viharában a vallások és felekezetek veszítettek hitelességükből és integráló erejükből, így válhatott annál vonzóbbá nacionalizmus kvázi vallásos kínálata. Sőt, megjelent a szociáldarwinizmus: ahogy az evolúció során a fajok fennmaradása a kiválasztódási folyamat során végbement a természetben (Darwin), úgy a történelemben is csak a legnemesebb, legjobb és legerősebb népek maradhatnak fenn. Az evolúciós elméletnek ez a nemzeti tudatra való transzfere erősen feltöltötte amazzal rasszista tartalmakkal – hiszen a túléléshez és az önérvényesítéshez szükséges minőség genetikusan meghatározottnak, tehát átörökíthetőnek tűnt –, és masszívan hozzájárult az állandó harc atmoszférájához (a „nemzeti tulajdon”, a „hely a nap alatt”, az „élettér” voltak a harc tárgyai), amely a század közepe óta először a publicisztikában, végül valóságosan is egyre inkább meghatározta a közbeszédet és

²⁷ Hobsbawm: i. m.

a társadalmi életet – nem csak a Habsburg-monarchiában. Az evolúciós elmélet teremtette meg a modern rasszizmus és az antiszemitizmus elméleti alapjait is.

3. 3. Kétféle nemzetfelfogás: államnemzet – kultúrnemzet

„A 18. században született modern, demokratikus nemzetállamok politikai filozófiája a római patriotizmushoz, a görög polisok szabad polgárainak hazafogalmához nyúlt vissza, a germánok faji-nyelvi-etnikai nemzetfogalma a törzsi társadalmak közösségszményét idézi fel.” (LUDASSY, 1994: 1176) Ernest Renan, a harcos pozitivistá vallástörténész 1882. március 11-én olvasta fel a Sorbonne-on híressé vált esszéjét.²⁸

Az esszé alap gondolata, hogy a nemzet a közös jövőről szóló eszme, egy embercsoport politikai rendelkezése arról, hogy sajátos „egységgé” váljon. „A nemzet lélek, szellemi alapelv. Ezt a lelket, ezt a szellemi princípiumot két dolog alkotja, amely azonban voltaképp egy. Az első a múltban gyökerezik, a másik a jelenben. Az egyik: emlékek gazdag örökségének közös birtoklása; a másik, a jelenlegi meg egyezés, a vágy arra, hogy közösen éljünk, annak szándéka, hogy az osztatlanul kapott örökséget a továbbiakban is kamatoztassuk.” (RENAN, 1994: 1187) Tehát Ernest Renan szerint a nyelv, a faj és a dinasztikus alapelv nem nemzetalkotó tényező.

Az ún. etno-, nyelv- vagy kultúrnemzet-felfogás szerint azonban pontosan ezek a tényezők teremtik meg a közös alapot a nemzet tagjai között, ezek az identitás fő szervezői. A renani felfogás szerinti nemzet politikai közösség, állammá szervezett polgári társadalom, egy állam = egy nemzet.

Az államnemzet eszméje főként a modern nyugati demokráciákban fejlődött ki (Franciaország, Nagy-Britannia, Egyesült Államok), ahol a nemzetté válás az államalakuláshoz szükséges történelmi folyamatok következménye volt. Ezzel szemben Közép-Európában, Németországban és Olaszországban éppen a nemzetállam hiánya vezetett a nemzeti ébredéshez. Ezekben az országokban a nemzeti egyesülés a nyelvi és kulturális közösséghez kapcsolódott, az első időkben különösképpen az értelmiség, a nyelvészek, történészek és írók voltak a zászlóvivői. Isaiah Berlin fentiekben elemzett nacionalizmuselmélete is ezt támasztja alá; a német értelmiség a francia hegemonia ellen fogott össze, és azzal szemben domborította ki a német „lélek” mélységét és más minőségét, ami aztán később az irodalomban a romantika születéséhez vezetett. (Berlin felfogásában a nacionalizmus = politikai romanticizmus.) A

²⁸ „Quest-ce une Nation?” („Mi a nemzet?”) Ernest Renan: i. m.

német „lélek”, „szellem” legjellemzőbb jegye a mélysége és a kiismerhetetlensége, ellentétben a francia „szellemességgel”, ami csupán könnyed felületesség.²⁹ (GELFERT, 2005: 61)

Tehát az államnemzet fogalma az azonos területen élő állampolgárok politikai közösségét, egyenlő jogait és kötelességeit hangsúlyozza, a kultúr- vagy etnonemzeté a nyelv, a kultúra, a szokások és a hagyományok vonatkozásában az egy nemzethez tartozók rokonságát. Szélsőséges esetben ez egészen a közös eredet általi vérrokonságig mehet el.

Az állampolgárság adományozásával kapcsolatban mutatkozik meg legvilágosabban a két koncepció közti különbség: az államnemzet esetében mindenki jogot formálhat az állampolgárságra, aki az állam területén született (ius soli).

A kultúrnemzet esetében ezt a jogot rendszerint olyan ismertetőjegyekhez kötik, amelyek a nemzet minden „valódi” tagjára jellemzőek (ius sanguinis). Viszont minden egyén azonnal számíthat az állampolgárságra, aki bár más állam területén született és ott is él, de származását igazolni tudja.

Néhány német államjogász megkülönböztet formális és materiális állampolgárságot – és számukra az utóbbi képezi a német kultúrnemzethez való tartozás lényegét, valamint a mai napig ez a német állampolgárság megszerzésének egyik előfeltétele.³⁰

Úgy is mondhatnánk, hogy az államnemzet koncepciója „nyitott” (szubjektív), a kultúrnemzeté „zárt” (objektív) társadalomként értelmezhető. Az államnemzet feltétlenül modernebb: a nemzet tagjainak jogai politikailag rögzítve vannak, egyetemlegesek és bárki számára hozzáférhetőek, aki az országba bevándorol.

Legjobb példa erre az Amerikai Egyesült Államok. Nem épült sem a közös származásra, sem egy bizonyos vallásra, sem specifikus kulturális tradícióra. Sokkal inkább az individualizmus és az emancipáció, az egyéni teljesítmény és a mobilitás modern eszméire és egy olyan alkotmányra, amely világosan behatárolja az állam kompetenciáját. Ezzel szemben egy kultúrnemzeti tagság olyan jegyeken alapul, mint a származás vagy a kora gyermekkorban megkezdődő szocializációs folyamat. (HECKMANN, 1992: 210) Aki a nemzetiség jegyeit fel tudja mutatni, az tagja lehet a nemzetnek. Ennek értelmében kapták meg az állampolgársághoz való jogot nemcsak a volt NDK polgárai, hanem Közép-Európa német ajkú kisebbségei is.

Lássuk, hogyan vonatkoztatható ez az elmélet az ausztriai gyakorlatra! Ausztria az alkotmánya alapján nem kultúrnemzetként, hanem államnemzetként értelmezi magát. „Ausztria demokratikus köztársaság. Jogosítványa a néptől ered.” Ez áll a szövetségi alkotmány 1. cik-

²⁹ Természetesen német nézőpontból.

³⁰ Miután az tartalmazza a kultúrnemzet fogalomértelmezése szempontjából releváns jegyeket.

kelyében, ami azt jelenti, hogy Ausztria a területén élő emberek jogi közösségeként értelmezi magát. Az alapvető szabadságjogokról való rendelkezések is ebbe az irányba mutatnak. Az országban élő kisebbségeknek (a szlovének Karintiában és Stájerországban, a horvátok Burgenlandban) az 1955-ben keletkezett államszerződés nemcsak ugyanazokat a jogokat garantálja, mint az összes többi állampolgárnak, hanem az anyanyelven történő általános és középiskolai oktatáshoz való jogot, valamint a hivatalokban az anyanyelvhasználatot is. Vannak azonban az alkotmányban ezzel ellentétes tendenciák is.

Bár Ausztria a II. világháború vége óta a Németországhoz való tartozás gondolatát is elutasítja, az alkotmányban deklarált *á l l a m n y e l v* a német. (Svájc ezzel szemben nem említi alkotmányában sem egy, sem több államnyelvet, a németet, a franciát, az olaszt és a kereken 50 000 beszélőt számláló, mégis egyenjogú rétorománt csupán *h i v a t a l o s n y e l v*ként kezeli.)

Egy másik aspektus a katolikus egyház helyzete, amely csak formálisan egyenrangú a többi vallási közösséggel, mégis első az egyenlők között.³¹

A harmadik szempont az állampolgárság megszerzése. A kultúrnemzet-konceptió sajátossága érhető itt tetten; az állampolgársághoz jutás első és legalapvetőbb kritériuma a származás. Megszerzése külföldiek számára csak tíz év helyben tartózkodás után lehetséges.

Mindezekkel nem teljesen cseng egybe Reiterer megállapítása: „Azokkal a nemzetfelfogásokkal szemben, amelyek a történelmi fejlődés által súlyosan diszkreditált biológiai-ontológiai fogalmi bázisra épülnek, vagy amelyek belső ellentmondásosságuk miatt tudományosan tarthatatlanok (például kultúrnemzet), egy olyan szociológiai nemzetfogalomból indulunk ki, amely az államnemzet irányába mutat anélkül, hogy annak specifikus fogalmi tartományát kimerítené.

A nemzet ennek értelmében egy *p o l i t i k a i a k a r a t k ö z ö s s é g*, amely egy lehatárolható szociális és gazdasági rendszer talaján jött létre, és amely politikailag állami szuverenitásra vagy minimálisan autonómiára törekszik, azért, hogy ezt a közösséget fenn tudja tartani. Ennek a politikai közösségnek az előfeltétele egy közösség- vagy összetartozás-tudat, ami az alapértékek mindennapi megtapasztalása által jön létre.” (REITERER, 1988: 3)

Robert Menasse, a vitriolos tolláról híres osztrák író és esszéista azt állítja, hogy az osztrák nemzet nem nevezhető sem állam-, sem kultúrnemzetnek, mert mindegyiknek a fogalomkészletéből csak egy részt tartott meg, így létrehozott egy, csak erre az országra jellemző specifikus alakzatot. Az osztrák nemzet Menasse olvasatában kimeríti a harmadikutas nemzetfogalmat.³²

³¹ A katolikus magániskolák több támogatást kapnak.

³² Menasse, Robert: „...weil wir alle Österreicher sind!” In: *Das jüdische Echo*. Vol. 1994. 42. 35.

3. 4. A nemzet narratívái

A nemzeti kultúrák nemcsak kulturális intézményekből, hanem szimbólumokból és reprezentációkból is állnak.³³

A nemzeti kultúra diskurzus is, tehát jelentéseket hoz létre, ezzel szervezi és befolyásolja az emberi tevékenységeket, valamint az emberek saját magukról alkotott képét. A nemzeti kultúrák úgy alkotják meg az identitásokat, hogy „a nemzet” fogalmát olyan jelentésekkel töltik fel, amelyekkel az állampolgárok identifikálódhatnak. A jelentéseket a nemzetről mesélt, a jelent a múlttal összekötő történetek és azok a képek tartalmazzák, amelyeket ezek alapján konstruálunk. A nemzeti narratíva különböző aspektusok segítségével „építkezik”.

Létezik olyan nemzeti narratíva, amelyet a nemzeti történelemben, az irodalomban, a médiában és a populáris kultúrában mesélnek el újra meg újra.

Ezek történetek, képek, tájak, forgatókönyvek, történelmi események, nemzeti szimbólumok és rítusok, amelyek a nemzetet jelentéssel felruházó közös tapasztalatokat, bánatokat, diadalokat és vészeket jelenítik meg vagy reprezentálják.

Az andersoni értelemben vett „elképzel közösség” tagjaiként „gondolatban” részt veszünk ebben a narratívában. Ettől mindennapi életünk fontosabbá, jelentőségtejteljesebbé válik, mert kapcsolat támad hétköznapjaink és a nemzeti sors között, megteremtődik az azonosulás fókusza, és létrejön a kontinuitás a távoli, küzdelmes, néhol dicsőséges múlt és a jelen politikája között. Így stabilizálja és közvetíti a társadalom saját képét, valamint járul hozzá ahhoz, hogy mindenki részt kapjon a múlttól szóló kollektív tudásból.

Másodsor: hangsúlyt kap az eredet, a hagyomány és az időtlenség. A nemzeti identitás úgy jelenik meg, mint valami „öröktől fogva való” dolog, ami „Csipkerózsika-stádiumban” mindig is létezett, arra várakozva, hogy felébresszék.³⁴

A harmadik diszkurzív stratégia az, amit Hobsbawm és Ranger a „feltalált hagyománynak” nevezett: „Azok a tradíciók, amelyek réginek tünnek – vagy ezt állítják róluk, gyakran egészen új keletűek, néha pedig kitaláltak... A »feltalált hagyomány« rituális vagy szimbolikus gyakorlatoknak olyan készlete, amely az ismétlés által vési be a viselkedés bizonyos értékeit és normáit, ami pedig automatikusan felkelti egy megfelelő történelmi múlttal való kontinuitás érzetét.” (HOBSBAWM, 1983: 1) A „feltalált hagyomány” tehát képes a kaotikusnak tűnő múltat átstrukturálni, a káoszból rendet teremteni, a zűrzavaros eseményekből értelemtejteli jelentéseket konstruálni.

³³ Reprezentáció: valaminek a jelenvalóvá tétele a képzeletben, illetve valaminek az ábrázolása, ami a szó szoros értelmében vagy ténylegesen nincs jelen.

³⁴ Ha a tudományos történetírás kritériumait vesszük figyelembe, ez természetesen súlyos csúsztatás, hiszen a jelen vonatkoztatási keretei, fogalomkészlete felől közelít olyan korokhoz, amelyek erről mit sem tudtak.

A nemzeti kultúra narratívájának negyedik mozzanata az alapítás mítosza, amely a nemzet, a nép, a nemzeti karakter eredetének forrását a távoli idők kódébe, a valódi idő helyett a „mitikus” dimenzióba helyezi. Ezek az alaptörténetek mindenki számára érthetőek és segíthetnek a súlyos történelmi szituációkban; erőt lehet belőlük meríteni.

A nemzeti identitásra gyakran próbálnak „ráerősíteni” a tiszta, eredeti nép eszméjével. A nemzeti sajátosságokat genealógiai spekulációkkal alátámasztani azonban teljesen értelmetlen. Különösen igaz ez a Kárpát-medencei sokszínűségre. A nemzeti tudat szempontjából valószínűleg nem az a fontos, kitől származunk, hanem az, hogy kitől gondoljuk azt, hogy származunk.

A nemzeti kultúra diskurzusa ölthet tisztán pragmatikus vonásokat is; a nemzeti tudat hordozói meggyőzik a tömegeket arról, hogy egy bizonyos nemzet iránti lojalitás kiválóan alkalmas társadalmi-gazdasági problémák megoldására is.

A nemzeti kultúra diskurzusa tehát olyan identitásokat hoz létre, amelyek a múlt és a jövő között helyezkednek el. Egyrészt a múlt mélységesen mély kútja felé fordul, másrészt előrehatol a modernitásba.

Előfordul időnként – főleg, ha a nemzet múltja sokkal dicsőségebb volt, mint a jelene –, hogy megpróbálják visszaállítani a régi nemzeti identitásokat, nem riadva vissza az anakronizmustól sem. (HALL, 1990: 70–71)

3. 5. A nemzet szimbólumai – emlékezés – felejtés

Bruckmüller az Ausztriát vizsgáló kutatások tükrében a következő megállapításra jut: „Egy sziklaszilárd nemzeti büszkeség és egy önmagában egységesnek nem nevezhető, ellentmondásos szimbólumháztartás áll egymással kapcsolatban.” (BRUCKMÜLLER, 1996: 22)

A nemzeti öntudat, az Ausztriához való kötődés a kérdőíves vizsgálatok tükrében állandó emelkedést mutat, míg a nemzeti szimbólumokra vonatkozó kérdésekre adott válaszokból egyértelműen kiviláglik, hogy nem létezik közös, a nemzet tagjai számára egyformán megragadható szimbólumkincs. Tehát az osztrákoknak – úgy tűnik – nem annyira az identitásukkal, hanem annak szimbólumháttérével van problémájuk.

A szimbólum (lat. *symbolum*) jelet, egy jelentéssel vagy annak tulajdonosával való kapcsolatot jelent. Eredete szerint a vendég a búcsúzás alkalmával egy kettétört agyaggyűrű vagy

agyagcserép egyik darabját ajándékozta a vendéglátójának, hogy a későbbiekben felismerjék és azonosíthassák egymást.

A szimbólumok vizuális vagy nyelvi formában léteznek, és valami önmagukon kívüli dologra mutatnak rá. Sokszor tartalmazznak többletjelentést, így nem lehet őket maradéktalanul megérteni, megfejtteni vagy értelmezni. Természetesen nem mindegy, milyen természetű szimbólumról van szó. Míg például a közlekedési táblák egy jól körülírható jelentést hordoznak, addig a mítoszokban, a vallásokban, a művészetekben és a pszichológiában használatos szimbólumok értelmezési tartománya jórészt kimeríthetetlen.

A szimbólumokból vezethetők le azok a jelek, amelyek segítségével valami egyértelműen felismerhető vagy kikövetkeztethető (rendszer, ismertetőjegy, jelvény, márkajelzés).

A fentebb említett területeken kívül szimbólumok sokaságát találjuk az irodalomban, a természettudományokban, a közgazdaságban, a technikában, a sportban és a politikában is. Az utóbbi esetében gondoljunk a keresztre, a horogkeresztre, a Dávid-csillagra, az ötágú csillagra, a sarlóra és a kalapácsra.

A nemzeteknek van egyfajta közös „hitük” arról, hogy létezésük értelemmel bír. Ezt a „hitet” közvetítik, illetve jelenítik meg a szimbólumok. A nemzeti szimbólumok a nemzeti identitás, nyelv és cselekvés konstitutív eszközei, az integrációt szolgálják, a nemzeti identitás kifejeződéseként a politikai fejlődés kiválasztott szakaszait és a kollektív tradíciókat tükrözik vissza. Gyakran egy nép vagy nemzet dicsőségesnek érzett múltjával vagy kultúrájával kapcsolódnak össze. Ezek a szimbólumok nagyon sokrétűek lehetnek, színek, címerek, zászlók, személyiségek, épületek, „az emlékezés helyei”. A nemzettudatot a szimbólumok segítenek „biztosítani” az állandósult jelenléttel, ismétléssel, újrajátszással.

Ausztria számára négy történelmi fejlődési vonal volt döntő jelentőségű: az országalapítás, a Habsburg-államalakítás, a nyelvi orientációjú nemzeti közösségek fejlődése és az ország története mint meghiúsult forradalmak története. Ez a történelmi háttér talán képes megmagyarázni az osztrák önképek és a szimbolikus egyezések sokrétűségét, de ellentmondásosságát is.

De hogy keletkeznek a történelmi folyamatokból a nemzeti szimbólumok, klisék, sztereotípiák, önképek és ellenségképek? Egy máig ható múlt megkövesedett tanúi lennének? Semmi esetre sem. A történelmi tények, személyek, események, háborúk, csaták és forradalmak nem önmagukban véve hatnak nemzeti szimbólumokként, hanem csak bizonyos válogatás és közvetítés által. Ez a megközelítés érinti a már említett, Hobsbawm által konstruált fogalmat, a „feltalált hagyományt”.

Feltalált-e a hagyomány? Hobsbawm elmélete tartalmaz helytálló momentumokat. A költők, filozófusok, történészek, nyelvészek, etnográfusok és művészek intenzív tevékenysége nélkül nem létezhetnének azok a képzetek, amelyek a különleges, nagy közösséghez való tartozást sugallják.

Halbwachs a nemzettudatot a kollektív emlékezet részének tekinti, ami meghatározott számú kiválasztott esemény „színházaként” hat, amelyeket az ember gyakran nem úgy él át, hanem a média közvetítésével vagy történelmi események más módon történő hagyományozódásával tud meg. Halbwachs szerint a társadalmi „megegyezéssel” megteremtett idő alkotja azt a horizontot, amely a jelenségeknek értelmet ad, és amely a tudat számára az idő megtapasztalását egyáltalán lehetővé teszi. (HALBWACHS, 1967: 78) A kollektív emlékezetet meg kell különböztetni a történelmi emlékezettől, az előzőre a szimbolikus vagy mitizáló emlékezési formák jellemzőek, míg a történelmi emlékezetre a történetírás kronologikus rekonstrukciója. A teátrális vagy mitizáló ábrázolások a történelmi vagy aktuális politikai cselekmények és események kollektív értelemadásához vezetnek, ami által megnyílnak a nemzeti identifikációs folyamatok.

A nemzeti mítoszok, rítusok és szimbólumok azt mutatják, hogy elsősorban az alapítási és a reprezentációs rítusok játszanak jelentős szerepet a nemzeti identifikációs folyamatokban. A kollektív emlékezet tartalmazza azt, amit újra meg újra elmesélnek; ez az újra meg újra elővett történet az alapja és egyben definíciója is a kollektív emlékezetnek.

Amit nem mesélnek el, az nem történelem. Tehát a kollektív emlékezet nem csupán az emlékezés, hanem a felejtés eszköze is.

A hallgatás, az átértelmezés és a hazugság az emlékezési folyamat integráns részei. Halbwachs a kollektív emlékezetet az emlékezés és a felejtés társadalmi keretfeltételeinek modelljeként fogta fel. Eszerint a múltból csak az őrződik meg, amit egy társadalom egy bizonyos korszakban egy „értelemkeret”-ben lokalizálni tud. Nagy előnye ennek a konstrukciónak, hogy az emlékezés mellett a felejtést is megmagyarázza. Aminek a mindenkori jelenben nincs vonatkoztatási kerete, az elfelejtődik.

Halbwachsnak köszönhető a következő felismerés is: a történettudomány csak akkor kezdi feltárni a múltat, amikor az már a felejtés áldozatává vált. Tehát az emlékezet a társadalom önmegfigyelésének alapvető kultúrmechanizmusa; egyrészt a messzi múltra vonatkozott performatív hatalom, másrészt pedig a jelen emlékezhorizontjának permanens újrakódolása.

Amennyiben a történettudomány a csoportok és azok értelemadásra irányuló igénye felett áll, törekedhet az objektivitásra, a részletezettségre és a distinkciókra. A kollektív emléke-

zet viszont érzelmi alapon közelít a múlthoz, ellenőrizetlenül igazít rajta, újra meg újra átértelmezheti, találhat benne addig még felfedezetlent. Ezen túlmenően: a múlt azáltal is változik, ahogy az új generációk felfogják, „magukévá teszik” és újrakonstruálják. Minden generáció megalkotja a maga emlékeit, amelyekhez identitása kialakítása miatt van szüksége. Minden múltból alkotott képzetnek létezik vonatkoztatási pontja a jelenben. Halbwachs „kollektívemlékezet-konstruktuma” születése pillanatától éles bírálatokat kapott, metaforizálásként elutasították. Az elutasítás fő oka az volt, hogy az eredeti freudi modellel nem lehetett összeegyeztetni. Freud szerint tudattalanja csak egyedeknek lehet, csoportoknak semmiképpen. Csoportok tehát nem tudnak semmit tudattalanul elnyomni, azaz elfojtani. A kollektív és az egyéni emlékezet közötti különbség a tudattalan Freud által posztulált természetében van. Freud szerint a tudattalan nem nyelvileg strukturált. De miután a kollektív emlékezet szociális diskurzusban születik, semmi olyat nem tartalmaz, ami az egyéni tudattalannal összehasonlíthatóvá tenné. (STEINER, 1993: 62–69). Ennél fontosabb azonban, hogy az egyéni tudattalan tartalmai nem tudnak befolyni a kollektív emlékezet diskurzusába. Lacannak köszönhető a „szintézis”; egy olyan pszichoanalitikai modellt állított fel, ami explicit módon egy nyelvileg strukturált tudattalanból indul ki.

Az ő elméletét fejlesztette tovább Renate Salecl és Slavoj Žižek. Az egyéni tudattalan nyelvi struktúrájából kiindulva úgy érveltek, hogy a tudattalan tartalmak a kollektív emlékezet manifesztációiban is láthatóvá válnak.

Žižek szerint a tudattalanul elfelejtett, tehát az elfojtott tartalmak nem a kollektív emlékezet tartalmában, hanem a formájában élnek tovább. (BAUMGARTNER, 2004: 541)

Amit elfojtottak, meghatározza annak a formáját, amire emlékeznek. Ezt az elméletet alkalmazva érthetőbbé válik, miért nem tudnak az osztrákok a nemzeti ünnepükkel mit kezdeni. Bruckmüller állítása szerint azért ünnepelnek meg minden jelentéktelen jubileumot, mert az állami és nemzeti ünnepekkel kapcsolatban tele vannak bizonytalansággal. Nincsenek győztes háborúk és/vagy csaták, amelyekre a jelenben jó érzéssel lehetne visszagondolni. A 19. század végétől az osztrák politika két „szekértáboron” belül zajlott: a szociáldemokraták (vörösök) és a konzervatívok (feketések) között. A végletes megosztottság miatt a vörösök és a feketék egészen más történelmi emlékeket őriztek, és amit az egyik tábor megünnepelt, az a másiknak biztos, hogy kudarc volt. A nemzeti ünnepekkel és rituálékkal kapcsolatos elképzelések 1880 és 1930 között alakultak ki, és ebben az időszakban az osztrák emberek nem voltak nemzeti identifikációra alkalmas állapotban.

Miután a Monarchiában a mindenkori császár születésnapja volt az ünnepnap a maga történelmileg kialakult, barokk egyházi szertartásaival, a kérdés az volt, hogyan kellene köz-

társasági módon ünnepelni. A díszszemle, az ünnepi beszéd, a tömegrendezvény túlságosan is a közelmúltat idézte volna, azt a közelmúltat (Anschluss), amelyet száműztek a tudattalanba, magukat viszont kiemelték a történelmi kontextusból.³⁵ Nulla óra, tiszta lap, új köztársaság.

Az ünnepnap kiválasztása megtörtént, de a formája (tömegrendezvény, katonai díszszemle, éljenző tömeg) nagyon erős nem kívánatos konnotációkat hívott volna elő. A lehetséges helyszín, a Heldenplatz pedig annyira az „emlékezés helye”, hogy szinte elviselhetetlen a „töménysége”.³⁶

Így az ünneplésre, annak formájára csak valami nagyon suta, példa nélküli, mindenféle érzelmi hatást nélkülöző megoldás születhetett, a kocogás (Fitnesslauf).

Nem tévedés, ezzel emlékeznek meg az osztrákok a nemzeti ünnepről.

Miután mindenre emlékezni képtelenség, úgy strukturáljuk a múltat, hogy egyes eseményeknek utólag kölcsönzünk jelentőséget.³⁷

Benjamin a megkülönböztetés céljából bevezette a homogén üres idő (ahogy ez egy válogatás nélküli, kimeríthetetlen kronológiában megnyilvánulna) és a messianisztikus idő (amelyben a felidézett események jelentőséggel itatódnak át) fogalmát. (BENJAMIN, 1991: 691–704) Ez a jelentőség felér egy ígérettel, amelyet beváltani látszik a mindenkori jelen. A múlt eseményeinek utólagos átítatódásától a jelen egy kvázi megváltási jelleget kap, innen a messianisztikus idő fogalma. Ez a különbségtétel elvezet az emlékezés és felejtés viszonyához.

A múltbéli események „re-konstrukciójába” tudatos és tudattalan válogatási mechanizmusok, de értelmezések és torzítások is belejátszanak. Ami a narrációba, tehát a múltról szóló elbeszélésbe belekerül, éppolyan sokatmondó, mint az, ami kimarad belőle, tehát felejtésre ítéltetett.

A történészek sokáig elhanyagolták a kollektív emlékezet jelentőségét a csoportok, világok és nemzetek identitása szempontjából. Úgy gondolták, az ő feladatuk abban áll, hogy a múlt egyénileg és kollektíven megőrzött képeit az önkényességtől, a „kitalációktól” és a szubjektivitástól megtisztítsák. A történettudomány ezzel aligha szolgálta a népek történelmi emlékezetét. „A történelemnek vagy még sokkal inkább annak a szociális mechanizmusnak a szétrombolása – így Hobsbawm –, ami a jelenbeli tapasztalatot a korábbi generációk tapasztalataival összeköti, a késő 20. század

³⁵ Ahogy a németek ironikusan megfogalmazzák: „Die Österreicher haben sich aus der Geschichte davongestohlen.” (Az osztrákok kilopták magukat a történelemből.)

³⁶ 1938. március 12-én a több százezres éljenző tömeg ezen a téren ünnepelte Hitler és csapatai bevonulását. Thomas Bernhard 1988-ban, a Burgtheaterben bemutatott „Heldenplatz” című drámája a felejtés-elhallgatás-elfojtás mély „bugyraiba” vezet, és valósággal sokkolta az osztrák közvéleményt.

³⁷ „Csak az a múlt válik jelentőssé, amire emlékeznek, csak arra a múltra emlékeznek, ami jelentős.” (ASSMANN, 1992: 7)

egyik legjellemzőbb és egyben legborzalmasabb jelensége. A század végén a legtöbb fiatal egyfajta permanens jelenidejűségben nő fel, ami nélkülöz bármilyen szerves kapcsolatot saját életidejük korábbi szakaszaival.” (HOBSBAWM, 1995: 17)

Halbwachs elméletét Pierre Nora³⁸ ültette át a gyakorlatba. Hétköztetes művében a francia nemzeti emlékezet „helyeiből” „emlékezetrasztert” alkotott. „Szándékom – mondja – abban állt, hogy egy általános, tematikus, kronologikus vagy lineáris vizsgálat helyett olyan »helyek« (a szó minden jelentésében, tehát egyáltalán nem csak konkrét helyekről van szó, lehetnek érzések, fogalmak, szimbólumok) mély-ségi analizisét végezzem el, amelyekben Franciaország nemzetének emlékezete különös erősséggel sűrűsödik össze, testesül meg vagy kristályosodik ki.” (NORA, 1991: 7)

Példáját időközben osztrák, olasz, német történészek is követték, és megalkották a nemzeteikre jellemző „emlékezés helyeit”. A módszer mindegyik országban közös volt, öncélú és belterjes viták helyett magukat az embereket kérdezték meg. Mindenképpen el akarták kerülni, hogy a kollektív emlékezés vizsgálandó tartalmait a tudósokkal definiáltassák, az sem volt céljuk, hogy egy „nemzeti kánont” előre megadjanak, így kérdőívek alapján alkottak képet arról, mit tart a lakosság emlékezésre méltónak.³⁹

A nemzeti szimbólumok közé sorolják a nevet, a zászlót, a címet, a koronát és egyéb felségjeleket, a nemzeti himnuszt, a nemzeti valutát és a nemzeti ünnepet.

Tágabban értelmezve a szimbólumok közé tartoznak még bizonyos épületek, földrajzi helyek, tájak, emlékművek, intézmények, állami kitüntetések, nemzeti hősök és alapító atyák, eredetmítoszok (származás!), költők és eposzok, az auto- és heterosztereotípiák, végül egyes növények, állatok és ételek.

Rákos Péter is ezzel a megközelítéssel hozza létre a maga sajátos rendszerét az etnicitás fogalmának megvilágítására. Latin terminológiával élve beszél imago lociról, azaz „a hely szelleméről”,⁴⁰ imago regionisról;⁴¹ az imago urbisből⁴² természetesen nem következik, hogy minden városnak van imágója, bizonyos városoknak viszont letagadhatatlanul sajátja az imágó, imago historiae,⁴³ imago avorum,⁴⁴ imago linguae („A nyelv, úgymond, bár nem oka, de terméke és megnyilatkozása a nemzeti alkatnak, s ennél fogva a nemzeti alkat levezethető a nyelvből”),⁴⁵ imago nominis,⁴⁶ imago attributorum.⁴⁷

³⁸ „Les lieux de mémoire”, 1986–1992.

³⁹ A kérdéseket lásd a mellékletben!

⁴⁰ Babits Mihály Messze, messze... című versével illusztrálja a szerző „a hely szellemét”.

⁴¹ A magyar költészetben földrajzi értelemben megfigyelhető sűrűsödésekre, ritkulásokra gondol. (Például Északkelet-Magyarország rendkívül sok író-töltőt adott az irodalomnak.)

⁴² „Édes Nápoly”, „száztornyú Prága”, Róma, az „örök város”.

⁴³ Például a német-francia vagy a magyar-lengyel viszony.

⁴⁴ Az ősök tisztelete.

⁴⁵ Emanuel Chalupný. In: Rákos Péter: Nemzeti jelleg, a miénk és a másoké. (Kalligram, Pozsony, 2000. p. 34.)

⁴⁶ Más népek pejoratív megnevezésére gondol a szerző: digók, tótok, ruszvik, amcsik.

Az általános érvényű megfogalmazások után és további ilyenek helyett vizsgáljuk meg, hogyan viszonyulnak az osztrák emberek saját nemzeti szimbólumaikhoz, mennyire egyértelműek, mennyire erősek, avagy ellentmondásosak ezek a szimbólumok.

Vajon megalapozott vagy túlzó Bruckmüller véleménye, amelyet a fejezet elején idéztem: egy erős nemzeti identitás gyenge szimbólumkészlettel áll kapcsolatban. (BRUCKMÜLLER, 1996: 22) Mire épül az egyre erősebbé váló nemzettudat, ha nincs mögötte a nemzeti szimbólumokról való megegyezés aranyfedezete?

Assmann, aki az írástalan népek kulturális emlékezetét kutatja, olyan megállapításokat tesz, amelyek az írásbeliséggel rendelkező népekre is illenek. A kulturális emlékezet nem egyenlő a kommunikatív emlékezettel, az előbbi az ősökig, a kezdetekig megy vissza, az utóbbi csupán 80-100 évet ölel fel, és tulajdonképpen életrajzi emlékezetként fogható fel.

Ezek szerint egy csoport identitását a kulturális emlékezet biztosítja. Az identitás egy személy tudása arról, hogy ő maga egyszeri és megismételhetetlen. Etnikai csoportok, törzsek, népek csak az őket alkotó tagok tudatában léteznek. Egy csoport identitása tehát elvileg a tagjainak ön- és éntudata. Ennek különféle gyökerei és kifejezési formái lehetnek. A csoportidentitás csak szimbólumokon, csoportszimbólumokon keresztül tapasztalható meg. Ilyenek például a nevek, épületek, jelek, címerek, a ruházat, a hajviselet, a fegyverek, a rituálék, ünnepeken, ünnepélyeken való részvétel. Az ünnep funkciója többek között a múlt jelenvalóvá tétele.

Ebben az értelemben a múlthoz fűződő viszony az emlékező csoport identitásának alapja, egy kollektív identitást megerősítő ceremonális kommunikáció. Alapja a mítosz, az elbeszélés. Az élet értelmezésében segít, és a „KIK VAGYUNK?” kérdésre igyekszik válaszolni. A rítusok arra szolgálnak, hogy elevenen tartsák a csoport szokásrendszerét, és az önazonosság tekintetében releváns tudásból juttassanak a résztvevőknek.

Az identitásbiztosító tudás másik alappillére a mindennapi kommunikáció, ezt a közszellem szabályozza. Ebben adódnak át az értékek, a normák, a szabályok, ez képviseli tehát a bölcsességet, a normativitást. A mindennapi kommunikáció alapkérdése: „MI A TEENDŐNK?”

Az emlékezet és a mindenkori jelen kapcsolatáról állítja Assmann, hogy csak a jelentős múltra emlékeznek, és csak az a múlt töltődik fel jelentőséggel, amire emlékeznek.⁴⁸

⁴⁷ Az egy népre jellemző tulajdonságok halmaza.

⁴⁸ „Nur bedeutende Vergangenheit wird erinnert, nur erinnerte Vergangenheit wird bedeutend.” (Assmann, Jan: i. m.)

3. 5. 1. Név

Az identitás azt jelenti, hogy önazonosság. Ez a fő szabály szerint abban nyilvánul meg, hogy az embereknek nevük van, amiről megismerik őket. A „saját”, a „másiktól” való különbözőségi jelölője a név. Egy csoport központi szimbóluma a neve. Már a Bibliában is ez áll a Bábel tornyának építési előzményeiről:

„Gyertek, építsünk magunknak várost és tornyot, amelynek teteje az égig érjen, és szerezzünk magunknak nevet, hogy el ne széledjünk az egész föld színén!” (1Móz 11,4)⁴⁹

Az „Österreich” elnevezés több mint ezeréves múltra tekinthet vissza. 996. november 1-jén III. Ottó az Ybbs menti Freising in Neuhofen-beli püspöki egyháznak birtokot adományozott, amely a nép körében az „Ostarrichi” (keleti birodalom) nevet kapta.

Az „Österreich” kifejezés a századok során nem mindig ugyanazt a földrajzi fogalmat jelölte, 1500 körül például „Haus Österreich” volt az egész, Habsburgok által uralt terület elnevezése. A 18. században „Monarchia Austriaca” a birodalom neve, majd 1804-től „Kaisertum Österreich”. A Monarchia fennállásának késői szakaszában „Österreich” alatt a Habsburg Birodalom nem magyar tartományait értették.⁵⁰

1918-ban, a Habsburg Birodalom összeomlása után, az Első Köztársaság megalakulásakor a névadás körül szenvedélyes viták dúltak. Az „Österreich” nevet masszív ellenállás övezte, a társadalom jelentős része a saint-germaini békekötés diktátumát látta benne, amely még azt is rögzítette, hogy az ország nevében nem szerepelhetett a nagyon áhított „deutsch” előtag. Ebből a mély identitásválságból az iskola volt hivatott a széles tömegeket a német nemzetbe „hazavezetni”: „Osztráktalanítsuk az iskolát!”⁵¹

Ezzel szemben a Második Köztársaság neve 1945-ben zökkenőmentesen lett „Österreich”, az újra felhasznált neveket, intézményeket, emblémákat és szimbólumokat úgy vette át, mint aki „hazatalált”. A Második Köztársaság „alapító atyái” egyébként egy olyan generáció tagjai voltak, amely a történelemben meglehetősen egyedi módon öt egymástól különböző identitásra szocializálódott: kezdve a Habsburg-monarchiától az Első Köztársaságon, a rendi államon és a náci Németországon át a Második Köztársaságig.

⁴⁹ A név, mint a példából is kitűnik, szükséges, de nem elégséges feltétel. (Biblia. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János K., 2003.)

⁵⁰ Az ún. Ciszlajtániát.

⁵¹ „Entösterreichern wir die Schule!” – volt a lózung.

3. 5. 2. Zászló

Csak egy darab anyag, és mégis mennyire fel van töltve jelentéssel!⁵²

Hogy néhány ember milyen mértékben képes az állami lobogóval azonosulni, lemérhető azon, hogy sokan piros-fehér-piros színösszeállításban ültetnek virágot az ágyásba, és a balkonládájukat, esetleg a szélkerék forgóját is ilyen színűre festik. Ausztriában a nemzeti zászló hétköznapiokon is az utcakép tartozéka, minden műemléken ott lobog.

Wilhelm Miklas, a későbbi miniszterelnök már 1918. október 31-én javasolta a piros-fehér-piros színeket, amit aztán a parlament meg is szavazott, és 1945-ben, a Második Köztársaság kikiáltása után is megtartott. Ezzel a színekombinációval tulajdonképpen egy 13. századi pajzshoz tértek vissza. A késő középkorban a „Neu-Österreich” címere volt ez, és a „Haus Österreich” egyik szimbólumává vált, tehát már a kezdetektől fogva régiók feletti szimbólumként működött.

Egyfajta államcímerré akkor kezdett válni, amikor a kétféjű sassal együtt a kialakuló Habsburg-állam jelképe lett. A 17. és 18. században már az egész császárságot reprezentálja a piros-fehér-piros szív-pajzs, és ugyanilyen színekombinációjú zászló volt 1786-tól kezdve a hivatalos tengerészeti lobogó – közepén a koronás piros-fehér-piros pajzssal.

1918-ig kis változtatásokkal ez maradt a császári állam és az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetének zászlaja. A hivatalos állami színek persze egészen 1918-ig a régi birodalomból átvett fekete-sárga voltak. A piros-fehér-piros színekombináció is megtartotta folytonosságát az egész történelem során.

3. 5. 3. Címer

Az államcímer szív-pajzsának piros-fehér-pirosa minden kétséget kizáróan nagyon erős kontinuitást mutató szimbólum. 1945-ben, a Második Köztársaság kikiáltásakor azzal a kis változtatással tartották meg, hogy a sas karmai közé egy szétszakított lánc került, ami a függetlenség visszaszerzését volt hivatott (már előre) szimbolizálni.

A nyolcvanas évek végének politikai változásai után az osztrák címer egy időre megint a viták keresztüzébe került. Sokan bírálták a címert, mondván: mi keresnivalója van kommunista szimbólumoknak az osztrák címerben?

⁵² Vö. Kosztolányi Dezső: Zászló. „Csak bot és vászon, | de nem bot és vászon, | hanem zászló.” (Kosztolányi Dezső összes versei. Századvég, Budapest, 1993. p. 415.)

1991–92 fordulóján érte el a vita a tetőpontját, a szövetségi kancellárral bezárólag a politikai élet minden szereplője részt vett benne. A közvélemény-kutatások adatai szerint a lakosság nem értett egyet a sarló és a kalapács eltávolításával.⁵³ Nem viccnek (!) szánta Peter Pilz zöldpárti parlamenti képviselő a javaslatát, miszerint a címerben a sast egy sült csirkével kellene felváltani.⁵⁴

Ő és hívei azzal érveltek, hogy „a kommunista rendszer összeomlása” után, mikor már az összes utódállam eltávolította felségjelzéseiből az elmúlt rendszerre utaló jeleket, a külföld értetlenkedve és rosszállással fogja szemlélni Ausztria címerét, amely még mindig ilyen szimbólumokat tartalmaz. Menasse szerint mély, osztrákokra vonatkozó igazságot leplez le a címervita, nevezetesen azt, hogy magát a vitát is külső ok indukálta, és a vita vonatkoztatási kereteit is a külföld képezte.⁵⁵ (MENASSE, 1995: 31)

Az újonnan megalapított Osztrák Köztársaság 1945. május 1-jén hozott törvényt a címeréről, a nemzeti színekről, a pecsétről és az emblémákról. Ez az ún. osztrák címertörvény (StGB1. 7). A törvény kimondja, hogy a Második Köztársaság az Első Köztársaság címerét vezeti be újra, hiszen a Második Köztársaság, bár újonnan alapított állam, nem a semmiből keletkezett, tehát nem előzmények nélkül való.⁵⁶

A címer újbóli bevezetése azt volt hivatva kihangsúlyozni, hogy miben is látta ez az állam a történelmi gyökereit: nevezetesen a köztársaság hagyományában. A címer szimbólumai jól kifejezik a lényegét: a sas a köztársasági államhatalom jelképe, a polgárságot szimbolizáló téglakoronát viseli, a sarló és a kalapács pedig a parasztokat és a munkásokat jelképezi. Ezt a szimbólumkonstrukciót egészítették ki a szétszaggatott láncsal, ami a visszanyert függetlenség jelképe.⁵⁷

⁵³ Leser – Wagner: Hg., Österreichs Symbole. In: *Profil*. Nr. 3., 13. 1. 1992, 16.

⁵⁴ A javaslatban indirekt módon megnyilvánul az egyik vezető osztrák autosztereotípiája: a bőséges koszt minde nekfelett való szeretete. (A gyomor tréfás elnevezése – „Backhendfriedhof” – is erre való célzás.)

⁵⁵ Menasse valószínűleg arra az államszerződés aláírásával kapcsolatos megállapításra utal vissza, amely szerint az aláírás, tehát a függetlenség visszaszerzése nem belülről fakadó kezdeményezés, hanem egy bizonyos külpolitikai helyzet következménye; egy szerencsés pillanat kihasználása volt a nagyhatalmak játszmái közben. Ami a megjegyzés második felét illeti (mit szól mindehhez a külföld?), a külföld szimpátiájának elvesztésétől való félelem Ausztriában nagyon erős. Ez azon mérhető le, hogy bármilyen nagyobb horderejű belpolitikai kérdés megtárgyalásakor felmerül ez a szempont.

⁵⁶ Kihasználták a ritka alkalmat, amikor lehetett a kontinuitásra hivatkozni.

⁵⁷ A „visszanyert függetlenség” ekkor még csak vágyálom volt, a szövetséges hatalmak még tíz évig megszállás alatt tartották Ausztriát.

3. 5. 4. Himnusz

A jelenlegi osztrák himnusz szövege Paula von Preradović-tól származik, a dallama pedig egy 18. századi szabadkőműves-himnusz, amelyet kezdetben egy ideig Mozartnak tulajdonítottak. Az első „nemzeti” himnusz 1797-ben született, Lorenz Leopold Haschka szövegéhez („Gott erhalte...”) Joseph Haydn komponált dallamot.

1854-ben Johann Gabriel Seidl egy új, a mindenkori császártól független szöveget írt, természetesen ugyanazokkal a kezdőszavakkal.

A köztársaság születése magával hozta egy új himnusz megírásának szükségességét. A himnusz „hányatott” sorsán jól tanulmányozható a két „tábor”, később két párt, a konzervatívok („feketék”) és a szocialisták („vörösek”) elkülönültségének és szembenállásának abszolút volta.

Karl Renner kancellár volt a szöveg szerzője, Wilhelm Kienzl szerezte a zenéjét. („Deutschösterreich, du herrliches Land...”) A politikai jobboldal mindig is baloldalinak érezte ezt a himnuszt, és ezért 1929-ben Ottokar Kernstock himnuszára cserélték le. („Sei gesegnet, ohne Ende...”) Ezt a szöveget jól lehetett a korábbi, Haydn által szerzett császári himnusz dallamára énekelni. Magát a himnuszt viszont a szocialisták utasították el, mondván, hogy ez a feketék (konzervatívok) himnusza. A Bécsi Iskolatanács ekkor elrendelte, hogy helyette az eredeti szöveget énekeljék („Deutschland, Deutschland über alles...”) A bécsi gyerekek tehát ugyanazt a himnuszt énekeltek, mint a németországiak, és amit Ausztriában természetesen csak a németbarátok és a nemzetiszocialisták favorizáltak.

A Haydn által komponált himnuszt 1945-ben már senki sem akarta a Második Osztrák Köztársaság himnuszává megtenni, mert úgy vélték, az új köztársaság identitásához jobban illik egy előzmények nélküli, „tisztalappal induló” himnusz.⁵⁸

1946. április 12-én a Minisztertanács határozatot hozott: pályázatot írtak ki az új osztrák himnuszra. A pályázatot kísérő lakossági véleményekből kitűnt, hogy Haydn csodálatos dallama után a lehető legjobb változat is csak halvány utánzat lehet. Mivel azonban a Haydn-dallam Németország-dalként erősen kompromittálódott, a zsűri sem bevezetni, sem teljesen figyelmen kívül hagyni nem merte. Így Mozart „Szövetségi dala” mellett döntöttek; ehhez jól illett Ottokar Kernstock szövege, amelyet az Első Köztársaság idején írt a Haydn-himnuszhoz. A döntés azonban egy feloldhatatlan ellentmondást rejtett magában. Az emberek akarták ugyan a Haydn-himnuszt, mégsem szavazhattak erre a náci által kompromittált dal-

⁵⁸ A Második Köztársaság alapító atyái minden olyan jelentéstől igyekeztek elhatárolódni, ami Németországgal kapcsolatos asszociációkat ébreszthetett. Ebbe a törekvésbe illeszkedik a „Kaiserhymne” elutasítása is.

lamra. Olyan szöveg mellett döntöttek tehát, amelyet ehhez a dallamhoz írtak. Eléggé baljós-
latúan csengtek a következő sorok: „Deutsche Arbeit, ernst und ehrlich, Deutsche Liebe, zart
und weich, Vaterland, wie bist du herrlich, Gott mit dir, mein Österreich!” Most is lehetett
volna részeket kitörölni, mint az Első Köztársaság idején a következőt: „Österland bist du
geheiß, und vom Osten kommt das Licht.” Az már szinte mindegy volt, hogy a
Hakenkreuzlied című indulót is Kernstock szerezte. A lényeg az volt, hogy az emberek vissza
akarták kapni a Haydn-himnuszukat.

Karl Renner⁵⁹ így nyilatkozott: „Hallatlan, hogy a Német Birodalom annektálta a
Haydn-dallamot, és biztosan helyénvaló lenne a zeneileg kiváló dalt hivatalosan újra osztrák
himnusszá nyilvánítani.” (MENASSE, 1995: 67)

Mint ismeretes, ez nem sikerült, így esett a választás Paula von Preradović „Land der
Berge, Land am Strome” szövegére, és (akkor még úgy gondolták:) Mozart zenéjére. Utóbbi-
ról azóta kiderült, hogy a „Brüder, reicht die Hand zum Bunde” című szabadkőművesdal,
amelyet valószínűleg Mozart kortársa, Johann Hol(t)zer szerzett.

Paula von Preradović egyébként a horvát nemzeti költő és császári generális Petar von
Preradović unokája, regények és verseskötetek szerzője volt.⁵⁹

Menasse csípős hangú bírálata szerint ebben az esetben megint legalább annyira nem il-
lik össze a szöveg és a dallam, mint az előbbieken. Ezért nem is lehet csodálkozni azon,
hogy 1951-ben ismét megkísérelték a Haydn-himnusz osztrák nemzeti himnuszként való be-
vezetését. Négy képviselő intézett beadványt az oktatási miniszterhez. Ő még bele is egyezett,
de a Minisztertanácsban a javaslat nem kapta meg a szavazattöbbséget. (MENASSE, 1995: 68)

3. 5. 5. Nemzeti valuta

Természetesen az euro 2002-ben történt bevezetése óta a schilling már történelmi valutának
számít. Menasse a következőképpen emlékezik vissza a kezdetekre (MENASSE, 1995: 63): A
schillinget az 1947-es valutareform idején vezették be osztrák fizetőeszközként, ezzel váltva
fel a „reichsmark”-ot. Olyan szimbólumot kerestek az érme hátoldalára, ami rendkívül hatá-
sos, és egyúttal a fiatal köztársaság lényegéhez is jól illik. Albin Egger-Lienz A szántóvető és

⁵⁹ Ragadványnevé: „Anschluss-Renner”.

⁵⁹ Fiai, Fritz és Otto Molden egy kis családi ünnep alkalmával, amelyet anyjuk sikere öröme rendeztek, megál-
kották a maguk – a fiatalok körében rendkívül népszerű, háború utáni hangulatot árasztó – himnusz-verzióját:
„Land der Erbsen, Land der Bohnen, Land der vier alliierten Zonen...” („Borsó országa, bab országa, négy szö-
vetséges zóna országa...”)

az ördög című festményének egyik részletére esett a választás, amelyet többféle szempontból meg lehetett indokolni: Egger-Lienz osztrák festő volt, „hazai művész”, bár kissé úgy tűnt, hogy ugyanannak az iskolának a képviselője, amely a harmincas években volt kötelező kurzus,⁶¹ de a szántóvető lendületesen végezte a munkáját, és a szimbolika, amelyet sugárzott, nagyon jól illeszkedett az új köztársaság „felépítéséhez”. Az érmék forgalomba kerültek, majd kitört a botrány. Szó szerint a „pénzverde ördöge” működött, ugyanis nem a szántóvető, hanem az ördög képe került rá az egyschillinges érmére. Gyorsan kivonták a forgalomból, és helyettesítették egy másikkal, amely az euro bevezetéséig használatban is maradt.

Ezek után már nem mertek kockáztatni, tehát olyan klisé választottak, amiről mindenkinek azonnal az Alpok és Ausztria jut eszébe: a havasi gyopárt.⁶⁰ Ezt próbálja meg valaki félreérteni! Biztos, ami biztos, azért hamarosan védett növénynek nyilvánították a havasi gyopárt. A schilling árfolyamát pedig, a dollár egy újabb zuhanásától féltve, 1976-ban összekötötték a német márkáéval.⁶¹

1996-ban, a millenniumi ünnepsorozat kapcsán az ezeréves osztrák történelmet a pénzérméken is megjelenítették: a millenniumsorozat 14 arany- és ezüstérméjén I. Rudolftól Mária Terézián és Ferenc Józsefen át az Első és Második Köztársaságig láthatók a kiemelkedő személyiségek és események.

3. 5. 6. Nemzeti ünnep

Amennyire kontinuitást mutat a megelőző évtizedekkel a zászló és a címer, olyannyira nem mondható el ez a nemzeti ünnepről. Az Osztrák–Magyar Monarchia idején a császár születésnapja (augusztus 18.) volt a nemzeti ünnep. Ezt követően az Első Köztársaságban (1919. április 25-től kezdődően) a köztársaság kikiáltásának napja, november 12. lett az állami ünnep. A politikai jobboldal, amelyet ezzel évről évre emlékeztettek szerény szerepére, érthető módon nem kedvelte ezt az ünnepet. Lassacskán mégis hozzászoktak, viszont 1933-tól, a Dollfuß-kormány idején „leszoktak” az ünnepléséről.

1934-ben ezt az ünnepnapot teljesen megszüntették, majd helyére május 1. lépett állami ünnepként. Egyébként a rendi (korporatív) állam kormányzati diktatúrájában éppen október 26-át ünnepelték a Hősök emléknapjaként. 1945 után nem folytatták az 1918-as tradíciót. Csak 1965-ben nyilvánították az 1957 óta „Lobogók napja”-ként ünnepelt napot nemzeti ün-

⁶¹ „Blut und Boden”.

⁶⁰ A „schilling” tréfás elnevezése is ez volt: „Alpendollar”.

⁶¹ Az önállóság-függőség vonatkozásában bizonyára ez a német–osztrák viszonyra is releváns volt.

neppé. Ez a nap október 26-a, 1955. október 26. emlékére, amikor is az osztrák Nemzeti Tanács döntést hozott Ausztria örökös semlegességéről.

Az 1965-ben hozott törvény preambuluma egyértelműen hivatkozott a semlegességről szóló törvény elfogadására, és ezzel összefüggésben emlékeztetett Ausztria akaratára, „hogy a jövőben mindig, minden körülmények között megőrzi függetlenségét, és azt minden rendelkezésre álló eszközzel kész megvédelmezni”. (SPANN, 1990: 27) (A semlegesség és a függetlenség elérésére irányuló akarat egyértelműen szoros egységet képez a törvény szövegében. Szemlátomást olyan semlegességről van szó, amely „fel van fegyverkezve”, és képes Ausztria függetlenségét külső segítség nélkül is megvédeni.)

A nemzeti ünnep általában a múlt egy dicsőséges emlékéhez kapcsolódik – egy győztes forradalomhoz, csatához, valamilyen történelmi fordulóponthoz, valaminek a kezdetéhez, alapításához, amikor sikerült az ellenség felett győzelmet aratni, vagy valamely elnyomás alól felszabadulni, azaz függetlenné válni. A közös múlt egy ilyen dicsőséges fejezete, amelyet természetesen mindig az aktuális jelen felől közelítenek meg, töltenek fel jelentéssel és értelmeznek át, nagyon erős identitásteremtő faktor. Az ünnep erre az eseményre való emlékezés, meghatározott rítusok kíséretében. Egy ország, egy nép olyan eseményekre emlékszik vissza, és olyanokat ünnepel, amelyeknek annyira erős összetartozást sugalló értékük van, hogy a rájuk való emlékezés által a jelenben megteremtődik az egység. Az egyik kérdés tehát az, hogy mit ünneplünk. (Gondoljunk újra Assmann már többször idézett kijelentésére: „Nur bedeutsame Vergangenheit wird erinnert, nur erinnerte Vergangenheit wird bedeutsam.”)

Ha végigtekintünk Ausztria történetén, az utóbbi másfél évszázadban csak vesztes háborúkat találunk (1859, 1866, 1914–18). A II. világháború elvesztését sok német érzelmű osztrák saját vereségként élt meg. Nincs az osztrák történelemben olyan győztes forradalom, amely erősítené a jelen alkotmányosságának alapelveit. 1919-ben, az Első Köztársaság létrejöttkor a köztársaság függetlenségét nem önkéntesnek, hanem felülről oktrojáltnak érezték (és érezhették is, joggal). A saint-germaini békekötés értelmében ugyanis Ausztria még nevében sem hordozhatta a „deutsch” előtagot, bár ez a lakosság jelentős részének nagyon is kedves szerint való lett volna. Amikor 1945-ben létrejött a Második Köztársaság, az ország nem volt független. A szövetségesek (Amerikai Egyesült Államok, Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország) négy megszállási övezetre osztották az országot, és tíz év megszállás után az ország csak 1955-ben, az államszerződés megkötése után válhatott függetlenné.

Ausztria történelmének meghatározó momentuma ezenkívül a két nagy irányzat, a konzervatív (mai ÖVP) és a szociáldemokrata (SPÖ) irányzatok körüli tömörülés. Már akkor így

volt ez, mikor még pártokról nem is beszélhettünk, csak akkor „táborok”-nak nevezték a szimpatizánsok tömegeit.

A konzervatívokat „feketéknek”, a szociáldemokratákat természetesen „vörösöknek” hívták.⁶² A „vörösöknek” és a „feketéknek” egészen más emlékeik vannak a 20. századról, hiszen minden történést éppen ellenkező előjellel éltek meg. Ami az egyik tábornak (később pártnak) dicsőség, győzelem, a másiknak bukás, kudarc, vereség volt. Az ellentétek és az ellenségeskedés törvényszerűen vezettek a parlamentáris demokrácia felszámolásához (a parlament kiiktatásához), a polgárháborúhoz, majd az Anschluss évéhez, 1938-hoz. A korporatív állam idején fogalmazódott meg az identitáskonstrukció szempontjából akár enyhén skizofrénnek is minősíthető gondolat: „Wir sind das bessere Deutschland!” („Mi vagyunk a jobbik Németország!”)

Ezért az osztrák nemzeti tudat, mint olyan, a Második Köztársaság megalapítása előtt nem is jöhetett létre. Mivel azonban Ausztria megszállt ország volt, ami az azonosulásnak egyáltalán nem kedvez, joggal állítható, hogy az osztrák nemzeti tudat kezdetei az államszerződéstől és az örökös semlegesség kimondásától eredeztethetőek. Az államszerződés aláírása (1955. május 15.) volt az osztrákok első nagy, közös, egységteremtő élménye. Az 1979-ben, 1980-ban és 1987-ben végzett közvélemény-kutatások is ebbe az irányba mutatnak. (BRUCKMÜLLER, 1994: 18)

Az osztrák nemzettudat másik, sokak szerint még fontosabb tartóoszlopa a semlegesség Nemzeti Tanács általi kimondása 1955. október 26-án. A semlegesség eszmei értéke és jelentősége a felmérések tükrében a kimondásától kezdve egyre emelkedett, és a hetvenes években, a Kreisky-korszakban érte el a csúcspontját. Ez többek között az akkori világpolitikai helyzettel is magyarázható volt. Azonban még az Európai Unióba való belépést megelőző közvélemény-kutatási adatok is azt mutatták, hogy a semlegesség valóban az osztrák tudat integráns részévé vált. Ezen felmérések alapján (1993) a megkérdezettek 68%-a válaszolta azt, hogy inkább az EU-tagságról mondana le, mint a semlegességről.⁶³ 1995 tavaszán 78% volt büszke a semlegességre.

A másik probléma az ünnepléssel az esemény kiválasztásán túl az, hogy milyennek kell lennie egy köztársasági módon megtartott ünnepnek. Ausztriában ezt a kérdést mindmáig nem sikerült kielégítő módon megválaszolni.

⁶² A papság ruházatának színe miatt hívták őket „feketéknek”.

⁶³ 1990/91 fordulóján ez az arány még magasabb, 82% volt.

Ami máshol teljesen természetes, elfogadott és magától értetődő, mint például a katonai díszszemle, az ünnepélyes zene, az ünnepi beszédek, a felvonulás vagy a nagy tömegeket megmozgató rituálék – Ausztriában nem tűnik adekvátnak. Mi lehet ennek az oka?

A magyarázat részben valószínűleg a köztársaság zsenge korában keresendő. A nemzeti rituálék kialakulása idején (kb. 1880–1930) az osztrákok nem voltak nemzeti identifikációra „alkalmas” állapotban. Ezenkívül a már említett két „tábor” életvilága egymással szinte nem is érintkezett. A „nemzeti” azt jelentette, hogy „németbarát” (deutsch-national), az Ausztria-barát fogalmához pedig a dinasztikus, konzervatív, régimódi és katolikus jelzők társultak.

Mi indokolja egyáltalán a nemzeti ünnepek megtartását? Mi szükség van rájuk? Önkényuralmi rendszerek egészen jól megvannak ünnepek nélkül, például a Habsburg-birodalomban is csak a mindenkori császár születésnapját ünnepelték.⁶⁴

Ahogy az egyes embernek, úgy a társadalomnak is szüksége van arra, hogy saját sorsát, közössége történetét az emberiségébe beágyazza. Az egyénnek is, és a társadalomnak is szüksége van arra, hogy a „gyökereivel” foglalkozzon. Az évfordulók és a történelmi tudat összefüggenek egymással, a történelmi tudat biztosítja a jelenben a társadalom múltból levezetett legitimitását.

Az ünnepléssel együtt járó érzelmi hatás, a nemzethez tartozás emelkedett hangulatban való átélése egy olyan meglévő szükségletet elégít ki, amely a nagycsaládok felbomlása, a tradicionális, kisebb (vallási) közösségek meglazulása során jött létre. Meglehetősen sajátos és példa nélküli módon Ausztriában a nemzeti ünnepet fitneszfutással ünneplik.

Az államszerződés alapját a semlegesség iránti elkötelezettség ígérete jelentette, ez képezte a szuverén Ausztria önrendelkezésének bázisát. Miután már több tárgyalási kísérlet is meghiúsult, Molotov szovjet külügyminiszter első ízben 1955 februárjában választotta ketté az osztrák államszerződés megfelelő garanciák melletti megkötését⁶⁵ és a német kérdés megoldását. Az osztrák–szovjet tárgyalások eredményeképpen 1955. április 15-én aláírt memorandum tartalmazta az államszerződés mielőbbi megkötését, tiltotta, hogy más államok katonai támaszpontokat létesítsenek osztrák területen, magában foglalta 1955 végéig a szövetséges csapatok kivonását, a hadifoglyok visszatérését és a német tulajdonért való megváltás kifizetését. Ezenkívül Ausztria kinyilvánította az örökös semlegességre irányuló szándékát, ahogy ezt Svájcban művelik.

⁶⁴ Megjegyzendő, hogy a Habsburgok is sokat tettek a közös tudat kialakításáért az egész Monarchia területén megtalálható emlékművek, állomások, hivatali épületek, a rajtuk látható kétféjű sasos címerek által. Az identitás szervezésében nagy feladat jutott az oktatásügynek, de talán a legnagyobb a hadseregnek.

⁶⁵ Amelyek megakadályozzák a Németországhoz való csatlakozást.

Az államszerződés és a semlegesség között nincs jogi összefüggés: az államszerződés szövegében nem említik a Parlament által elhatározott örökös semlegességre vonatkozó kötelezettséget.⁶⁶ Ennek kellett garantálnia, hogy a semlegesség jogi mozgásterét csak maga Ausztria és ne a szövetségesek interpretálhassák. Visszaemlékezései harmadik részében Bruno Kreisky volt osztrák szövetségi kancellár ezt mondja erről: „Ausztria örökös semlegességét az államszerződés nem tartalmazza. Bár szerepet játszott a moszkvai előtárgyalásokon, és egy memorandumban rögzítették is, de szövetségi alkotmánytörvényben lett formába öntve, mégpedig azon a napon, amikor az utolsó idegen katonának is el kellett hagynia Ausztria területét, ... október 26-án.” (KREISKY, 1996: 170)

Egyrészt a Kreisky által itt említett október 26-ának a semlegesség kinyilvánításával való összekapcsolása, másrészt a politikai és a mindennapi diskurzusban említett „utolsó (szovjet) katona távozása” és a „(szövetséges) megszállás vége” fejeződik ki ennek a dátumnak osztrák nemzeti ünnepé való emelésében. 1965-ben az addig „Lobogók napjaként” ünnepelt október 26-át osztrák nemzeti ünnepnappá nyilvánították; 1967 óta egyenrangú a törvényes ünnepnapokkal.

Ezt a kompromisszumot a német nemzeti érzelműeken kívül (VdU/FPÖ) mindenki elfogadta.

Ez képezte a rendkívül pozitív módon értékelt esemény – az 1955-ben kimondott örökös osztrák semlegesség – szimbolikus megerősítését. Az október 26-ára eső döntés arra a reményteljes új kezdetre utalt, amelyet a Második Köztársaság a nemzetiszocialista uralom és a megszállás évei után önálló államként megélt. A dátum megválasztása azonban azt az osztrák önképet is megerősítette, amely szerint ők kétszeresen is áldozatok, egyrészt a nemzetiszocializmus, másrészt a szövetséges megszállás áldozatai, akiknek végül is megadatott a szabadság, bár ezt nem saját erejükből érték el.

Az osztrák nemzet alapítási mítosza nem hősi mítosz, valószínűleg ezért nem tudott október 26-a soha különösebb hazafias érzelmeket kiváltani a lakosságból.

Az osztrák nemzeti ünnepet sem a lakosság – a fitnessfutások, kocogások és kerékpáros túranapok kivételével –, sem a hivatalos oldal részéről nem „ünneplik meg” igazán. Az állam képviselői évről évre megelégzenek azzal, hogy ünnepi ülést tartanak az osztrák parlamentben, a miniszterelnök és a kormány koszorút helyez el, valamint megtekintik az osztrák hadsereg bemutóját.

Ennek ellenére október 26-a az államhoz való hitvallás megerősítésének és a Második Köztársaság önértelmezési kifejezésének számít. Ebben az értelemben jelentősége, amelyet az

⁶⁶ Tartalmazza többek között a Németországhoz való csatlakozás tilalmát, kötelez a nemzeti szocializmus minden nyomának eltüntetésére („nácitlanítás”), és garantálja az autochton kisebbségek jogait. Ezeket a rendelkezéseket 1964-ben alkotmányi rangra emelték.

osztrákok nemzeti öntudatosodásának folyamatára azáltal gyakorolt, hogy lehetővé tette az Ausztriával mint önálló állammal való identifikációt, szinte felbecsülhetetlen.

Bár az államszerződés és a semlegesség a köztudatban együtt képviselik a végérvényes „szabaddá válás” eszméjét, az évtizedek során fokozatosan a semlegesség mitikus jelentősége növekedett, főként a belpolitikai integráció szempontjából. A semlegesség volt az eszköz arra, hogy létrejöjjön a nemzeti közösségi érzület.

Legkésőbb a hetvenes évek óta úgy tűnik, hogy a semlegesség az államszerződésnél erősebb identifikációs szimbólummá vált. (BRUCKMÜLLER, 1998: 384) Az osztrák kollektív emlékezetben a semlegesség fogalmához kötődik mindaz, ami a szerencsésen átélt alapítással és a Második Köztársaság „sikertörténetével” asszociálható. Központi jelentőségű osztrák szimbólum és a nemzeti emlékezet lényeges alkotórésze.

Az osztrák nemzeti ünnep identitásteremtő szimbolikája – amelynek jelentőségét évről évre a parlamenti és iskolai ünnepek idézik fel, és amelyet az osztrák államfő október 26-án este tévébeszédében erősít meg – az 1989 óta zajló változások és az Európai Unióhoz való 1995-ös csatlakozás, főleg pedig az Ausztriát nyugat-európai és/vagy észak-atlanti védelmi szövetségekbe bevonni akaró törekvések fényében megkérdőjeleződik. Ezáltal viszont a Második Köztársaság mitizált új kezdete is vita tárgyát képezi.

3. 5. 7. Koronák

A koronák a királyságok szimbólumai, így tehát köztársaságokban általában nem jutnak jelentős szerephez, bár országonként ebben a kérdésben is meglepő eltérések figyelhetők meg. Magyarországon például a Szent Korona az államiság jelképe és ezzel együtt fontos nemzeti szimbólum.

A bécsi Hofburgban található Schatzkammerben (a Kincstárban) két felbecsülhetetlen értékű koronát is meg lehet tekinteni. Nemcsak történeti, hanem művészi értékük is egyedivé teszi őket. Az egyik a Szent Római Birodalom 10. századból származó koronája, a másik II. Rudolf koronája, amely később a Habsburg-ház, majd az Osztrák Császárság koronája lett. Ez utóbbi ugyan jelen volt a hivatalos állami szimbolikában, viszont koronázás céljából soha nem használták.

Nincs arról adat, mekkora érzelmi értékkel bír az osztrákok szemében; valószínűleg csekély lehet ez az érték. 1955-ben a szocialisták mégis úgy érezték, hogy a köztársaság számára veszélyes ez a szimbólum. 1996-ban, a Millennium alkalmából rendezett kiállításon

nem a koronát, hanem annak 3D hologramját „állították ki”. (A kritikusok élcelődtek is, hogy a korona „igazi osztrák módra” ott is van, meg nincs is ott.)

A Szent Római Birodalom koronája a Birodalom bukása után az akkori tulajdonos, II. Ferenc kezébe került. Az 1938–45 közötti éveket leszámítva a bécsi Kincstárban tekinthető meg. A nevezett években és 1796 előtt is Nürnbergben volt. A többi koronázási ékszerrel együtt ez a bécsi Kincstár egyik legértékesebb kiállítási tárgya. De mint identifikációs szimbólum szóba sem jön.

3. 5. 8. Személyek mint szimbolikus figurák

1979-ben kérdőíves vizsgálatot végeztek, amelynek során kérdéseket tettek fel a múlt és a jelen híres személyiségeivel kapcsolatban.

A már elhalt hírességek között szembeötlő Savoyai Jenő és Károly főherceg hiánya. Mindkettőjük emlékműve a Heldenplatz/Hősök tere közepén ékeskedik.

Ez is azt támasztja alá, hogy általában nem „látjuk meg”, nem is vesszük észre a legtöbb emlékművet.⁶⁷ Kultúránknak viszonylag új vonása, hogy emlékművekkel tisztelgünk élő vagy halott személyiségek előtt. Az udvari barokk vallásossága még magát I. Lipót császárt is térdeplő pózba kényszerítette, ahogy ez a Grabenen álló Szentháromság-oszlopon látható. Erőteljes szekularizációra volt szükség ahhoz, hogy ez megváltozzék, és először az uralkodót, majd a polgári társadalom nem fejedelmi hőseit bronzba öntsék. Csak a klasszicizmusban és a biedermeierben jelentek meg a teljesen szekularizált uralkodói figurák.

Jó példa erre a Freyungon álló Ausztria-kút (1844–1846, Ludwig Schwanthaler). Ausztria alakja egy tölgyvel befuttatott oszlopon áll, amely körül a Monarchia négy fő folyója, a Duna, az Elba, a Visztula és a Pó örvénylik.

A Habsburg uralom II. Rudolf idejére eső szakaszában úgy jelenik meg Ausztria allegóriája, mint amely egyértelműen megjeleníti a világuralomra való törekvés igényét. Ez mondható el az alsó-ausztriai tartományi székház mennyezetfreskójáról is, amelyet Antonio Beduzzi (1675–1735) alkotott 1710-ben. Az osztrák anyaország található a középpontban, és Ausztria dicsőséges allegóriája sugárzik szét a világba.

Az abszolutizmus törekvése az volt, hogy hatalmát olyan hősökkel szilárdítsa meg, akik azonosulási mintákat kínálnak. Így kapott szobrot Savoyai Jenő herceg, Károly és Albrecht

⁶⁷ Robert Musil-tól származik az a megállapítás, hogy akinek-aminek emlékművet állítunk, azt elfelejtjük. A „felejtés helyeinek” nevezte az emlékműveket. (MUSIL, 1962: 59–63.)

főherceg, Schwarzenberg, Radetzky és Tegethoff. Mindezek után a polgárság is elkezdett saját szellemóriásainak szobrokat állítani.

Az Első Köztársaság nem hozott létre olyan emlékművet, ami integratív erejű lehetett volna.

A köztársaság-emlékmű kizárólag a szociáldemokrata alapító atyáknak állít emléket, ezért hatása, amennyiben van, csak a baloldali érzelműeknél talál visszhangra. Ennek ellenpontja lehet a Seipel–Dollfuß-emléktemplom, amely viszont kizárólag a „feketék” emlékműve. A Második Köztársaság is fel tudja sorakoztatni az emlékműveit, főként a Ring, a Városház-park és a Minoriták tere háromszögében.

3. 6. Mítoszok, mítoszeremtés

A mítosz a görög „mythos” szóból származik, ami annyit jelent, hogy „szó”, „beszéd”, „elbeszélés”. Maga a mítosz nem más, mint vallásos szimbólumok és metaforák alkalmazásával elbeszélte kollektív látásmód, világnézet, másképpen fogalmazva: értelemadó elbeszélés. Vitatott, hogy a mítoszok valóságos tapasztalaton nyugszanak-e, amelyeket racionálisnak kell tekintenünk, vagy pedig olyan valóság tartományokban mozognak, amelyek túl vannak a racionalitáson.

A hozzánk eljutott mítoszok istenekről, teremtésről szóló, történelem előtti korokból vagy a történelem kezdetéből származó, szimbolikus és fantasztikus elemeket is tartalmazó elbeszélések. Ezek az istenekről, félistenekről és emberekről szóló történetek arról tudósítanak, hogyan lehet a jelen dolgait a múltbeli történések segítségével megindokolni – például az istenek, az emberek, egy nép vagy a kozmosz keletkezése.

A történelmi mítosz egy származási közösség mitikus elbeszélése, amely többnyire a múltba fordulva, időnként azonban utópiikusan megpróbál egy embercsoportnak, egy földrajzi vagy nyelvterületnek értelmet és identitást teremteni. A történelmi mítoszok majdnem mindig egy nemzet kohéziós magját képezik, úgyhogy néhány szerző egyenesen úgy látja, mitikus megalapozottság nélkül nemzet sem képzelhető el.

Amennyiben a politika a történelmi mítoszokat eszközként használja, a politikai mítoszok sajátos válfajáról beszélünk. A politikai mítosz fogalmán olyan mitikus elbeszélést értünk, ami közösségi, mindenekelőtt nemzeti identitást teremt, és egy „mi-csoportnak” a szociális hasadásokon és kulturális különbségeken túlmutatva magától értetődő és megkérdő-

jelezhetetlen érvényességet biztosít. Ez az archaikus és a modern politikai mítoszokra egyaránt érvényes. A modern politikai mítosz az archaikustól egyébként csak annyiban különbözik, hogy az előbbit célzottan, propagandaként alkalmazzák. A politikai mítosz narratív módon hitelesíti, hogy mi van és minek kéne lennie a közéletben (legitimáció), tehát egyfajta „szociális rend chartájaként” működik.⁶⁸ A politikai mítoszok igazság és hazugság elegyét alkotják, megtalálhatók bennük a történetírás és a prófécia, a múlt feldolgozása és a jövővel szembeni elvárások.

Háromféle politikai mítoszt különböztethetünk meg:

- személyi vonatkozású politikai mítoszok, amelyek bizonyos politikai szereplők vagy szereplőcsoportok támogatását és legitimációját szolgálják
- történelmi mítoszok, amelyek az aktuálpolitikát igazoló történelmi tablókat hivatottak teremteni
- átfogó komplexumként működő ideológiák, amelyek társadalmi és politikai rendeket hivatottak megvédeni

Amennyiben minden politikai mítosz valami új dolog kezdetét jelenti, abrupt-erőszakos természettel rendelkezik, akkor is, ha ezt a kanonizálás és a belső autorizálás miatt elhallgatják. A politikai mítosz a szájról szájra terjedő intellektuális továbbmesélés útján jut érvényre. A nemzeti mítosz olyan mozgósító erejű patrióta elbeszélés vagy anekdota, amely egy adott ország nemzeti szimbólumaként szolgál, és ennek nemzeti értékeit érzelmileg elmélyíti. A nemzeti mítosz nem feltétlenül jelent tudatos hamisítást, gyakori jelenség viszont az „eltúlzott” történelmi elbeszélés, amelyből bizonyos részleteket kihagynak vagy megváltoztatnak, és így az a manipulációra alkalmassá válik.

Sok nemzet mítosza vonatkozik a gyarmatosítás elleni harcra vagy a függetlenségi háborúra. Esetenként a nemzeti mítosz jelentését különböző társadalmi rétegek eltérő módon, akár ellentétesen is értelmezhetik.

A régebbi nemzetekben a nemzeti mítoszok vallási színezetűek is lehetnek, és vonatkozhatnak a nemzet Isten vagy egyéb természetfölötti lény általi teremtésére is.

A nemzeti mítoszok egy része történelmi valótlanúság, és eszközként használják őket propagandacélokra. Ez történik a diktatúrákban, a személyi, vezér- és apakultusz esetében. A nemzeti mítoszokat a nemzetek lényegében maguk alkotják és képviselik. A kívülről egy nemzetre aggatott viselkedésmintákat és mentalitásokat sztereotípiáknak nevezzük. (Roland Barthes [1994] véleménye szerint a nemzetről alkotott kép nem más, mint mítosz.)

⁶⁸ A megfogalmazás Claus Leggewie német politológustól származik.

A politikai reflexió kontextusában a mítosz fogalmát időközben úgy használják, mint az eredetre vagy identitástörténetre való emlékezés keresését.

A mítosz olyan történetet mesél el, amely egy eseménynek, helynek vagy tulajdonságnak, ezzel együtt egy politikai koncepciónak is narratív valószínűséget és elfogadhatóságot kölcsönöz. A politikai mítoszokban áthagyományozott „kezdetek” többet jelentenek, mint „egyszer volt” kezdetek, bennük rejlenek az értelem ígéretei, amelyek által a múlt a jelennel összekapcsolódik, mégpedig úgy, hogy a múlt a jelenen keresztül a jövőbe mutat. (MÜNKLER, 1994: 21)

Pontosan a modern nemzetek, amelyeknek születési vagy sorsközösségként egyáltalán „fel kellett találniuk” magukat, függtek és függenek nagymértékben a mítoszoktól, amelyeket magukról mesélnek. A régi Ausztria Habsburg-mítoszával csak az idegenforgalom operál, jóllehet ennek a mítosznak az elemei a mai osztrákok kulturális identitásának konstrukciójában még mindig érezhetőek.

Napjainkban a mítoszok és a narratív emlékezeti helyek megteremtésének elsődleges forrásai az újságírók, politikusok és értelmiségiek által konstruált vélemények és diskurzusok. A történelmi igazság ebben a kontextusban nem játszik lényeges szerepet. Az emlékezés értelme éppoly kevésbé kapcsolódik az igazsághoz, mint a mítoszok és legendák. Az értelem a múlt – mindig sajátos céloknak alárendelt – értelmezésében és sajátta tételében van. A múltból csakis az emelkedik ki, azt mutatják be, és az kap jelentőséget, ami a jelen érdeklődésének és perspektíváinak – a csoport identitásstratégiáinak szempontjából – megfelel. A mítosz az ünnepekben és a rituálékban realizálódik. Bruckmüller interpretációjában igenis léteznek osztrák mítoszok.⁶⁹ Például az államszerződés aláírása és a semlegesség deklarálása azért tudott olyan mély gyökerekkel megkapaszkodni az osztrákok lelkében, mert a semlegesség mítosza a hasonló „rezgésszámú” korábbi jelentésekre rezonált.

A semlegesség osztrák interpretációja nem egyszerűen azt jelenti, hogy az ország nem avatkozik be más államok háborúiba, vagy nem áll a vitás felek egyikének pártjára sem, hanem azt, hogy „elkerülni az ország megtámadását”, reménykedni a segítség lehetőségében.

A semlegesség deklarálása mitológiai köntőssel ellátva akár „eredetmondának” is tekinthető, ez tehát az „origo gentis”.

Annyiban feltétlenül igaz ez az állítás, hogy a nemzettudat a legtöbb osztrák ember számára 1955-től datálódik. Az osztrákok elfogadni látszanak a kisállami létet, és nem hisz-

⁶⁹ Max Haller ellenkező álláspontot képvisel: i. m.

nek abban, hogy ez a kis állam meg tudja védelmezni magát. Az 1955-ben lezajlott két sorsfordító történelmi esemény a mitológia összes kellékét „felvonultatja”.

A színhely a csodálatos barokk palota, Savoyai Jenő⁷⁰ egykori rezidenciája, a Belvedere. Ahogy Leopold Figl akkori külügyminiszter az erkélyen állva, az aláíró államok külügyminisztereinek társaságában „kikiáltja” a sokat idézett mondatot⁷¹ – valóban teátrális és hatásos jelenet. Ehhez társul „mögöttes jelentésként” az a páratlanul ügyes, az osztrák tradíciókat kiválóan alkalmazó tárgyalási stratégia és technika, amely a kortárs leírások szerint elengedhetetlenül szükséges volt a sikerhez.⁷² A kis állam metaforája magában foglalhat bizonyos izolációs momentumokat is, és ezt a „szigetlétérzést” erősítette meg VI. Pál pápa egy államfői látogatás alkalmával, amikor Ausztriát a „Boldogok szigetének” nevezte.⁷³ (BRUCKMÜLLER, 1996: 125)

4. IDENTITÁS

„Én a legszerencésebb vagyok. Mert egy labdarúgó-mérkőzésnél nem is tudom, kinek szurkoljak. Elsősorban a magyarnak, bárkivel szemben. Másodsorban az európainak a nem európaival szemben; azután a zsidónak a származásomra való tekintettel; katolikusnak a vallásra való tekintettel, amelyben felnövekedtem; a reformátusnak is, mert református gimnáziumban nevelkedtem. És jónak érzem ezt a sokféle kötöttségemet, hogy semmiféle szektás, semmiféle sovinszta vonás nincs bennem.

De a szolidaritást és az együvé tartozást a legkülönbözőbb kategóriákkal, amelyekbe beletartozom, így vagy úgy, átérzem, nagyon is.” (DEVECSERI, 1977: 598)

A legújabb kori társadalomtudományokban egyre erősebben kerül előtérbe az identitás fogalma. Identitás (latin, = lényegi egység) alatt vagy egy élőlény, különösen egy ember, vagy egy dolog egyediségét, vagy két különböző nagyság lehető legnagyobb egyezését értjük. Az identitás kifejezést a szótárak alapján is boncolgathatjuk. Elsődleges jelentése: azonosság, a két szóalkotó összetevő pedig: id – entitás. Az első tag nem más, mint a latin ugyanaz (idem) rövidítése, Freudnál az ösztönlény, az ősvalami. „Entitás” pedig valamely dolog tulajdonságainak összessége, a latin e n s (= létező) szóból. Az entitás eredetileg a skolasztika sza-

⁷⁰ Prinz Eugen, a törökverő hős, az osztrák történelem egyik legkiemelkedőbb alakja maga is rendkívül alkalmas az identifikációra.

⁷¹ „Mit dem Dank an den Allmächtigen haben wir den Vertrag unterzeichnet, und mit Freude verkünden wir heute: Österreich ist frei!” („Ausztria szabad!”)

⁷² Az ún. Reblaus-Diplomatie-ról van szó, amely előnyben részesíti a fehér asztalnál folyó diplomáciai tárgyalásokat. (Szó szerinti fordításban: szőlötetű-diplomácia.)

⁷³ 1971. november 18-án Franz Jonas miniszterelnök Rómában tett hivatalos látogatásán hangzott el a kijelentés. (Először az „Insel der Glücklichen”, majd az elíziumi „Insel der Seligen” honosodott meg.)

va, s valaminek a létszerűségét jelenti, ahol is a hangsúly azon van, hogy valami létezik, s nem azon, hogy mi létezik. Ezért az identitás feltétlenül pozitív, állító értelmű fogalom, melynek minden entitás esetében a lét a közös alapja.

Az első, (szociál)pszichológiai értelemben vett identitás alatt gyakran azon jegyek összességét értjük, amelyek alapján az egyik individuum a másiktól megkülönböztethető. Az identitás tehát pszichológiai értelemben véve egyértelmű identifikációt (azonosítást) tesz lehetővé. Az identitás fogalmának definíciója és a fogalom fejlődése szorosan összefonódik Erikson osztrák–amerikai pszichoanalitikus és társadalomtudós nevével. Ő volt az, aki vizsgálatainak során bebizonyította, hogy a gyerekek sok szempontból a szüleikkel azonosulnak, és ebből alakítják ki saját, bizonyossággal és bizonytalansággal, sexualitással, autonómiával, büszkeséggel és szégyennel kapcsolatos elképzeléseiket és érzéseiket. Erikson szerint az identitás a gyerekkori, valamint a felnőttkori viszonyulások és tapasztalatok sikeres szintézise:

„A felnövekvő, fejlődésben lévő... fiatalokat mindenekelőtt az érdekli, hogy milyenek tűnnek mások szemében, összehasonlítva azzal, ahogy ők látják magukat, és ahogy a korábban begyakorolt szerepeiket és készségeiket a pillanatnyilag uralkodó ideálokkal kapcsolatba tudják hozni...

Az integráció, ami az én-identitás formájában történik meg, több annál, mint a gyerekkori identifikációk összegződése... Az én-identitás érzése tehát az egyed ama összegyűjtött bizonyossága, hogy belső azonosságának és folytonosságának megfelel lényének mások szemében meglévő azonossága és folytonossága, ahogy ezt az »életpályára« vonatkozó kézzelfogható kilátás is tanúsítja.” (ERIKSON, 1957: 239) Erikson szerint a gyorsan változó idő mindenből serdülőt „csinál”; a modern ember tipikus személyiségválságait éppen ezért identitásválságoknak is tekinthetjük.

Az „identitás” fogalma a szimbolista-interakcionista társadalomtudósoknál kapott központi jelentőséget.

Az identitás koncepcióját manapság a szociális jelenségek és folyamatok egész sorára alkalmazzák: magyarázatokra az individuális személyiség síkján, a vallás identitásbiztosító funkciójára, a szociális eltérésre (devianciára), annak a kérdésnek a megválaszolására, hogyan alakulnak ki a különböző identitások rangsorrendjei, és hogyan lehet ezeket egymással összehangba hozni vagy a „normális” és deviáns nemi identitás megjelenési formáira alkalmazni. Intézményi szinteken a képzési, szakmai, jogi, családi és egyéb identitásokat vizsgálják. Mindegyikükben közös az elv, hogy egy szociológiai indíttatású szociálpszichológiából indulnak ki, melynek központi kérdése: mitől ember az ember, mitől van tudatában saját magának és embertársainak?

Milyen formákkal és implikációkkal rendelkezik ez az öntudat a szociális kapcsolatok, a konfliktusok és kooperációk keletkezésének szempontjából? Az alaptézis szerint az ember szociálisan konstruált lény. A pszichés identitást tehát egyrészt a csoportokhoz tartozások és a

szociális szerepek (a „mi”) határozzák meg. Ugyanakkor az identitás nem csak a „mi” élményére épülhet, individualista társadalmakban az identitás az egyediség megtapasztalásából is eredeztethető, amennyiben az egyén a másoktól való különbözősét éli meg. A csoportidentitás nem egyenlő az énidentitások összegével, hanem komplementer módon viszonyul ahhoz. Anélkül, hogy az identitáselméletek alakulásának minden fázisát végigkövetnénk, szenteljünk némi figyelmet Erikson elméletének, illetve szellemi előzményeinek!

Az identitáselméletek szellemi-gondolati gyökerei a német filozófiában és az angol empirizmusban fedezhetők fel. A német filozófiában az „én” eleve adott (a priori), tapasztalat előtti, aktív, strukturáló szubjektum. Ezt a passzív, receptív énfelfogást kapcsolta össze az angol empirizmus a társadalmi összefüggésekkel. A logikai felosztást alapul véve kezdetben voltak az énhangsúlyú és a szituatív identitáselméletek. Az előbbi az identitás típusait, struktúráját és dimenzióit írta le, a második szorosán összefonódott a szerepelmélettel. Ennek értelmében az „én” csak a szerepelmélet keretében kapcsolható össze a társadalmi struktúrával. A harmadik típusba tartoznak az Erikson nevével fémjelzett strukturális identitáselméletek.

Erikson bécsi tanár, gyermek-pszichoanalitikus volt, aki a harmincas években az Amerikai Egyesült Államokba emigrált, majd később a Harvard Egyetemen tanított. Ekkor vett részt egy etnológus kutatócsoport munkájában, amely a sziú indiánok csoportidentitását vizsgálta. A sziúk ekkor még közös társadalmi-kulturális minták hordozói voltak, amelyeknek az egyén csupán különös egyedi változatát alkotta.

A kutatócsoport számára érdekes tapasztalatot jelentett, ahogy a történelmi változás dimenziója betört a sziú indiánok életébe, ezzel egyéni és csoportszinten is problémákat okozva. A sziúk életében évszázadok óta minden a bölényvadászatra épült. Miután ez különféle társadalmi-ökológiai okok miatt felborult, a csoport identitása került veszélybe. Fő tevékenységük megszűnte mintegy kihúzta a lábuk alól a talajt. A csoport tagjain egyetemes apátia lett úrrá. Erikson feltevése a jelenséggel kapcsolatban a következőképpen hangzott: „...a felnövekvő gyermeknek annak tudatából kell levezetnie éltető valóságérzékét, hogy tapasztalatai feldolgozásának egyéni módja (egoszintézise) nem egyéb, mint egy csoportidentitás sikeres változata, és hogy az összhangban van időtérrével és életterével.” Ennek megfelelően fogalmazta meg Erikson három alapeszméjét:

A személy identitása bizonyos értelemben a csoportidentitás megfelelő analogonja. A személyes lét folytonosságának élményéhez elengedhetetlen, hogy meghatározott, állandó viszonyban álljunk a bennünket övező társadalmi világgal. Mind a külső világot, mind pedig az egyént (és identitását) történeti perspektívából kell szemlélnünk.

Ezek alapján állítható, hogy az énidentitás mindig valamilyen „kollektív jövő” háttérében, az azzal kialakított személyes-dinamikus viszonyban jön létre és fejlődik. A személyes

azonosságtudat csupán individuális létezésünk ténye, az éniesség viszont „jelentés” mások számára. Az ego szintetizáló működésének eredménye, egyúttal annak strukturált része, alrendszere is. Az éniesség jelenti a biztosítékot a késztetések anarchiájával és a tudat autokratizmusával szemben. Működési zavarai két fő csoportra oszthatók. Az egyik az identitásdifúzió, ami a késő ifjúkori identitásválság sikertelen megoldása. Az ifjú az éniességben nem képes összekapcsolni a személyes folytonosság érzetét a múlt és a jövő újrendezett képeivel, így az éniesség szétesett, cseppfolyós és inkohérens lesz. Ez talajtalanságban, apátiában, negatív identitásérzésben jelentkezik. A másik lehetséges probléma a korai zárás, amikor az ifjú nem éli át, nem dolgozza fel a válságot. Ekkor gépiesen a szülői mintát veszi át, ami szigorú és intoleráns magatartásban nyilvánul meg. Erikson nagy érdeme, hogy a pszichoanalitikus gondolatrendszeren belül végzett el olyan átalakítási műveleteket, amelyek utat nyitottak a kultúratudományi és a szociálpszichológiai eredmények befogadásához.

4. 1. Az identitás történelmi dimenziója

Hall, a „Cultural Studies”⁷⁴ egyik vezéralakja az identitás három koncepcióját különbözteti meg. (HALL, 1992: 60–61) A gazdaság elemzése helyett a kultúra, nevezetesen a tömegkultúra (popkultúra) jelenségeire koncentrálna fejlesztette ki ezen irányzat módszereit és fogalmi apparátusát, amely a jelenkor megértéséhez alkalmas segédeszköznek bizonyult. Az identitás ebben az értelemben tulajdonképpen a kultúra és a belsővé tett kultúra. Az identitások feloldódnak a többrétegű időben, és mi magunk is többrétegű identitások hordozói vagyunk. Az identitások állandó mozgásban, változásban vannak. A tiszta, rendezett és egymástól elkülönült kultúrák helyett Hall egy olyan összjátékot vesz alapul, amelyben a Másik része az én identitásomnak.

A kultúra mint konkrét, kézzelfogható rend amúgy is széttöredezik, szociális folyamattá válik, amelyben állandóan új jelentések teremtődnek és a kulturális praktikák keveredhetnek.⁷⁵ A hibridizáció mindig politikai történés is, mivel az identitás politikai dimenzióval is rendelkezik, ugyanis általa közlődik az elfogadás és az elutasítás.

⁷⁴ Ez az az áramlat, amely napjainkban angol nyelvterületen dominánssá vált, és az ötvenes-hatvanas évek Angliájának marxista elméleteiből ered.

⁷⁵ Hibriditás például a szórványnémetek által az USA-ban elterjesztett bajor tradíció, a német hip-hop.

Az első koncepció a felvilágosodás szubjektumának koncepciója. A felvilágosodás fogalmához az ész, a józanság, a ráció mindenhatóságába vetett hit kapcsolódik. Ennél fogva a felvilágosodás szubjektuma a fej által vezérelt, értelmes, tudatos, cselekvőképes lény, középpontjában egy biztos „maggal”, ami már születésekor megtalálható. Ez a „mag” természetesen kibontakozik, fejlődik és alakul, de lényegét tekintve az egyén létezése során mégiscsak változatlan marad.

A szociológiai szubjektumfelfogást tulajdonképpen a szimbolikus interakcionisták (G. H. Mead, C. H. Cooley) dolgozták ki. E szerint a felfogás szerint az identitás az én és a társadalom közti „interakció” során alakul ki. Az előzőekhez hasonlóan itt is létezik ugyan egy belső mag, de ez már nem rendelkezik a felvilágosodás kora identitásának szilárdságával. A szociológiai szubjektumfelfogás szerint a társadalomban játszott szerepekkel való azonosulás során azok jelentései belsővé válnak, és identitásalakító erővel bírnak. A személyes és nyilvános világok így kölcsönösen értelemmel ruházzák fel és erősítik egymást, valamint megjósolhatóvá válnak egymás számára.

E két, viszonylag stabil és jól körülírható identitást azonban – a koncepció értelmében – kezdi felváltani az úgynevezett posztmodern szubjektum identitása, amelynek legfőbb ismeretőjegye a változékonyság és a széttöredezettség. A szubjektum alkalomtól függően változtatja az identitásait, így aztán az identifikációk is különféle irányokba mozdulhatnak el. „Ha úgy érezzük, hogy születésunktől halálunkig egységes identitással rendelkezünk, az csak azért van, mert egy vigasztaló történetet, vagyis az »én narratíváját« szőjük magunk köré.” (HALL, 1990: 43)

Hall bevezeti a szubjektum decentralizációjának fogalmát, amely magában foglalja a széttöredezettséget és a diszlokalizálódást is. Olyan fontos fejleményekkel magyarázza ezeket, amelyek a 20. század második felében történtek meg a társadalom- és humán tudományokban, vagy esetleg már korábban is, csak hatásuk ekkor érvényesült.

Az első jelentős decentralizáció a marxizmus hatásával magyarázható. A hatvanas évek elején újraértelmezték Marx következő kijelentését: „A történelmet emberek alakítják, de olyan körülmények között, mely nem az ő művük.”

Ezt az adott kor filozófusai úgy értelmezték, hogy az egyén semmiképpen nem lehet „szerzője” vagy cselekvője a történelemnek, kötik azok az anyagi és kulturális viszonyok, amelyekbe beleszületett, amelyeket az előző generációk örököltak rá. A filozófiai gondolatrendszerek középpontjában eddig az „Ember” állt, Marx ezzel szemben a társadalmi kapcsolatokat helyezte a középpontba.

A másik nagy gerjesztő Siegmund Freud volt, a tudatalatti felfedezésével. Freud nagy csapást mért a „tudatvezérelt” karteziánus szubjektumra, hisz nála a központban nem a racionalitás, az értelem áll, hanem a tudatalatti sejtelmes és homályos világa, amely az identitás alakulását is megszabja. Freud elmélete óriási hatással volt az egész 20. századi gondolkodásra, s bár egyes feltevéseit tagadják, a tudatalattiról szóló elméletét nem lehet megkerülni.

Ferdinand de Saussure svájci strukturalista nyelvész neve fémjelzi a decentralizáció harmadik ágát. Saussure állítása szerint mi, emberek egyáltalán nem vagyunk a nyelvben kifejezett állítások vagy jelentések szerzői. Akkor tudjuk a nyelvet jelentések létrehozására használni, ha ismerjük a nyelv szabályait és a kultúra jelentésrendszereit (= nyelvi és szociális kompetencia), tehát ha azokon belül vagyunk.

Ezen túlmenően a világ tárgyai, eseményei és a jelentések között nincs közvetlen megfelelés. Sokszor határozunk meg valamit egy másik dologhoz képest. Így van ez az identitás esetében is, amikor valakihez képest, valamilyen szituációban vagyok valaki.

A jelentésnek is ugyanúgy megvannak a maga sajátos rétegei, mint az identitásnak, az is bővíthető, vagy változhat az idők során.

A negyedik decentralizáció Michel Foucault francia filozófus és történész munkásságához köthető. Foucault tanulmányok sorát szentelte a modern szubjektum fejlődéstörténetének. Egy új hatalomfajtát különített el, amely a 19. században alakult ki: az úgynevezett „fegyelmező hatalmat”. A rend és fegyelem „szaturnuszi” intézményeit vizsgálgatja, melyek az egyént és a testet szabályozzák. Idetartoznak a börtönök, kaszárnyák, iskolák, kórházak, klinikák stb. Külön érdekessége a dolognak, hogy ezek az alapjában véve kollektív intézmények olyan módszereket alkalmaznak, amelyek tovább individualizálják a szubjektumot. Tehát a szervezettség fokozásával növelhető az individuális szubjektum elszigeteltsége, ellenőrzöttsége és egyéniesedése.

A decentralizáció ötödik, egyben utolsó folyamata a feminizmus, mint elméleti kritika és társadalmi mozgalom. A feminista mozgalmak a hatvanas években jelentkeztek nagy nyomtatékkal, csakúgy, mint a békemozgalmak, a diáklázadások, a háborúellenesség és az emberi jogi küzdelmek. Ezek a mozgalmak egyaránt szemben álltak a Nyugat szövetségi liberális és a Kelet sztálinista politikájával, és megerősítették a politika objektív és szubjektív dimenzióját.

A spontaneitást helyezték a bürokratizmus elé, és nagy szerepet kaptak bennük a kulturális aspektusok és formák. Az osztálypolitika és a tömegpolitikai szervezetek hanyatlását mutatták. Ezek a mozgalmak erősen hatottak támogatóik identitására (feminizmus – nők, szexuális politika – homoszexuálisok, faji mozgalmak – feketék). (HALL, 1992: 64–68)

Az öt decentralizáló mozzanat közül a feminizmus állt legközvetlenebb kapcsolatban a karteziánus és szociológiai szubjektum decentralizációjával, mert szlogenje a „személyes politikai” volt, tehát megszüntette a „privát” és a „nyilvános” megkülönböztetését.

A társadalmi élet új szegmensei váltak politikai küzdőtérre: a család, a háztartás, a gyereknevelés. A nemmel rendelkező szubjektum formálódása és alakulása is politikai kérdéssé vált. Célul tűzte ki a szexuális és nemi identitások kialakítását is. A feminizmus megkérdőjelezi, hogy a férfiak és a nők ugyanannak az identitásnak – Emberiség – a részesei, és ennek helyébe a nemi különbség problémáját állítja (tehát létezik férfi- és női identitás).

Az „individualizáció” tanította meg nekünk, hogyan szabadult fel az individuum attól a meghatározottságtól, amely öröklött és eredendő volt. Úgyis kifejezhetjük ezt az új jelenséget, hogy az identitás „adottságból” „feladattá” vált.

Erre mondta Jean-Paul Sartre, hogy nem elég polgárnak születni, azzá is kell válni. A modernitás jellemzőjeként írható le a kényszer, hogy azzá „váljunk”, amik „vagyunk”.⁷⁶

Egyszerű példával élve: ha a két háború közti időszakban Magyarországon megadtunk volna néhány kategóriát: például protestáns, vidéki, értelmiségi, akkor azok az egyedek, akikre ezek ráillettek, megdöbbenően hasonlítottak volna egymásra világnézet, értékválasztás, neveltetés, stílus, kulturáltság tekintetében, és megjósolhatóan megtalálták volna a közös hangot egymással. Ma ilyesmire még sokkal több kategória megadásával sem lenne érdemes vállalkozni!

4. 2. Európai identitás

Európa két vezető filozófusa, Jürgen Habermas és Jacques Derrida szerint Európa keresi önmagát, identitását, de még nem találta meg. Valamikor európai sajátosságnak számított a római jog, a kereszténység, a Code Civile; a tudomány és technika vívmányai azonban más földrészekre is elterjedtek. Szinte mindabban, amit európainak érzünk, az Amerikai Egyesült Államokkal, Kanadával és Ausztráliával osztozunk.

Európa legjobb hagyományainak része a demokrácia, az egyenlőség, az emberi jogok és a tolerancia filozófiai fogalma. A filozófia és a zsidó-keresztény vallás alapvető módon járult hozzá az európai civilizáció megteremtéséhez, és e filozófiai, vallási, majd „fölvilágosodó”

⁷⁶ Bauman, Zygmunt: Identitás és globalizáció. Ford. Mihancsik Zsófia. www.e3.hu 2005. 10. 12.

kultúra fogalmai voltak azok, amelyek az első nemzetek fölötti politikai állam, az Amerikai Egyesült Államok létrehozásánál „bábáskodtak”.

Amennyiben mégiscsak létezik európai identitás, akkor a két filozófus, Derrida és Habermas szerint hat pillérre építhető fel.⁷⁷ Először is Európában a politika és a vallás elválík egymástól. Másodszer a piac működését az államnak kell ellenőriznie és módosítania; ennek hiányában erkölcsileg vállalhatatlan vagyoni és jövedelmi különbségek alakulnak ki, és a szabadpiac szabados működése válságokhoz vezet. Harmadszor az európai politikát a francia forradalom óta a konzervatív, a liberális és a szocialista pártok rendszere jellemzi. Negyedszer a szolidaritás eszméje, amely Európa keresztény gyökereiből és a munkásmozgalom harcaiból épül fel; ez a több társadalmi igazságosság eszméje, amely módosítja a korlátlan individualizmust. Ötödször az erkölcsi érzékenység, amely a diktatúrák, a világháborúk és a népiirtások által okozott mérhetetlen szenvedés gyümölcse.

Végül: Európa sikeresen építi azt a nemzetek feletti együttműködést, amelyet a nagy nemzetállamok egymás elleni háborús konfliktusainak a meghaladására talált fel.

Amerika más, mint Európa, mert a vallás erősebb, az állam piacot kordában tartó szerepében nem hisz, kétpárti politikai rendszerre épül, a társadalmi igazságtalanság sem gyötri, a szolidaritás eszméje társadalmilag gyenge (bár a kisebb közösségekben erős), erkölcsi érzékenysége is gyengébb, és messze előrébb tart egy egész kontinenst átfogó együttműködésben.

Habermas szerint Európa nem csupán más, mint Amerika, hanem jobb is nála. Európa egyszerűen nem Amerika. Ezzel szemben Ash⁷⁸ azt állítja, hogy Európa és Amerika jelentősen különbözik egymástól, az egyik ebben jobb, a másik abban, de egészében véve egyik sem jobb a másikonál. Ráadásul egyre szorosabban fűződnek össze a kereskedelmi, befektetési és a személyes kapcsolatok látható és láthatatlan szálaival, ezért Európában egyre több amerikai és Amerikában egyre több európai vonást lehet felfedezni.

A kapcsolatuk ennek ellenére válságban van, az európaiak egyre rosszabb véleménnyel vannak Amerikáról. 1995-ben például a németeknek még 50%-a gondolta úgy, hogy Amerika Németország legjobb barátja, 2003-ban már csak 11%-uk, ellenben 2003-ban már a németek 56%-a gondolta úgy, hogy Franciaország Németország legmegbízhatóbb partnere, és ez jelentős ugrás az 1996-os 23%-ról.

Európa és Amerika ellentétét T. G. Ash szerint hat tényező okozza: a vallás és az állam szerepe, a társadalmi egyenlőtlenségek, a környezet, a nemzeti önrendelkezés, a fegyverek

⁷⁷ Derrida, J. – Habermas, J.: Európa – az elveszett azonosságtudat nyomában. In: *Élet és Irodalom*. 2003. 24. sz. (A *Frankfurter Allgemeine Zeitung* alapján, 2003. május 31. Ford. Petőcz György.)

⁷⁸ Ash, Timothy Garton: *Free World, Why a crisis of the West reveals the opportunity of our time*. Allen Lane, London, 2004.

tartása és a halálbüntetés.⁷⁹ Ezekről a kérdésekről igen eltérően gondolkodnak Amerikában és Európában, amiből egymástól jelentősen különböző megoldások és társadalmak származnak. Valójában azonban nem egy, hanem két Amerika létezik, mert a demokraták gondolkodása közelebb áll az európai értékekhez, mint a konzervatívoké. Persze Európában is legalább „három” Európa létezik: a liberális piacgazdaság (Nagy-Britannia és Írország), a szociális piacgazdaság (Németország, Belgium, Hollandia, Skandinávia), valamint a „mediterrán” csoport, ahol az agrárszektor nagyobb, és az állami beavatkozás erősebb, mint a többi európai országban (Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Portugália és Görögország).

Ash mellett érvel, hogy az Egyesült Államoknak és az Európai Uniónak szövetséget kell kötni. Meglátása szerint erre a „hídépítésre” két évtized áll rendelkezésre.

Azért válik ez elodázhatatlanná, mert 2025-re Kína minden valószínűség szerint gazdaságilag a világ legerősebb országa lesz. Ezenkívül várható még az ázsiai kontinensen Japán további fejlődése, valamint India felzárkózása. Tehát megjósolható Ázsia előretörése...

Ha Európa és Amerika a jövőben sem szeretné elveszíteni történelemformáló erejét, össze kell fogniuk.

4. 3. Kulturális identitás – nemzeti identitás

Az identitás legújabb kutatásának nagy része a hangsúlyt azokra az elképzelésekre és narratívákra helyezi, amelyek a modernizáció és a nemzetépítés folyamatait kísérik és artikulálják. Az emberi identitás minden formáját a történelem hozta létre, illetéknéppen az identitás egy kollektív emberi „gyártási folyamat” eredménye.

A kultúratudományként értelmezett szociológiát a módszere határozza meg; tehát ebben a jelentésben olyan tudományos paradigmáról vagy másképpen fogalmazva olyan valóságértelmezésről és egy abból eredő felfogásról van szó, amelynek segítségével ez a valóság kutatható. Ebben az értelmezésben nagyon fontos a kultúrafogalom tisztázása. Max Webernél világosan kifejezésre jut ez a felfogás: „A »kultúra« egy, az ember szempontjából értelemmel és jelentéssel felruházott »véges« szelet a világ történéseinek értelem nélküli végtelenjéből. [...]

A kultúratudománynak nem az a transzcendentális előfeltétele, hogy egy bizonyos vagy egyáltalán bármilyen kultúrát értékesnek találjunk, hanem az, hogy kultúremberek legyünk, megáldva azzal a képességgel és

⁷⁹ A társadalmi egyenlőtlenségek kérdése magában foglalhatja a piac szabályozott vagy szabad működését, a szolidaritás eszméjét és az erkölcsi érzékenységet is. Ha ehhez még hozzávesszük az állam és egyház szétválását, megállapítható, hogy Ash is majdnem ugyanazon állításokhoz jut el, mint Derrida és Habermas.

akarattal, hogy tudatosan foglalunk állást a világ dolgaival kapcsolatban, és értelmet kölcsönzünk nekik.” (WEBER, 1988: 180)

Ki kell zárni egy olyan kultúrafogalmat, amely explicit vagy implicit, esetleg tudattalan úton széles körben elterjedt, és amelyet a kulturális alkotások többé-kevésbé kicsiny szeletére értékelő mozzanatként tartogatnak. A kultúrát nem lehet egybemosni a hagyományozással.

A kultúrát nem úgy örököljük, hanem tanuljuk. A kultúra nem azonos a tradícióval, az áthagyományozódással és a kontinuitással, a „tanulás” közben mindvégig rá vagyunk utalva az elsajátításra, az értelmezésre, az átalakításra és a kreativitásra. A kultúrát nem „megőriz-zük”, hanem „feltaláljuk”.⁸⁰

Mindebből a következő konzekvenciák vonhatóak le a kulturális identitás értelmezésére nézve: a kulturális identitás a meghatározott mintákkal és értékekkel való aktív azonosulás és értelemmel telített jelen idejű cselekvés, tehát nem úgy kell érteni, mint egy passzívan átvett, merev tulajdonságot. A kultúrafogalom nyelv, eszmék, értékek, világképek, mindennapi tudás „összességére” vonatkoztatott definíciója azt a veszélyt rejt magában, hogy egy homogén kultúra fogalmát alakítjuk ki, ahol a minták előre adottak. Ezzel szemben a kultúra nem egy-séges és egyértelmű rendszer, hanem lehetőségek és mozgásterek mintázata, ami aktív elsajá-títást és alakítást követel.

A következőkben megpróbálom az „identitás” fogalmát és jelenségét megragadni és megvilágítani. Eközben nem lehet kitérni a n e m z e t fogalmának közelebbi meghatározása és ezzel szoros összefüggésben a „nemzet”-konceptiók ismételt, rövid történelmi felvázolása elől. A két koncepciót nem lehet egymástól élesen elválasztani, mindkettő konstruált értelme-zési mintákat reprezentál.

Az államnemzet az a formáció, amely a francia forradalom konstruktuma: az identifi-kációt megteremtő momentum az alkotmányhoz való hűség, a patriotizmus. Az államnemzet fogalmát szokás „szubjektív nemzetfogalomnak” is nevezni.

A másik koncepció a területi, etnikai, kulturális és nyelvi alapon szerveződő kultúrnem-zeté. Ezek objektív összefüggések, tehát a kultúrnemzet fogalma „objektív nemzetfogalom”. (Abstammung statt Abstimmung! Szavazás helyett származás!)⁸¹

A történelem visszamenőlegesen nyer átértelmezést, amely meghatározott nemzeti ér-dekeknek rendelődik alá. Minél távolabb esnek tőlünk időben az események, annál könnyeb-

⁸⁰ Anderson, Benedict: *Erfindung der Nation*; Hobsbawm, Eric J.: *The Invention of Tradition*, i. m.

⁸¹ Schröder, Stephan Michael: *Auf Jagd nach Schnarks*. In: Baumgartner, Walter – Fix, Hans: *Arbeiten zur Skandinavistik*. XII. Arbeitstagung der deutschsprachigen Skandinavistik. (Studia Mediaevalia Septentrionalia, 2.) Wien, 1996. p. 578.

ben esnek áldozatul a megváltoztatott interpretációnak. Tehát a történelem bizonyos szempontból nem más, mint a mindenkori jelen interpretációs konstruktuma.

Az objektív nemzetfogalom centrális aspektusának éles kritikáját fogalmazza meg Emmerich Francis: leleplezi, konstrukciónak és mítosznak nevezi az egységes, közös kultúra kötelező jellegét, és egyidejűleg megállapítja a kultúrnemzet mechanizmusáról, hogy kizárólag a közös kultúrába vetett hit képes megteremteni a nemzettudatot.⁸²

A nemzeti identitás egy politikai alakulathoz való tartozás tudatos, intellektuális-szellemi, értékelő és érzelmileg motivált igénye, felvállalása.

Fontos a „politikai” szó; a modern társadalmak nemzeti identitása semmiképpen sem a tradicionális kötődési formák pótlékát jelenti. (Itt talán inkább arról van szó, hogy a demokratikus állam nem létezhet az állampolgárok lojalitása, támogatása nélkül, és ez az érzés leginkább a nemzettudatban fejeződik ki.)

A nemzetnek és tagjainak létében-létükben való fenyegetettsége a legerősebb indulatokat tudja a közös ellenség elleni harcban felkorbácsolni. Ez kiváltható kevéssé válságos helyzetekben is, s a politikusok gyakran meg is teszik, hogy fokozzák népszerűségüket.

A nemzeti identitás a mindennapi életben ritkán aktualizálódik, leginkább akkor tudatosul vagy játszik szerepet, amikor idegenekkel találkozunk, vagy idegenekkel kapcsolatban foglalunk állást.

Smith listája szerint (SMITH, 1993: 14) egy nemzet, mint erről már fentebb is szó esett, öt alapvető jellemzővel írható le: történelmi terület (haza, szülőföld); közös történelmi emlékek és mítoszok; közös tömegkultúra; egyenlő jogok és kötelességek minden tag számára; közös gazdaság. Egy minden jegyet felmutató nemzet keletkezése visszavezethető végül egy „etnikai magközösségre”, amely a nemzethez hasonlóan definiálható.

A nemzetek keletkezésének magyarázata és definíciója tehát kimondja, hogy ott, ahol többé-kevésbé másoktól elkülönülő „etnikai csoportok” alakultak ki, előbb-utóbb megjelenik bennük a törekvés arra, hogy politikai közösséggé, azaz nemzetté váljanak.

Ennek a magyarázatnak az a gyenge pontja, hogy eleve feltételezi, amit meg akar magyarázni. Az, hogy a nemzet keletkezésénél visszautal egy „etnikai magközösségre”, szükségtelenné teszi ennek definiálását. Az is tény viszont, hogy etnikai-kulturális közösségek sem mintegy „természetes” módon, tehát sok ember szociokulturálisan homogén közösséggé való fokozatos összeolvadásával keletkeznek, hanem tudatos, hosszú távú akciók és folyamatok révén.

⁸² In: Wodak, Ruth: Zum Nationsverständnis: Staatsnation – Kulturnation – nationale Identität. Zu diskursiver Konstruktion nationaler Identität. Frankfurt am M., 1998. 19–40.

A folyamat során releváns „faktorok” – a származás, a közös nyelv és vallás, a területi kötődés – semmit sem magyaráznak meg önmagukban, hanem a folyamat függő változóinak tekintendők. Jól illusztrálja ezt a nyelv szerepe a nemzetek kialakulásában.

Egy közös nyelv megléte kétségkívül az egyik legfontosabb bázis lehet egy etnikai-nemzeti közösség kialakulása számára. A világ mai nemzetei túlnyomórészt rendelkeznek – ha nem is egyetlen, de legalább egy – domináns „államnyelvvvel”. A kisebbségeket is a többségtől eltérő nyelvük alapján definiálják így. Indokolt az etnikai-nemzeti közösségek kialakulása szempontjából a nyelvnek kiemelkedő jelentőséget tulajdonítani, hiszen a nyelv mindenfajta kommunikáció médiuma.

Mégis azt kell mondani, hogy a nyelv függő és nem független változó a nemzetté válás folyamatában. Az egy nyelvi közösséghez való tartozás önmagában még nem alakít ki közös érdekeket. A nyelv önmagában nem rendelkezik a központi közösségi szimbólum „aurájával”, egyes emberek vagy akár egész nyelvi kisebbségek gyakran készek arra, hogy feladják nyelvüket, ha ez gazdasági előnyt jelent számukra. Létezik továbbá egy sor olyan világnyelv, amelyet több nemzet is használ.⁸³ Vannak ezenkívül modern, nyugati nemzetek, ahol a nagy nemzeti alcsoportok különféle nyelveket beszélnek (például Svájc, Belgium, Spanyolország, Kanada).

A nemzet épülhet az állam, a nyelv, a vallás és az uralkodóház egységteremtő élményére. Nyugodhat azon az elképzelésen is, hogy közösen alakított vagy elszenvedett történelmük és kultúrájuk idők feletti, változatlanul megmaradó egység. Ahhoz viszont, hogy a történelem, nyelv, államiság, vallás és kultúra egysége tudatosodjon és széles körben hasson, szükséges a személyes belsővé tétel ismételt begyakorlása: a nemzeti identitás az embernek nem veleszületett, hanem szerzett tulajdonsága.

A szimbolikus társadalmisítást szolgálják az intézmények, a jelek és a szimbólumok, a „nemzetinek” érzett magatartásmódok továbbadása és a saját csoport sajátjának vélt tulajdonságairól, valamint a mások (többnyire ellenszenves) tulajdonságairól szóló tudás közvetítése. A nemzet mint „nagy csoport” számára rendkívül kényelmes, hogy saját maga megteremtése és megerősítése érdekében ugyanazt kell folytatnia, ami a „kis csoport” (család, iskolai osztály, gyülekezet, falu) létrehozása érdekében már amúgy is megtörtént. Hiszen az embernek saját személyes és csoportos identitása megteremtése és stabilizálása érdekében állandóan döntenie kell a csoporthoz tartozók és a csoporthoz nem tartozók között.

⁸³ A német is egy ilyen „pluricentrikus” nyelv. Később bővebben lesz szó arról, hogy mit jelent ez az osztrák identitás számára.

A nemzetteremtő cselekmény tehát mind az egyéni, mind a társadalmi életben – a kettő csak elméletileg választható szét – az együvé tartozás és az idegenségérzet közvetítésének, begyakorlásának és bensővé tételének folyamata. Ebben a folyamatban még olyan „objektív” adottságokra is rámutatnak, amelyek azt akarják az emberrel tudatosítani, hogy ők magyarok, osztrákok, németek stb.

A kulturális identifikáció eszköztárához tartozik többek közt azon magatartásminták mindennapi készlete is, amelyeket minden különösebb reflexió nélkül egyszerűen „nemzeti-nek” tartunk (vagy akként közvetítünk),⁸⁴ továbbá az ezekkel kapcsolatban álló és ezekből stilizált önképek és a másikról alkotott képek, a klisék és sztereotípiák, a „fekete”⁸⁵ és „arany”⁸⁶ legendák és mítoszok, amelyek egy csoportot konstituálnak. Részei ennek a rendszernek a többé-kevésbé hivatalos szimbólumok, amelyek az „osztrákságot” adják, a himnuszok, címerek, zászlók, emlékművek, amelyek ismét csak az identitást erősítő fontos személyiségekre utalnak, valamint az állami és nemzeti ünnepek. Végül a csoport létrejöttéhez tartoznak az elhatárolódás miatt elengedhetetlenül fontos ellenségképek.

Világosan el kell különíteni a nemzeti identitás fogalmától a „nemzeti jelleg” fogalmát. Ezt a fogalmat régebben a kulturális antropológia használta, de alkalmazza az interkulturális és a nemzetközi összehasonlító pszichológia és szociológia is. A „nemzeti jelleg” egy társadalom tipikus személyiségét hivatott leírni. Ez a fogalom a nemzeti identitással kapcsolatos kutatásokra nem alkalmazható, mert tartalmilag nem pontosan meghatározható, valamint átláthatatlanul statikus jellegű. Az is evidens, hogy a „nemzeti jelleggel” és nemzeti sztereotípiákkal kapcsolatos összehasonlító kutatások végső soron szinte csak empirikus tények gyűjtésére redukálódnak – ami roppant érdekes lehet, de elméletileg a levegőben lógnak.

A keletkezés kérdése is kritikus és hosszú távon ható eleme egy nemzet történetének. Az „alapítás aktusa” évtizedekre, sőt, nemritkán évszázadokra meghatározhatja egy nemzet önképét, valamint azt is, hogy miként bánik a kisebbségeivel és más nemzetekkel.⁸⁷

Az alapítás problematikája Ausztria esetében is központi szerepet játszik. Menasse „ördögi” megállapításainak egyike: Ausztria az egyetlen konstruktum a világtörténelemben,

⁸⁴ Az osztrák emberek esetében ilyen mindennapi magatartásforma a zsörtölődés (Raunzen), a bécsi humor (Schmäh) és arrogancia (Grantigkeit), a túlbürokratizáltság és a „slamposág” (Schlamperei).

⁸⁵ „Fekete” legenda az Első Köztársaság keletkezése és fennállása.

⁸⁶ „Arany” legenda a „táncoló” bécsi kongresszus és Leopold Figl külügyminiszter „Reblaus”-diplomáciája az államszerződést megelőző tárgyalásokon.

⁸⁷ Ezzel kapcsolatba hozható Robert Musil hasonlata, aki úgy jellemezte az Osztrák–Magyar Monarchiát, mint sárga-fekete nadrághoz felhúzott piros-fehér-zöld kabátot. Musil azt mondja, hogy a piros-fehér-zöld kabát megáll egymagában (a magyaroknak van őshazájuk, saját nyelvük), de egy fekete-sárga nadrág önmagában hordhatatlan (az osztrákoknak nincs eredetmítoszuk, illetve kétféle is van, de ez kevesebb, mint az egy, és nincs csak az ő országukra érvényes nyelvük). Ungvári Tamás: A kimondhatatlan. In: *Európai Szemle*. 1995/3. p. 64–68.

amely saját maga „határozta” el, hogy nemzetté óhajt válni. Mégpedig nem azért, mintha ez egy kollektív önértelmezés kifejeződése lett volna, sokkal inkább pragmatista politikai okai voltak ennek a törekvésnek; ha Ausztria nemzet, akkor a szövetségessel szemben megfogalmazott szuverenitási óhaj igenis indokolt, és egy esetleges Németországhoz való csatlakozással kapcsolatban minden további gyanú eloszlik.⁸⁸ A közvélemény-kutatási adatok tükrében kijelenthető; nem beszélhetünk „kikényszerített” alapításról, és a politikai semlegesség Ausztria számára még mindig döntő fontosságú.

A dolgozat későbbi fejezetei részletesen taglalják a kérdést, de annyit előzetesen lezögezhetünk, hogy a köztársaság 1945-ben történt újr alapításával, az alapítást megelőző eseményekkel és persze a háború utáni időszak nagyon pozitív gazdasági-társadalmi fejlődésével lezajlott az osztrák nemzeti identitás alapjainak megszilárdulása. A Második Köztársaság alapítását megelőző kritikus esemény az ország autonómiájának megszűnése, a nemzetiszocialista Németországban való feloldódás volt. Mindez olyan történelmi tapasztalást jelentett, ami teljesen kioltotta a Németország felé irányuló és két évtizeddel azelőtt még javában uralkodó csatlakozási törekvéseket. Nem szabad alábecsülni ennek az eseménynek az osztrák nemzetre gyakorolt további hatását.

Menasse 1994-ben így értékelte a nemzetté válás folyamatát: „Ma, post festum, elmondhatjuk, működött az ötlet. Ausztria megkapta a szuverenitását, az állami függetlenség évtizedei minden kétséget kizáróan kialakítottak egy nehezen körülírható, mégis határozottan érezhető sajátos és saját mentalitást, és az a tény, hogy Ausztria nemzet, ma sem bel-, sem külpolitikai diskurzus tárgyát nem képezi. A legújabb felmérések tükrében az osztrákok 90%-a szavazott arra, hogy Ausztria nemzet. Ezzel a százalékos aránnyal Ausztria felülmúlja a franciák francia nemzethez való viszonyát. Ugyanakkor azt is mutatják a kérdőívek kérdéseire adott válaszok, hogy Ausztriában senki nem tudja pontosan megmondani, tulajdonképpen mi az, hogy »nemzet«, azaz konkrétan miben foglalhatók össze Ausztria nemzeti sajátosságai?”⁸⁹

Mint ahogy a nemzetté válás folyamatában, úgy az etnikai-nemzeti mobilizálásban sem lehet alábecsülni a személyiségek és vezetők, valamint az értelmiség jelentőségét.⁹⁰ Az értelmiségiek – írók, történészek, irodalmárok és nyelvészek, társadalomtudósok és mások – szerepe főként a kelet- és közép-európai nemzetté válás korai fázisaiban volt stratégiai jelentőségű.

Bizonyos mértékig ők „teremtették meg” a nemzet eszméjét, mégpedig oly módon, hogy történelmét napvilágra hozták, a régi mítoszokba és nyelvekbe új életet leheltek, az írás-

⁸⁸ Menasse, Robert: „... weil wir alle Österreicher sind!” In: *Das Jüdische Echo*. 1994/Vol. 42. 35.

⁸⁹ Uo. 36.

⁹⁰ Hasonló folyamat játszódott le a 17–18. századi Németországban, amikor írók, költők szegezték szembe a német elmélyülésre való hajlamot, a német lelket, szellemet és géniuszt a francia hegemoniával. Mindez kovászként hatott, és nemcsak a német romantika bölcsője ez, hanem, mint ahogy dolgozatomban egy korábbi fejezetemben kifejtettem, a nacionalizmus – politikai romanticizmus – forrásvidéke is.

beliséggel rendelkező nyelveket megújították, miáltal népüknek egy teljesen új történelmi-kulturális tudatot közvetítettek. Ezek a tevékenységek magától értetődő módon nem tisztán tudományos jellegűek voltak, a történelmi tényeket nagyon sokszor tendenciózusan, ha nem mindjárt meghamisítva vagy kitalálva interpretálták.⁹¹

Siegfried Mattl⁹² arról ír, hogy az ezredfordulón a történelemről alkotott elképzeléseinket három fogalom alakítja: a trauma, azaz a makacs emlékezet, az amnézia, tehát az emlékezetvesztés és a mindkettőhöz komplementer módon viszonyuló nosztalgia. „A történelem, amelyet a történetírás szem előtt tart, elsősorban kulturális szöveg, és nem rekonstrukciója – miként azt sokáig hitte – egy tőle függetlenül lefolyt múltbéli valóságnak.” Gregory Ulmer új fogalmat vezet be: a „history” helyét a legújabb korban átvette a „mystory”.⁹³ „A századvégen az elektronikus médiumok traumától és amnéziától megszállott emlékezőskultúrája konvergál az önnön fikcionális tartalmait reflektáló posztmodern történetírással.”⁹⁴

Az értelmiségiek ténykedésében a politikai szándékok nyilvánvalóak, és ha a volt szocialista országok irodalmáira gondolunk, példáik bizonyítják, hogy a nemzeti autonómiáért és függetlenségért folytatott kulturális és politikai harcban a határok sokszorosan elmosódnak. A Második Osztrák Köztársaság esetében, amelynek létezése és legitimitása bizonyos politikai körök számára kezdettől fogva vitatott volt, nem lehetett olyan kiemelkedő az értelmiségi és politikai elitek és személyiségek szerepe, mint Közép-Kelet-Európában, amely forradalmi átalakulásokat tudhat maga mögött. Viszont ezt a szerepet „normális idők” esetén sem szabad alábecsülnünk. Világosan látható, hogy az 1945 utáni fejlődés, valamint az osztrákok nemzeti identitásának és nemzeti büszkeségének kialakulása és ereje jelentős mértékben köthető konkrét politikai személyiségekhez (Raab, Figl, Kreisky). A társadalmi fejlődési folyamatok és a kulturális változások ritkán zajlanak úgy, hogy abból a népesség egésze egyenlő mértékben venné ki a részét.

Az alapvető változásokat a fiatalok kapják fel és veszik át; az idősebbek általában később csatlakoznak a trendhez. Ez érvényes a nemzeti identitás problematikájára is.⁹⁵

Európában a „nemzedék” fogalma az I. világháborút követően terjedt el, a háború megérintő élménye a katonák között sorsközösséget hozott létre. A történelmi események átélésének intenzitása szempontjából a legjelentősebb a serdülőkor és a fiatal felnőttkor. Ehhez járul

⁹¹ Hobsbawm: i. m.

⁹² Mattl, Siegfried: Történettudomány és emlékezőskultúra. In: *Élet és Irodalom*. 2005. július 1. 1.

⁹³ Uo.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ „Generációkról” akkor beszélünk, ha egy bizonyos korcsoport ifjúkorában specifikus történelmi-társadalmi tapasztalatoknak és körülményeknek van kitéve, ami alapján várható, hogy az akkor bevésődött viszonyulások és magatartásminták egész további életükre ki fognak hatni.

még az a tény, hogy a fiatal nemzedék általában a szülei ellenében határozza meg magát. (MANNHEIM, 1995: 276–322) Szintén a generációk kérdéskörét érinti, hogy Ausztriában a negyvenes-ötvenes években a nemzeti érzés tekintetében éles különbség volt megfigyelhető a generációk választóvonalára mentén. Az 1935 után születettek növekvő lelkesedéssel hittek az osztrák nemzetben. Tehát a korosztály kérdése is meghatározó volt az osztrák nemzet megteremtésében.

5. TÖRTÉNELMI VISSZATEKINTÉS ÉS AUSZTRIA BELPOLITIKÁJA

1918. november 11-én véget ért a hat évszázados Habsburg-uralom. A Monarchia kis államokra esett szét, és 1918. november 12-én a Parlament előtt kikiáltották a demokratikus köztársaságot (Német-Ausztria), melynek első állami kancellárja Karl Renner volt.⁹⁶ Mind a lakosság nagy része, mind a politikai pártok legtöbb képviselője a Német Köztársaság (Weimarer Republik) részének tekintette Német-Ausziát.

Általános volt a vélekedés, hogy ez a magyar mezőgazdaság és a cseh ipar nélküli, összezsugorodott „maradványállam” önmagában nem lesz életképes.⁹⁷ Az új köztársaság életképtelenségét erősen sugalmazták Németországból is. A Német (későbbiekben weimari) Köztársasághoz való csatlakozást azonban a győztes szövetséges hatalmak a saint-germaini békeszerződésben megtiltották, mert az egyesülés esetleg túlzottan megnövelhette volna Németország erejét és súlyát. Ugyanebből az okból tiltották be Ausztria államnevében a „Deutsch-” előtagot is. Így aztán 1919. október 21-én, a békeszerződés aláírásakor „Osztrák Köztársaság”-ra (Republik Österreich) változtatták az ország nevét. Egy 1919-ből származó mondás szerint köztársaságpártiak nélküli köztársaság alakult. („Österreich ist eine Republik ohne Republikaner.”)

Salzburg, Tirol és Vorarlberg tartományok leválási törekvései ugyancsak megghiúsultak. Salzburg Németország részévé szeretett volna válni, amit az elutasított. Tirol egyik fele az egység megőrzése miatt Olaszországhoz kívánt csatlakozni, egy másik politikai vonal Németországhoz, de a győztesek mindkét tervet keresztülhúzták. Vorarlberg, a legnyugatibb tarto-

⁹⁶ Későbbi „becenevén”: Anschluss-Renner. Még később, 1945. december 20-án megválasztották a Második Osztrák Köztársaság első államfőjévé, hivatalát haláláig, 1950-ig gyakorolta.

⁹⁷ Hellmut Andics publicista ezt egy könyvcímében a következőképpen fogalmazta meg: „Der Staat, den keiner wollte”, 1962. (Az állam, amit senki sem akart.) Hasonlóképpen vélekedett Clemenceau francia miniszterelnök is, mikor így fogalmazott: „l’Autriche, c’est ce qui reste” („Ausztria az, ami megmaradt”).

mány Svájcra szeretett volna kerülni, amelyet egy népszavazással mindkét oldalról meg is erősítettek. Végül a svájci kormány húzta keresztül a szándékot, félve a katolikus-protestáns egyensúly felborulásától.¹⁰⁰

Az 1920-ban elkészült alkotmány jelzi az Első Osztrák Köztársaság létrejöttét. Ebben összekapcsolódnak a föderalizmus és a centralizmus alapelvei. 1929-ben kibocsátottak egy törvényi kiegészítést, ami megerősíti, hogy a szövetségi kancellárt közvetlenül a nép választja. 1945-ben lényegében változtatás nélkül ugyanezt az alkotmányt vezették be.

A háború után az új állam minden olyan területet magának szeretett volna megszerezni, ahol a Monarchia idején német nyelvű többség élt, de a feltételeket a győztesek szabták meg. Nyugat-Magyarország mégis Ausztriához került. Az Első Köztársaság belpolitikáját a társadalom két részre szakadása jellemezte, amelyeket a szociáldemokrácia, illetve a keresztényszocializmus képviselt. Kezdetben együtt kormányoztak, majd 1920-tól a keresztényszocialisták kerültek kormányra. Ignaz Seipel prelátus fogalmazta meg az „ein Volk in zwei Staaten” („egy nép két államban”) jelszót, amelyből kiviláglik, hogy a cél nem egy osztrák nemzet létrehozása volt, a független Ausztria képezte volna az egykori Monarchia visszaállításának bázisát. Az osztrákok kezdetben hittek Ausztria önállóságában, később sokak meggyőződésévé vált, hogy csak Németországgal együtt képzelhető el a jövő.⁹⁸

Az Első Köztársaság minden kétséget kizáróan „rossz csillagzat” alatt született. Azt viszont, hogy „életképtelen”, nem gazdasági elemzések döntötték el, hanem egy megelőlegezett következtetés („a foregone conclusion”), amellyel az osztrákok már előre kivonták magukat a köztársaság felépítésének fáradságos feladata alól.

Engelbert Dollfuß keresztényszocialista kancellár megítélése a mai napig ambivalens: ő az ÖVP „mártírja”, igazi hazafi, parlamenti klubjában ott lóg a képe a falon, lelki üdvéért a Stephansdombon mondanak misét, míg a szociáldemokraták a szemére vetik, hogy kancellársága idején szűnt meg a demokrácia, a parlamentarizmus és a jogállam, valamint a munkásmozgalom kiiktatásával jelentősen gyengítette a fasizmussal való szembenállást.

„Nemzeti tudatformálásról” csak a jobboldal esetében beszélhetünk; egyfelől egy katolikus-osztrák küldetéstudaton⁹⁹ alapuló közép-európai birodalom gondolata, másfelől Ausztriának a német (kultúr)nemzethez való tartozása képezte az ideológia lényegét. Szoros összefüggés fedezhető fel ebben az időszakban a kultúrnemzet fogalma és a „Kulturkunde” eszmé-

¹⁰⁰ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a szövetséges hatalmak egyáltalán nem ismerték el érvényesnek a tartományi népszavazásokat, így aztán a többi tartományban már nem is tartottak ilyeneket.

⁹⁸ Egy frappáns megfogalmazás szerint az Első Köztársaság sikertelenségét az okozta, hogy a demokraták (a szociáldemokrata tábor) nem voltak eléggé osztrák hazafiak; az osztrák hazafiak (a keresztényszocialista tábor) pedig nem voltak eléggé demokraták.

⁹⁹ „Die Österreicher sind die besseren Deutschen!” („Az osztrákok a jobbik németek!”)

je között. A „Kulturkunde” eszméje a húszas évek Németországában született meg: nemcsak elmélet, oktatási alapelv, hanem – legalábbis ahogy az akkori oktatásügyben vélték – az idegennyelv-tanítást és az egész iskolai oktató-nevelő munkát átható módszertani eljárás volt. A „Kulturkunde” eszméje a népek lelkületének, érzelmvilágának, gondolkodásmódjának megismerésén keresztül segítséget nyújtott a nemzettudat felébresztéséhez. Nemcsak a célnyelvi ország, hanem a saját lelki alkat és gondolkodási struktúra megismerése is szerepelt a célok között.¹⁰⁰

Közös vonás a húszas évek Ausztriája és Magyarországa között a területvesztés okozta trauma, a súlyosbodó gazdasági, kereskedelmi problémák, a neonacionalizmus éledezése és az internacionalizmus-ellenesség. Mindkét országban megfigyelhető az alul- és túlértékelés közti „oszcillálás”, ami aztán végül a „küldetéstudat” különböző erősségű formáiban kristályosodott ki. A két táborra osztott Ausztria „vörös” oldalának képviselőjeként Alfred Klahr, a Kommunista Párt legjelentősebb teoretikusa volt az, aki 1937-ben, szovjetunióbeli önkéntes száműzetésében először írt egy önálló osztrák állam létezéséről, és ezzel dogmákat döntött meg. Elméletét természetesen nem lehet a történelmi háttértől elszakítva¹⁰¹ vizsgálni, politikai funkciója abban állt, hogy a Kommunista Párt által mobilizált ellenállás bázisát a lehető legjobban kiszélesítse. A kommunista Klahr számára a nemzet nem egy történelem és állam feletti megváltoztathatatlan képződmény, hanem marxista felfogásának megfelelően a „nemzeti problémákat” szociális és osztályproblémák összefüggésében vizsgálta.

A katolikus-konzervatív „Osztrák Akció” körül tömörülő értelmiségiek szerint Ausztria „nem tartozik a német kultúrkörhöz”. Az osztrák ember különbözik a némettől, fajilag a germánosság és a szlávosság, szellemileg az antik Róma és Bizánc szintézise. „Ausztria nem térhet vissza a Birodalomba; sohasem tartozott a mai Német Birodalomhoz, és a régi birodalmat szellemileg magában hordja.” (BREUSS–LIEBHARDT–PRIBERSKY, 1995: 105)

Talán éppen e miatt a „lappangó osztrák gondolat” miatt utasította el Hitler azt a megoldást, hogy népszavazás döntse el az Anschluss kimenetelét, ami esetleg meghiúsíthatta volna a Wehrmacht Ausztriába való bevonulását.¹⁰² Az Anschlusst mind a két nagy politikai székértábor örömmel fogadta. A bevonulás előzményeihez tartoznak a harmincas évektől Európa-szerte kezdődő fasiszta mozgalmak. Ebből Ausztria sem maradt ki; a Heimwehr-mozgalom képezte az úgynevezett „ausztrofasizmus” csíráját. Érdekes módon az Anschluss vonatkozásában nem képviseltek egységes álláspontot. A karintiai és a stájerországi

¹⁰⁰ Fekete Andrea: Német nyelvtanítás. Nyelvészet, módszertan, nemzetiségpolitika. 2003. p. 19–20.

¹⁰¹ Ausztria nemzetiszocialista rendszer általi annektálása a küszöbön állt.

¹⁰² Hitler bevonulása után hamarosan tartottak egy „utólagos” népszavazást, de addigra már a másként gondolkodók java része börtönben ült, tehát Hitler „biztosra mehetett”.

Heimwehr az Anschluss mellett tette le a voksát, míg a tiroli és az alsó-ausztriai negatív állásponton maradt.

1933 márciusában Dollfuß keresztényszocialista kancellár egy döntetlen eredményű szavazást használt fel arra, hogy a parlamentet cselekvésképtelenné nyilvánítsa, és a továbbiakban kiiktassa. A Minisztertanács bevezette a gyülekezési és felvonulási tilalmat, valamint az osztrák újságok cenzúrázását. A Nemzeti Tanács összejövetelét illegálisnak nyilvánították, és rendőri erőszakkal szakították meg. Az Alkotmánybíróságból kivonták a keresztényszocialista tagokat, megbénítva ezzel működését. Így arra az útra léptek, amely a fasiszta olaszországi minta alapján a tekintélyelvű rendi államhoz vezetett. Elkezdődött a politikai ellenfelek letartóztatása. 1934 februárjában kitört a polgárháború a Szociáldemokrata Munkáspárt és Dollfuß ausztrófasiszta kormánya között. A közvetlen kiváltó ok az volt, hogy a szociáldemokraták megtagadták a fegyverek leadását, s mikor a linzi „Schiff” Hotelben le akarták őket fegyverezni, ellenszegültek és tüzet nyitottak. 1934. július 25-én zajlott le a nemzetiszocialista puccskísérlet, amikor a szövetségi kancellári hivatalt katonáknak és rendőröknek öltözött osztrák SS-legények rohamozták meg, és lelőtték Engelbert Dollfuß szövetségi kancellárt, aki hamarosan elvérzett. A rendőrség és a hadsereg néhány nappal később leverte a nemzetiszocialista felkelést.

A hatalmat a Dollfuß-kormány oktatási minisztere, Kurt Schuschnigg vette át. Schuschnigg Mussolini Olaszországtól kapott támogatást, amely Ausztriát és Magyarországot is magához akarta kötni, és így Németország ellen kijátszani. Mussolini szívesen tüntette fel magát Ausztria megmentőjeként, és – hogy Ausztria függetlenségét védje – a Brenner-hágón azonnal felvonultatott egy hadosztályt. Hitler azonban gondoskodott róla, hogy Mussolini egyre inkább függőségbe kerüljön tőle, és ne tudja támogatni Ausztria önállóságra törekvő politikáját. 1936-ban létrejött a Berlin–Róma-tengely.

Ugyanebben az évben Kurt Schuschnigg egyezményt kötött a Német Birodalommal, amely szerint 17 000 osztrák náci kapott amnesztiát, és Arthur Seyß-Inquart nemzetiszocialista államtanácsos helyet foglalt a kormányzati kabinetben; majd ő lett a belügyminiszter. A régi nagynémet gondolat fokozatosan nyert teret. Az emberek a gazdasági válság közepette a politikától sorsuk jobbra fordulását várták, hiszen az országban magas volt a munkanélküliség. A továbbra is illegálisan működő osztrák nemzetiszocialisták támogatottsága növekedésnek indult.

Attól fogva, hogy 1933-ban Adolf Hitler és az NSDAP Németországban hatalomra jutott, kezdte előkészíteni Ausztria Németországhoz való csatolását. Bár Hitler az osztrák állampolgárságot letette, és felvette a németet, Ausztriát szülőhazájaként jelölte meg.

Időközben azonban Ausztriában is autoriter rendszer jött létre, a korporatív állam, amely kiállt Ausztria önállóságáért, és betiltotta a nemzetiszocialista szervezkedéseket.

1938-ban Hitler – a Wehrmacht bevonulását kilátásba helyezve – követelni kezdte az NSDAP elleni tilalom feloldását és a nemzetiszocialista részvételt a kormányban. Kurt Schuschnigg szövetségi kancellár meghajolt a diktátum előtt. Megpróbálta a nemzetiszocialisták gyors felemelkedését egy 1938. március 13-ára kitűzött népszavazással megakadályozni, „egy szabad, független, német és keresztény Ausztriáért”. A megelőző napon, március 12-én azonban Hitler „bevonultatta” a Wehrmachtot Ausztriába, amit a lakosság nagy része lelkesedéssel fogadott. A nemzetiszocialista belügyminiszter, Arthur Seyß-Inquart megalapította a nemzetiszocialista kormányt, és végrehajtotta az annexiót. Röviddel előtte Hitler éljenző sokaság előtt lépett fel, amely üdvözölte hazatért „fiát”, Hitler pedig elmagyarázta „osztrák hazája belépését a Német Birodalomba”. Április 10-én utólagos népszavazással erősítette meg az Anschlusst: a hivatalos végeredmény szerint 99,73% szavazott az Anschluss mellett. Adigra már a jogosultak kereken 8%-át kizárták a szavazásból, a zsidókat, a „keverékeket”, a nemzetiszocialisták ellenségeit letartóztatták.

Az annektált Ausztria (Österreich) nevét először „Ostmark”-ra¹⁰³ módosították, ami a középkori „marcha orientalis” szó szerinti fordítása volt. De mivel ez az elnevezés még mindig olyan asszociációkat ébreszthetett, amelyek az ország történelmi önállóságára emlékeztettek, 1942-ben újból történt egy névadás, s ettől kezdve Ausztria neve „Donau- und Alpenreichsgau” lett. A megnövekedett Németország pedig a „Großdeutsches Reich” nevet kapta.

1939. május 1-jén hozták meg az úgynevezett „Ostmark-törvényt”, amelynek értelmében a birodalmi helytartó jogosítványai a birodalmi komisszárra szálltak át. A törvény végrehajtása 1940. március 31-én fejeződött be. Így a fiatal Első Osztrák Köztársaság egy lett a (birodalmi) „gau”-kra osztott nagynémet birodalom területi egységei közül, és az 1945-ben bekövetkezett összeomlásig osztozott annak jó és rossz sorsában.

Mivel Ausztria Németországhoz tartozott, és arányosan ugyanannyi Wehrmacht-katonát kellett kiállítania, súlyos emberveszteségek érték. A háborús események és a fajelmélet Ausztriában mintegy 300 000 halálos áldozatot követeltek. A Wehrmacht-katonákon kívül sok volt a politikai (kommunisták) és a faji (zsidók és cigányok) üldözött, akiket koncentrációs táborokban gyilkoltak meg a nácik. Ugyanakkor sok osztrák azáltal vált háborús bűnössé, hogy a nemzetiszocialisták által erősen forszírozott módon az SS és a német hadsereg vezető

¹⁰³ Az osztrákok pejoratív német elnevezése: „Ostmarkschwein” (mintegy válasz a „Piefke” gúnyos megnevezésre).

beosztásaiban felül voltak reprezentálva. Az osztrákok által elkövetett háborús bűncselekmények a Második Osztrák Köztársaságra is kihatással voltak, főként mentálisan.

Légítámadások csak a II. világháború végén fordultak elő Ausztriában, mert viszonylag messze volt a fronttól, és nehezen volt elérhető az akkori gépek számára.

Amikor 1945. május 8-án a Német Wehrmacht feltétel nélkül kapitulált, a szövetséges csapatok már jócskán előretörték az úgynevezett „Duna és Alpok birodalmi gauk”-ba. 1945. április 13-án a szovjet csapatok győzelmével végződött a Bécsért folyó csata, amely 19 000 német és 18 000 szovjet katona életébe került. A nyugatról érkező szövetségesek április második felében és május elején hatoltak be a „gau” területére.

Karl Renner, az Első Köztársaság első államkancellárja 1945. április 1-jén vette fel a kapcsolatot a szovjet csapatokkal. Már 1941 óta léteztek szovjet tervek az osztrák állam háború utáni újraalapítására. A szövetségesek és a Francia Felszabadítási Bizottság 1943-ban, a Moszkvai nyilatkozatban leszögezték, hogy a Szudéta-vidék és Ausztria 1938-ban bekövetkezett, Hitler által végrehajtott annexióját semmisnek nyilvánítják, és egyik hadicéljukat az ország felszabadításában jelölték meg.

Rennert ideiglenes kormány alakításával bízták meg a szovjetek. Renner eredetileg csak segédkezni akart a kormányalakításnál, Sztálin viszont kifejezetten őt kérte fel, hogy álljon a kormány élére. Emiatt a szövetségesek meggyanúsították, hogy a szovjetekkel kollaborál. Április 29-én megalakult az ideiglenes osztrák kormány.¹⁰⁴ A KPÖ képviselői többnyire egyenesen Moszkvából érkeztek, ahol önkéntes száműzetésben éltek.

A kormányt eleinte csak a Szovjetunió ismerte el, de az év folyamán csatlakozott hozzá az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország. A kormány célja az volt, hogy visszaállítsa az 1920-as alkotmány alapján álló Osztrák Köztársaságot. 1945. november 25-én lezajlottak az első Nemzeti Tanács-választások.

Ausztriát, mint a Német Birodalom egykori részét, négy megszállási övezetre osztották fel. Vorarlberg és Tirol a francia zónába tartozott, Karintia, Stájerország és Kelet-Tirol a brit zónába, Salzburg és Felső-Ausztria Dunától délre eső része az amerikaiaké lett, míg Felső-Ausztria a Dunától északra, Alsó-Ausztria és Burgenland a szovjeteké. Bécs – Berlinhez hasonlóan – négy megszállási övezetre osztották, miközben a Belvárost (I. kerület) mind a négy győztes hatalom együttesen igazgatta. A szovjet megszállók Ausztria területén számos ipari komplexumot lebontottak, és amit „német tulajdonnak” nyilvánítottak, azt „USIA” néven elkobozták.

¹⁰⁴ 10 SPÖ-, 9 ÖVP-, 7 KPÖ- és 3 független képviselővel.

Az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország által megszállt területeken életbe lépett a Marshall-terv. Szükségessé vált a pénzügyi reform, hogy az ország anyagi eszközökhöz jusson. Az eszközök egyenlőtlen eloszlása miatt először az ország nyugati fele indult fejlődésnek. A kelet- és dél-európai német lakosság lakóhelyéről való elűzése és Ausztriába áramlása szintén a Német Birodalom bukásának és megszűnésének egyik következménye volt.

1955-ben a Második Osztrák Köztársaság a második születését élhette meg. A négy megszálló hatalom által aláírt Osztrák Államszerződéssel az ország – nem úgy, mint az NDK vagy az NSZK – visszakapta teljes állami szuverenitását. Ennek fejében a Második Osztrák Köztársaságnak ki kellett nyilvánítania, és az alkotmányban is rögzítenie kellett az örökös semlegességet. 1955 őszén az utolsó szovjet katonák is elhagyták az állam területét.

A következő évtizedekben az osztrák gazdaság a nyugatnémethez hasonlóan fejlődött, miközben az egykori szovjet zónában elhelyezkedő tartományoknak a nyugatiakhoz képest jelentős lemaradást kellett ledolgozniuk. Ez a kelet–nyugat irányú gazdasági „lejtés” csak évtizedekkel később egyenlítődt ki. A semlegesség segítségével Ausztria a hidegháborúban is megpróbált „hídszerepet” játszani. Így került sor Bécsben 1961. június 3–4-én a Hruscsov és Kennedy közötti – akkor történelmi jelentőségű – csúcstalálkozóra. Ausztria 1955. december 14-én belépett az ENSZ-be és 1956. április 16-án az Európa Tanácsba, így már röviddel a szuverenitás helyreállítása után integrálódott az államok nemzetközi közösségébe. Politikailag semleges pozíciója miatt az 1956-os magyar felkelés résztvevőinek és a prágai tavasz (1968) sok közreműködőjének fontos menedékévé válhatott.

A szomszédos országnak nyújtott humanitárius segítség különösen 1956-ban volt jelentős és nagyvonalú, amikor Kelet-Ausztria még maga sem heverte ki a megszállást. A menekültek számára gombamód nőttek ki a földből a települések. Bár a menekültek jó részét tengerentúli országok fogadták be, nagyon sokan maradtak Ausztriában is. Az újonnan felállított szövetségi hadseregnek is ez volt az első igazi próbatétele. Mindkét esetben fontos szerepet kapott az ORF (Osztrák Rádió és Televízió) az érintett szomszédos országok lakosságának lehetőség szerint semleges tájékoztatásában.

Bruno Kreisky szövetségi kancellár által – aki egyike volt az első, Arafattal és Kadhafival tárgyalásokat folytató nyugati politikusoknak – Ausztria fontos szerephez jutott a közkeleti konfliktus rendezésében. Bécs több nemzetközi szervezet székhelyévé vált (ENSZ, Nemzetközi Atomenergia Szervezet – IAEO, OPEC).

A legújabb kori történelem, az Anschluss utáni tapasztalatok, a nemzetiszocialisták tettei és a hitleri Németország II. világháborús veresége hatására az államhoz való viszony ér-

telmezése is átalakuláson ment keresztül. Ha az önértelmezésben és az államhoz való viszonyulás terén az Első Köztársaságban még meghatározó is volt a német gondolat, úgy ekkorra ez háttérbe szorult. A Második Köztársaságban ismételten szerepet vállaló Renner 1945. április 30-án a következőket mondta: „Az Anschluss eszméje... egészen más volt, mint amit Hitler hozott. Az Anschlusst soha nem így képzeltük el..., annak eszméje végleg kudarcot vallott, el van temetve.” (BREUSS–LIEBHARDT–PRIBERSKY, 1995: 256) Tehát a Második Köztársaság a nemzetiszocializmus antitéziseként jött létre. A politikai rendszer – az Első Köztársaságtól eltérően – a szociáldemokrata és a keresztényszocialista tábor kompromisszumára épült, a konzervatív és a szocialista oldal megegyezett egymással.

Az újonnan definiált osztrák nemzettudat, amely a Németországtól való elhatárolódással járt együtt, természetesen nem problematizálta a közelmúltat. A valóság egyes elemeit megtartotta (Hitler bevonulása valóban nem opció kérdése volt), más elemeit elhallgatta (a Harmadik Birodalomhoz való csatlakozás az osztrákok széles rétegeinek támogatásával történt meg).

A Harmadik Birodalom cselekedeteiben való részvétel a háború utáni években, a fiatal Második Köztársaságban nem képezte diskurzus tárgyát. Az államszerződésben eredetileg létezett egy „bűnrészességi záradék”, amelyet az aláírás előestéjén töröltek.

Az államszerződést megelőző tárgyalások végérvényesen rögzítették a kollektív tudatban, hogy az osztrákoknak elviekben semmi közük nem volt a nemzetiszocializmushoz, azt az országra kívülről erőltették rá. Ennek következtében az osztrákok kizárólag áldozatként definiálhatták magukat, akiket rászedtek, és akiket egy szörnyűséges gépezet gyúrt maga alá.

Ennek megfelelően a nemzetiszocialista idők emlegetése a legszigorúbb értelemben tabuvá vált.¹⁰⁵ Ez a történelmi tudatban található „vakfolt” az 1986-os elnökválasztási küzdelemben kapott különös jelentőséget, amikor kiderült, hogy Kurt Waldheim elhallgatta SA-tagságát, illetve a német Wehrmachtban játszott szerepét.¹⁰⁶ A világméretű felháborodás ellenére Waldheim a második fordulóban megnyerte az elnökválasztást. Majd csak Franz Vranitzky kancellársága idején került sor a bocsánatkérésre, és annak megvallására, hogy Ausztria tettestársi minőségben felelős a nemzetiszocialista rendszer idején elkövetett háborús bűnökért.

Miután 1989-ben a keleti blokk országaiban megtörtént a rendszerváltozás, és szabaddá vált az út nyugat felé, Ausztria elveszítette azt a geopolitikai funkcióját, mely szerint az or-

¹⁰⁵ Az első, aki megtörte a hallgatást, Helmut Qualtinger író, kabarészerző és színész volt 1961-ben, aki megte-remtette „Herr Karl”, az osztrák kispolgár („tömegember”) alakját.

¹⁰⁶ 1986-ban az osztrákok dacosan így reagáltak a nemzetközi felháborodásra: „Wir, Österreicher wählen, wen wir wollen.” („Mi, osztrákok, azt választjuk, akit akarunk.”)

szág volt a nyugati demokrácia „legszélső bástyája”. Ausztria 1995-ben belépett az Európai Unióba, ami a semlegesség miatt korábban elképzelhetetlen lett volna, majd a határnyitási schengeni egyezményét is aláírta. Azóta Németország és Olaszország irányába nyitott Ausztria határa.

Az ötvenes és hatvanas évek belpolitikáját erősen meghatározta az a tény, hogy a polgárháború következményei még nagyon elevenen éltek a kollektív emlékezetben, ezért nagyon ügyeltek az SPÖ és az ÖVP közti egyensúlyra.

Amikor 1966-ban az ÖVP intenzíven kampányolt a vörös veszedelem ellen, és a keresztényszocialisták egyedül kerültek kormányra, az ország másik felén félelem lett úrrá.

1970-ben Bruno Kreisky nyerte meg a választásokat, és az FPÖ beleegyezésével kisebbségi kormányt alakított. Az 1971-es előrehozott választásokon az SPÖ abszolút szavazat- és mandátumtöbbséget szerzett. Az egyedüli kormányzás és a koalíciók 13 éve alatt az SPÖ messzemenően meg tudta valósítani koncepcióját, és Ausztriát modern, szociális és gazdaságilag jól teljesítő állammá építette ki. A hetvenes évek felfelé ívelő szakaszában Bruno Kreisky egy egész generáció számára vált a modernizáció és a nyitottság szimbólumává. Kreisky szövetségi kancellár így alkotta meg a modern szociális államot, és küzdötte le egyidejűleg a munkanélküliséget. Ausztria volt a hetvenes években az egyetlen OECD-tagállam, amelynek gazdasági növekedése megszakítás nélkül pozitív maradt.

Miután 1976-ban a dollár árfolyama a mélybe zuhant, a német márkához igazították a schillinget.

További fontos társadalmi modernizációs lépéseket is végrehajtottak: úgymint a terhességmegszakításnak a 12. hétig való legalizálását, a tandíjak eltörlését, a Környezeti és Egészségügyi Minisztérium létrehozását, az ombudsmani rendszer bevezetését, a negyvenórás munkahetet, több minimálszabadságot, a szülői és a tanulói-hallgatói jogok növelését a köz- és felsőoktatásban, a polgári szolgálat bevezetését, a nő házasságon belüli jogegyenlőségének kimondását és az „anya-gyerek kiskönyvet”.

1978-ban főként a zwentendorfi atomerőműről szóló népszavazás tartotta lázban a közvéleményt,¹⁰⁷ ennek ellenére Kreisky 1979-ben újra abszolút többséget szerzett. Az 1983-as választási vereség következtében – az SPÖ elvesztette az abszolút többséget – Bruno Kreisky visszalépett a kormányzástól, és Fred Sinowatznak adta át az államügyeket. Vörös-kék kiskoalíció jött létre, amelyben Norbert Steger (FPÖ) lett a kancellárhelyettes.

¹⁰⁷ Az üzembe helyezést szűk többséggel vetették el.

A koalíció 1986-ban szomorú véget ért. Ekkor választották Jörg Haidert az FPÖ első emberévé, Franz Vranitzky pedig, az új SPÖ szövetségi kancellár kategorikusan elutasított vele mindenfajta együttműködést. Vranitzky volt az, aki 1991-ben egy parlamenti beszédében először jelentette ki, hogy az osztrákok nemcsak áldozatai, hanem tettesei is voltak a II. világháborúnak.

A következő években az FPÖ erőteljesen jobbra tolódott, így az európai populista jobboldali mozgalmak közelébe került. Ez egyrészt a szavazatok elképesztő méretű növekedését hozta magával (az 1983-as 5% 1999-re 27% lett), másrészt viszont a párt liberális szárnya 1993-ban szakított a pártvezetéssel.

Ebből a „hasadásból” jött létre a Liberális Fórum (LIF), amelynek 1999-ig volt a Nemzeti Tanácsban képviselete. A következő években néhány szociális juttatást és adót visszavontak, a költségvetést Ferdinand Lacina pénzügyminisztersége alatt (SPÖ) részben megreformálták, és Franz Löschnak (SPÖ) belügyminisztersége alatt a külföldiekkel kapcsolatos törvényeket fokozatosan megszigorították.

A kilencvenes években a közvéleményt leginkább a jugoszláviai polgárháborúk tartották lázban. A legnagyobb megütközést azok a lövöldözések váltották ki, amelyek 1991-ben az osztrák határ közelében történtek a jugoszláv csapatok és a szlovén területvédők között, valamint a jugoszláv légierő osztrák légtérbe való behatolása.

A horvátországi, boszniai és koszovói háborúk hatására sokan érkeztek menekültként ezekből az országokból Ausztriába. Ausztria különféle segélyakciókkal („Nachbar in Not” – „Bajban a szomszéd”) és építési projektekkel segítette déli szomszédait a háború alatt és után.

Egy szélsőjobboldali indíttatású, nagy feltűnést keltő bűncselekmény évekre megrázta Ausztriát. Franz Fuchs és a vezetése alatt álló „bajor felszabadítási hadsereg” tetteiről van szó. Három levélbomba-merényletet és több csőbombamerényletet hajtottak végre, amelyek következtében több ember életét vesztette. A legsúlyosabbat az oberwarti romák ellen követték el. A levélbomba-merényletek legnevesebb áldozata Helmut Zilk volt, akinek bal kezéről két ujját szakította le a bomba. (1984-től 1994-ig volt Bécs polgármestere, 1994-ben Michael Häuplnek adta át a hivatalát.)

1995-ben Ausztria Finnországgal és Svédországgal együtt lépett be az Európai Unióba. Egyes vélemények szerint a szocialista országok megszűnése és a német egyesülés jelentették Ausztria Európai Unióba való belépésének fő hajtóerejét. Alois Mock külügyminiszter egyenesen így nyilatkozott: „Nem engedhetjük meg magunknak, hogy kívül maradjunk!”¹⁰⁸

¹⁰⁸ Az első osztrák politikus, aki sikraszállt az Európai Unióba való belépésért, Alois Mock külügyminiszter volt, később az EU-csatlakozási tárgyalásokat is ő vezette.

Az előzetes népszavazáson, 1994-ben 84%-os választási részvételi arány mellett az osztrák lakosság 66,6%-a, tehát 2/3-a szavazta meg a belépést. A polgári konzervatív ÖVP és a jobboldali populista FPÖ 2000 februárjában kötött koalíciója az EU-ban „a kapcsolatok befagyasztásához”, a többi EU-tagország Ausztriával szemben fogantatosított szankcióihoz és a kék-fekete kormány ellenzékének hosszan tartó demonstrációihoz vezetett.

Az Európai Unió által a kormánykoalícióval szemben folytatott politikának alig volt érdemi hatása az osztrák belpolitikára: sokkal inkább szolgálta rövid távon az ÖVP–FPÖ-koalíció erősödését és az EU iránti elutasítás relatív növekedését. Az EU-országok által felkért „Bölcsék Tanácsa” ajánlása alapján 2000 szeptemberében megszüntették a szankciókat. 1999. január 1-jén könyvelési pénznemként Ausztriában is bevezették az új EU-valutát, az eurót, 2002. január 1-jétől pedig ez lett az ország hivatalos fizetőeszköze.

A következő éveket főleg a tíz kelet- és dél-európai ország csatlakozási tárgyalásai (keleti bővítés), a tranzitszerződés és a temelini atomerőmű elleni tiltakozások jellemezték. Utóbbi időről időre a Prága–Bécs-viszony romlásához vezetett. A tranzitszerződés újabb tárgyalásai 2003-ban csődöt mondtak.

Miután az 1999. október 3-i Nemzeti Tanács-választáson a kormánypártoknak súlyos vereséggel kellett szembenézniük – az ÖVP ráadásul a 3. helyre esett vissza –, az ÖVP és az SPÖ között folyó „puhatolódzó” és koalíciós tárgyalások 2000 januárjában végérvényesen meghiúsultak. Miután 13 évig (1987–2000) nagykoalíció kormányozta az országot, Thomas Klestil szövetségi elnök akarata ellenére 2000. február 4-én kormányváltásra került sor.

Wolfgang Schüssel szövetségi kancellár vezetése alatt megkezdődött a fekete-kék koalíció (ÖVP–FPÖ) időszaka, amelyre – a magas FPÖ kormányzati részvétel miatt – az osztrák lakosság nagy része felháborodással tekintett, az EU-tagállamok pedig a már említett úgynevezett „szankciókkal” (a diplomáciai kapcsolatok jelképes befagyasztása) reagáltak. Főleg Franciaország és Belgium fejezte ki aggodalmát, hogy a jobboldali populizmus Ausztrián keresztül egész Európában újra szalonképessé válhat. A szankciókat hamarosan feloldották, mivel gyorsan világossá vált, hogy az új osztrák kormány nem korlátozta a polgárjogokat. A külföld irányából érkező nyomásgyakorlási kísérlet még inkább megerősítette a fekete-kék koalíciót, hiszen így a belpolitikában kijátszhatták a „hazafias” kártyát. Wolfgang Schüssel szövetségi kancellár szavai szerint: „...nemcsak a gazdaság fejlődött, hanem az osztrákok öntudata is, így végre az osztrák történelem sötét lapjairól is nyíltan beszélhetünk, megbékélést keresve.”¹⁰⁹ A történelem iróniája, hogy az osztrákok új kérdés előtt állnak. Az ígéretes,

¹⁰⁹ Schüssel, Wolfgang: Osztrák és európai identitás. In: *Európai Szemle*. 2005. tavasz/1. 17.

pozitív fejlődés jóvoltából Európa megszabadult egy történelmi ellenségképtől, csak hogy éppen ezek az ellenségképek könnyítették meg önmeghatározását, a saját identitás tudatosítását – a másokéhoz képest.

Az FPÖ párton belüli szakadása (a knittelfeldi FPÖ-küldöttgyűlésen egy FPÖ-tag nem szimbolikusan, mint ahogy Haider kérte, hanem valóságosan tépte szét azt a kompromisszumot tartalmazó írást, amelyet a másik részről Susanne Riess-Passer – Haider után a második ember a pártban – jegyzett) vezetett oda, hogy az FPÖ-kormánytagok nagy része visszalépett. Ennek következtében 2002-ben újra meg kellett rendezni a választásokat, ahol az ÖVP a szavazatok arányát 26,9%-ról 42,3%-ra tudta emelni, így 1966 óta először megint az ÖVP lett a legtöbbször által választott párt. Koalíciós partnere, az FPÖ az ezt megelőző 26,9%-ról 10%-ra csúszott vissza. (SPÖ: 36,5%, zöldek: 9,5%) Megint fekete-kék koalíció alakult, ezúttal azonban egy lényegesen gyengébb FPÖ-vel. Ez a koalíció folytatta és folytatja a liberalizációs és takarékosági programot, amelyet már az SPÖ/ÖVP-koalíció megkezdett.

2005 áprilisában az FPÖ-n belüli széthúzás ismét megváltoztatta a pártok palettáját. Az eddigi kormánytagok és az FPÖ parlamenti képviselőinek nagy része kilépett a pártból, és belépett a Jörg Haider karintiai tartományi elnök által újonnan alapított szervezetbe, amely a „Szövetség Ausztria Jövőjéért” (Bündnis Zukunft Österreich – BZÖ) nevet viseli. A kormányzati munkát a fekete-narancssárga koalíció viszi tovább.

2005 Ausztriában emlékvé volt (Gedenkjahr). 60 év telt el a háború vége és a Második Osztrák Köztársaság megalapítása óta, 50 év az államszerződés aláírása és a semlegesség ki nyilvánítása és 10 év Ausztria EU-csatlakozása óta.

6. AZ OSZTRÁK NEMZETI IDENTITÁS ÖSSZETEVŐI

6. 1. Ausztria „kitalálása”

1945-ben, a Második Köztársaság megalapításakor az alapító atyák célja Ausztria „kitalálása” volt. A folytonosság elméletére nem támaszkodhattak, hiszen éppen a közelmúlttal való látványos szakítás demonstrálásán volt a hangsúly. A köztársasági hagyomány sem segítette volna elő a „nemzetépítést”, tehát szükségessé vált a történelem újraértelmezése és a népesség

számára is jól érthető nemzetépítő eszközök megtalálása. Ehhez az amerikai stílusú populáris kultúra is segítséget nyújtott, legalábbis az új metakódok megtalálásával.

Az osztrák emberek önképe a következő elemeket feltétlenül tartalmazza: kultúra, mint *raison d'être*, a gazdasági növekedés és társadalmi együttműködés, mint politikai stabilitási garancia, és az alapvető osztrák részvétel a diplomácia békefenntartó tevékenységében.

A kultúra „színrevitele” a Salzburgi Ünnepi Játékok ünnepélyes (újboldi) megnyitásával – egy év megszakítás után – 1945 augusztusában vette kezdetét. A Salzburgi Ünnepi Játékokat már megalapításuktól, azaz 1920-tól fogva az akkor még német–osztrák identitás kifejeződésének szánták, majd repertoárjukat és művészeti vezetésüket 1938–1943 között a nemzetiszocialista diktatúra követelményeihez szabták. Az újraindítással az volt a cél, hogy a visszanyert függetlenség, a kulturális identitás első manifesztációja legyen. Ezt az eseményt egy sor kultúrpolitikai intézkedés követte, melyek az állami függetlenség elérése céljából a független osztrák identitást instrumentalizálták.

Ernst Marboe 1948-ban megjelent *Österreichbuch* című könyve a sajátos osztrák identitás hivatalos prezentációjának számított. A könyv három központi érvrendszerrel támasztja alá Ausztria kulturális és politikai önállóságát, amelyek ma is meghatározzák (re)prezentációját.

Az első egy olyan történelmi folytonosság, amely a könyvben a kezdetekig nyúlik vissza, legalábbis a Babenbergegekig és a Habsburg-uralomig, kihangsúlyozva egyes művészeti csúcspontokat, mint például a barokk, a klasszikus zene, a Ring vagy a századforduló fővárosa.

Másodszor az osztrák tartományok különböző politikai és kulturális tradíciói, amelyeket Marboe „Ország, nép, viselet” címen foglal össze, és végül, ezekre épülve a politikai kontinuitás, amely az „értékest” a „múlt örökségéből” a Monarchia bukása után az Első Köztársaságba átmentette, és ezzel egy osztrák államnemzet köztársasági tradícióinak kezdeteit éppúgy megvetette, mint ahogy megőrizte az alakuló Második Köztársaság önképéhez szükséges birodalmi kultúra maradványait.

1955. május 15-én kötötték meg az államszerződést, amely 17 év után visszaállította Ausztria szuverenitását. Maga az államszerződés nem tartalmazta a semlegesség deklarálását, azt 1955. október 26-án hirdette ki a parlament. A semlegesség azt jelenti, hogy Ausztria nem vesz részt háborúban, nem lép be katonai szövetségbe, és nem engedélyez területén idegen katonai támaszpontokat. A semlegesség szovjet részről az államszerződés feltétele volt: a szovjet csapatok csak úgy voltak hajlandóak elhagyni Ausztriát, ha az ország deklarálja semlegességét. 1955 két jelentős eseménye, melyeknek hozadékaként az utolsó szövetséges is

elhagyta az országot, integrációs lökés volt, ösztönzőleg hatott a lojalításra, és igazi sikertörténetnek tűnhetett a hidegháború közepette. Az államszerződés és a semlegesség egyúttal egy új szerepkép alapjává is válhatott.

Nemcsak a szakértők állítják egybehangzóan, hanem az 1955-től évenként vagy szinte évenként megrendezett közvélemény-kutatások is ezt támasztják alá: a blokkoktól azonos távolságra való elhelyezkedésbe vetett hit Ausztriában a nemzetállami tudat alapvető tényezője. Az osztrákok számára a semlegesség még most, a keleti blokk megszűnése után másfél évtizeddel is annyira fontos, hogy az EU-tagságról inkább mondanának le, mint erről.

6. 2. Az államszerződés és a semlegesség

A Második Osztrák Köztársaság – politikai reprezentánsainak önértelmezése szerint – úgy keletkezett, mint a nemzetiszocializmus „antitézise”. Kelet-Ausztria felszabadított területein 1945. április 27-én három pártból (ÖVP, SPÖ, KPÖ) alakult meg az átmeneti kormány. Kimondta az osztrák függetlenséget, és törvényerőre emelte az 1929-es alkotmányt.

Az Első Osztrák Köztársasággal ellentétben a Második Osztrák Köztársaság politikai rendszerét a szociáldemokrata és a keresztényszocialista tábor kompromisszuma jellemezte, amelyet a két nagy párt, az SPÖ és az ÖVP, valamint a hozzájuk közel álló szervezetek és az ezekhez tartozó érdekcsoportok reprezentáltak.

Ez a kompromisszum, amely az 1934-es polgárháború, a korporatív állam diktatúrája és a nemzetiszocialista uralom tapasztalatain nyugodott, konfliktusoldó szociális konszenzussal megtámogatva stabil egyetértésen alapuló demokrácia formájában intézményesült. Bruckmüller kiemeli, hogy Ausztria történelmileg szinte egyedülálló és példa nélküli módon kapott egy második esélyt – azaz tanulhatott azokból a hibákból, amelyeket az Első Köztársaság alapításakor elkövetett. (BRUCKMÜLLER, 1984: 27)

Az osztrák nemzeti identitás történelmi kialakulását tekintve egyáltalán nem tekinthető „német” identitásnak. Az „alapkőletétel”, a Második Osztrák Köztársaság magalapítása a Harmadik Birodalom bukása után történt meg, az államszerződés és a semlegesség deklarálása által megerősítették, majd a „small is beautiful” elvvel való sikeres azonosulás tetőzte be.

Kreissler véleménye alapján (KREISSLER, 1984: 27) a nemzetalapítás, a nemzetivé válás lépcsőfokai a II. világháború előtti időszakig mennek vissza. Szerinte kiemelkedően fontos momentum, hogy az Anschluss tapasztalatai alapján megdőlt az osztrákoknak a német kultúra

felsőbbrendűségébe vetett hite. Az antifasiszta ellenállásban részt vevő, esetenként egymással szembenálló pártokhoz tartozó értelmiségiek a koncentrációs táborokban elsősorban nem egymással, hanem a közös ellenséggel voltak elfoglalva, és eszmét cserélhettek egy civilizált Ausztriáról. A szövetségesek hadifogolytáborai az „egymásra találás” ugyanilyen színterei lehettek. Véleményem szerint ez az álláspont meglehetősen idealista, az általam tanulmányozott szakirodalomban senki más nem erősítette meg ezt az elképzelést. Az egymásra találás, ha ugyan tényleg ekkora horderejű volt, nem lehetett igazán konstitutív tényezője a Második Köztársasággal kapcsolatos nemzettudatnak.

Ausztria 1945 utáni politikai történetét általában sikertörténetként írják le. Elemei: a mitizált „nulladik órában” visszaszerzett függetlenség, a stabil politikai rendszer, a jól működő szövetségi berendezkedés, a gazdasági jólét és a sztrájkok viszonylag alacsony számán is mérhető szociális béke. Ausztria önképe és a külföld Ausztria-képe szerint az ország egyaránt a nyugalom és biztonság szigetének számított.

Az „osztrák út” a stabilitás, a magabiztosság és a politikai siker szimbólumává vált. Az Első Köztársaságra jellemző Anschluss-óhajok helyébe a Második Köztársaság gyümölcseként egy folyamatosan növekvő nemzettudat lépett.¹¹⁰

Az állam életképessége nem kérdőjeleződött meg többé. Külpolitikai szerepét tekintve Ausztria – amely politikai értékválasztásait illetően mindig is nyugati orientációjú országnak számított – úgy definiálta magát, mint önálló állam, amely egyik nagyhatalmi rendszerhez sem kötődik.

Csak a nyolcvanas és kilencvenes években váltak láthatóvá az osztrák politikai kultúrában a stabilitás megingásának apró jelei: gyengülni kezdett a nagy pártok vonzereje, és visszaesett a választásokon való részvétel.¹¹¹ Az államosított ipar tartós válsága, a politikai botrányok (borhamisítás, Waldheim-ügy) és nem utolsósorban a Waldheim államfővé való választása körüli viták, amelyek Ausztria kizárólagos áldozatszerepének nagy fáradtsággal felépített és ápolt mítoszát végérvényesen az abszurditásig fokozták (egyúttal azonban az antiszemitizmust, az idegengyűlöletet, illetve a szélsőjobboldali gondolkodást és cselekvést megfosztották tabu voltától) – mindezek növelték a bizonytalanságot, és szükségessé tették az osztrák semlegesség újradefiniálását.

Az 1955-ben a szövetségesek által megkövetelt és a parlament által jóváhagyott osztrák semlegesség Ausztria sikeres újraalapításának és az újonnan megszerzett teljes szuverenitásnak a megerősítése volt. Az időközben eltelt évtizedek alatt – a közéleti, politikai, médiabeli

¹¹⁰ Csak a nagynémet orientációjú VdU, illetve az FPÖ szavazói jelentenek kivételt.

¹¹¹ Ausztriára mindig jellemző volt a magas választási részvétel.

és pedagógiai diskurzus hatására – a semlegesség nagyon erősen gyökeret vert az osztrák lakosság kollektív emlékezetében.

A semlegesség mint a hetvenes évek „osztrák útjának” lényeges eleme szorosan összefügg a Második Köztársaság „sikertörténetével”, főként a „nemzetközi közvetítő” (ön)képével, és nemcsak a világrendszerek között, hanem szélesebb diplomáciai értelemben is. A kilencvenes évek közepéig hivatalosan mégsem tekintettek rá úgy, mint az osztrák nemzeti identitás konstrukciójának identitásteremtő faktorára.

Miután az európai politika keretfeltételei – az 1989-es év eseményei és Ausztria 1995-ben történt uniós csatlakozása hatására – megváltoztak, az aktuális vitákban megnyilvánulnak a politikai elit diskurzusa és az osztrák lakosság beállítódása közti különbségek. Az osztrák pártok és egyes politikusok heterogén pozíciói ellenére az elit diskurzusa tendenciózan távolodik a semlegesség hagyományos koncepciójától, mely szerint az csupán külpolitikai feltétel, amelyet a katonai tömböktől való mentesség, a mindentől való egyenlő távolság (egyidejű társadalmi nyugati orientáció mellett) és humanitárius közvetítő szerep jellemez.

Az összes pártpolitikus – hivatkozva a megváltozott geopolitikai feltételekre, különös tekintettel Ausztria Európa-politikai kötelezettségeire – leválik a semlegesség konszenzuális értelmezéséről. Ez megmutatkozik a semlegesség koncepciójának módosításában vagy újraértelmezésében, egészen a NATO-csatlakozás igenléséig.

Az újrastrukturált politikai környezet ellenére az állampolgárok java részénél a semlegesség nagy tekintélyt élvez, mindenekelőtt annak mély szimbolikus jelentősége miatt, amelyet a nemzeti önrendelkezéssel, a folyamatos békével és a garantált biztonsággal kapcsolnak össze. A felmérések jól tükrözik a közvélemény viszonylag stabil képét: eszerint az osztrákok nagy része még mindig a semlegességgel azonosítja magát. Ebben bizonyára nem elhanyagolható szerepet játszik a lakosság magas hányadának jelentős fokú biztonságérzete. A politológusok azonban rámutatnak arra, hogy az osztrák semlegesség tartalmaz egy mitikus összetevőt is. A következőkben a semlegesség mitikus összetevőiről és azonosulási szimbólumként játszott szerepéről lesz szó.

A Második Köztársaság mitológiája úgy szól, hogy Ausztria az államszerződés 1955. május 15-i aláírását és a semlegesség („svájci minta után történő”) kimondását követően szabadult fel csak „igazán”. Leopold Figl külügyminiszter az államszerződés aláírásakor az 1938-tól 1955-ig terjedő időszakot a szabadság hiányaként jellemezte, miközben az 1934–38 közötti évekről, az ausztrófasiszmus és a korporatív állam diktatúrájáról szót sem ejtett.

Az államszerződés aláírásakor a Belvedere kertjében összegyűlt tömeg ujjongásában nemcsak a visszanyert szabadság, hanem az Ausztria iránti hitvallás is visszhangzik.

„Hogy mit jelent ez a nap az embereknek, még ma is leolvasható az arcokról, ha megnézzük az akkor készült képeket és filmeket. Ami az Első Köztársaság 20 éve alatt nem sikerült, az megteremtődött az Anschluss, a háború és 10 év megszállás után: az osztrákok osztrákokká váltak.” (PORTISCH–RIFF, 1993: 365) Bruckmüller szemszögéből az államszerződésért folytatott küzdelem megalapozta Ausztria politikai és állami egységét, az államszerződés megkötése pedig a nemzeti egységet. 1955 óta megnőtt az önrendelkező nemzet tudata, az államszerződés éve meghozta a közös sikert és a nagy, nemzetteremtő eseményt. (BRUCKMÜLLER, 1998: 357)

Az államszerződés aláírását ennek megfelelően a nyilvánosságot célba vevő, hatásos kulturális események is kísérték, amelyek arra voltak hivatottak, hogy a szimbolikus jelentésnek még nagyobb súlyt adjanak.

A háború végnapjaiban, 1945. március 12-én a Bécsi Állami Operaház egy légitámadás során súlyosan megsérült,¹¹² és a helyreállítások után 1955 tavaszán Beethoven Fidelio című operájával nyitották meg ünnepélyesen.¹¹³ Ugyancsak 1955-ben, októberben nyitotta meg kapuit az újjáépített Burgtheater Franz Grillparzer művének (König Ottokars Glück und Ende) díszelőadásával, amely kapcsolatot teremtett a Habsburg-monarchia alapítási mítosza és az aktuális politikai események között. Ugyancsak 1955 őszén zajlott az osztrák televízió első helyszíni közvetítése a Burgtheaterből: a Grillparzer-darabot sugározták.

A Második Köztársaság kollektív „képi emlékezetében” nagyon mélyen gyökerezik az államszerződés aláírása utáni jelenet a Belvedere-kastély erkélyén. Figl külügyminiszter híres mondatához („Österreich ist frei!”) hasonlóan maga a hely is kidomborította a szerződés mítikus jelentőségét. A szemtanúk és a filmfelvételek tanúsága szerint több ezer bécsi lakos spontán örömköztetésére került sor.¹¹⁴ Az 1955-ös filmhíradókból „Ausztria nagy napja” címmel készült egy video-összeállítás; ebben is kifejezésre jut a pátosz és az ünnepélyesség, mely az identitásteremtő aktust hívatott az osztrákok „képi archívumában” rögzíteni. A dokumentum aláírását a híradóbeli tudósítás eredeti hangja „csodának” nevezi, és a kommentárban Bécs városának – mint a külügyminiszterek találkozási helyének – különleges atmoszférájával köti össze. Az államszerződés aláírását követő „erkélyjelenet” a politikai esemény elválaszthatatlan szimbólumává vált.

A semlegesség kinyilvánításával együtt az államszerződés az osztrák államhoz való hűség megvallásának és egy stabil osztrák nemzet „születési okmányának” tekinthető.

¹¹² Az utolsó előadás Wagner Istenek alkonya című műve volt.

¹¹³ Nagy kérdés, hogy miként vezényelhetett a nációkkal egykor rokonszenvező, még pártrendezvényeken is dirigáló Karl Böhm.

¹¹⁴ A híradások tudtul adják, hogy az embertömegek letaposták a park növényeit, de másnap kerti szerszámokkal és palántákkal felszerelve „helyreállították az eredeti állapotot”.

Miután Ausztria 1938-ban csatlakozott Németországhoz, elveszítette nemzeti önrendelkezési jogát; a szövetségeseknek a nemzetiszocializmus felett aratott győzelme és a megszállás tíz éve után az államszerződés és a semlegesség 1955-ben történt kimondása a teljes állami szuverenitás visszanyerését jelentette. Több mint harminc évig vitán felül állt, hogy ezek a dokumentumok Ausztriában az új nemzeti identitás mindent átfogó szimbólumait is jelentik.

Ez abban az ünnepségsorozatban is kifejeződött, amelyet a köztársaság 35., valamint az államszerződés aláírásának és az örökös semlegesség kimondásának 25. évfordulója alkalmából rendeztek. Ekkor, 1980-ban újrarájtszották, mintegy „színre vitték” az államszerződés aláírásának rituáléját, a dokumentum felmutatását a Belvedere erkélyéről, mégpedig úgy, hogy az osztrák szövetségi kormányon kívül a négy aláíró állam akkor hivatalban lévő külügyminiszterei is jelen voltak.

A Második Köztársaság alapítási aktusának ilyenfajta „teatralizálása” úgy is felfogható, mint egy politikai esemény „mitizálási kísérlete”, ugyanúgy, mint ahogy a múltat megelevenítéssel erősítjük meg a kollektív emlékezetben.¹¹⁵

Már maga az a tény, hogy az államszerződés aláírásának, tehát az ünnepélyes (újra)alapításnak a helyszínéül Savoyai Jenő herceg, a dicsőséges törökverő palotáját, a Belvederét választották, utal a teatralizálási kísérletre, a mitikus alakhoz való visszanyúlás politikai metaforájával. A mitizáló ábrázolások az aktuális politikai cselekményekre, eseményekre és struktúrákra vonatkozó értelemadást és az értelmező magyarázatot szolgálják, amennyiben ezek egy jelentéssel teli múlthoz köthetők. A nemzeti identitás konstrukciója nem képzelhető el a mitikus komponensekre való visszautalás nélkül.

Az önábrázolás céljából az összes nemzet visszanyúl azokhoz a mítoszokhoz, amelyek egy közösség tradícióit tömören beszélnek el, célzást tesznek a „magától értetődő” dolgokra; ily módon konstruálódnak a szociális konvenciók, amelyeket már nem kell bizonyítani vagy indokolni.

Így az államszerződés és a semlegesség a Második Köztársaság fennállása során az osztrák szuverenitás „magától értetődő” szinonimáivá váltak.¹¹⁶ Ezt bizonyítja egy 1980-ban végzett felmérés, amelyben a megkérdezettek 41%-a a 20. század „döntő eseményének” tartotta az államszerződést, és ugyanekkor jelentőséget a mitizált „nulladik órának” (1945) csak 13% tulajdonított.

¹¹⁵ 2005 áprilisától május 15-ig az 50. évforduló alkalmából bárki felmehetett a Belvedere erkélyére, és elkiáltotta a híres mondatot: „Österreich ist frei”!

¹¹⁶ Brunner, Christian: Neutralität ohne Eigenschaften – ein Irrtum! In: *Profil*, 20/1993, 20.

Valószínűleg igaza van Kosnak abban, hogy az osztrákok kollektív emlékezetében 1955, a „szabadság éve” az igazi határkö.¹¹⁷ Ezt erősíti meg egy közvélemény-kutatás, amelyet a Társadalomtudományi Tanulmányi Társaság végzett az osztrák nemzeti tudat kezdetének megállapítása céljából. Ebben 26% képviselte azt a véleményt, hogy az osztrák nemzeti tudat 1955-ben, a szövetségesek távozása után indult csak igazán fejlődésnek.¹¹⁸

A Második Köztársaság kollektív emlékezetében mitizálódtak az államszerződés előkészítésére már 1947-ben elkezdődött akadozó, „nyögvenyelős” tárgyalások is. Állítólag ezeket a tárgyalásokat az osztrák politikusok a később szinte legendássá vált „osztrák módon”, „egyszerű, nyílt, időnként kedélyes bécsi humorral fűszerezett tónusban, figyelemre méltóan biztos taktikai érzékkel” vezették. (VAJDA, 1981: 59.) A németek akkor már egy évtizede nehezményezték, hogy Ausztria „ártatlanul” jött ki a II. világháborúból, és egyáltalán nem örültek az államszerződés aláírásának.¹¹⁹ Erich Kästner is reagált, a maga költői eszközeivel.¹²⁰

Mindenesetre Bruno Kreisky, a későbbi szövetségi kancellár, aki 1955-ben a tárgyalódelegáció tagja volt, visszaemlékezéseiben viszonylagossá tette a delegáció diplomáciai ügyességét: „Egy sor előre nem látható esemény által vált egyáltalán lehetségessé az államszerződés megkötése, amelyek többszörösen is kívül estek a kompetenciánkon. Időnként azt a felfogást képviselik, hogy az államszerződést politikai és diplomáciai ügyességünknek köszönhetjük. Szembe kell, hogy szálljak ezzel a felfogással, annál is inkább, mivel én voltam a négy érintett személy egyike. Ki tudtunk használni egy adott politikai konstellációt, és a legjobbat hoztuk ki belőle.” (KREISKY, 1996: 69)

Az osztrák semlegesség újrainterpretálásának kérdése nem csak az Európai Unióhoz való csatlakozáskor merült fel. A Második Köztársaság, amely 1955-ben svájci mintára mondta ki az örökös semlegességet, már egy évvel ennek hatályba lépése után másként értelmezte azt, mint Svájc. Bruno Kreisky állapította meg, hogy a Második Köztársaság nagyon gyorsan kifejlesztette a maga „osztrák semlegességváltozatát”, ami külpolitikája alapját képezi, és ami „valahol Svájc örökös semlegessége és Svédország szövetségmentessége között keresendő”. (KREISKY, 1996: 171)

Ez jut kifejezésre Heinz Fischer államfő értékelésében is, aki 2005-ben, a semlegesség kinyilvánításának 50. évfordulóján a következőképpen írta le az osztrák kormányzat törekvéseit: „Politikánk világos irányvonalat [...] követett, ez abban is megmutatkozott, hogy milyen hamar belépett Ausztria az ENSZ-be, az Európa Tanácsba, de a magyarországi '56-os krízis,

¹¹⁷ Kos, Wolfgang: Eigenheim Österreich. Zu Politik, Kultur und Alltag nach 1945. Wien, 1994, 89.

¹¹⁸ SWS-Bildstatistiken, 1994. Nr. 2. 212.

¹¹⁹ „...das unverschämte Glück des Schla-Wieners!” (Leopold Figl)

¹²⁰ „Ich habe mich zwar hingegeben, doch nur weil ich genußt.

Geschrieben habe ich nur aus Angst, und nicht aus Liebe und Lust.

Und daß Hitler ein Nazi war? Das habe ich nicht gewußt.” (Kästner, Erich: Jungfrau Austria)

az '58-as libanoni válság és a prágai tavasz leverésének idején tanúsított bátor politizálási hajlandóságban is.”¹²¹

Ausztria – Svájcától eltérően – 1955-ben belépett az ENSZ-be, 1956-ban pedig tagja lett az Európa Tanácsnak. (NEUHOLD, 1994: 245) Ideológiai szempontból a Nyugat kezdettől fogva számíthatott Ausztriára, amely egyértelműen a nyugati értékek mellett kötelezte el magát. Ausztria 1955 utáni politikájának ez a fajta megítélése leginkább abból az elemzésből tűnik ki, amelyet az Egyesült Államok Nemzeti Biztonsági Tanácsa készített 1958 októberében. Eszerint Ausztria szavazási szokásai az ENSZ-ben éppen annyira elkötelezettek Amerika mellett, mint bármelyik NATO-tagállaméi. A fiatal Második Köztársaságnak ez a külpolitikai pozíciója jól tükröződik a média és a nyomtatott sajtó által terjesztett önképekben, mint ahogy ezt például az 1958-ban megjelent „Österreichbuch” megállapítja: „A semleges Ausztria jó néhány európai szervezet tagjaként továbbra is azon fáradozott, hogy Európa politikai és gazdasági egységesülését szolgálja.” (AEIOU, 1958: 460)

Az ország hivatalos önképében az osztrák semlegességi politikai „ideológia” és a mindennapi gyakorlat évtizedeken keresztül egy nemzetközileg elismert, az államok közössége szempontjából értékes kisállam szerepével kapcsolódott össze – mindenekelőtt a hetvenes években, amikor a szociáldemokrata Bruno Kreisky kancellár kormányra lépésével a „békés egymás mellett élés” doktrínája egy aktív semlegességi politika új mércéje lett, amely Ausztria külpolitikai magatartásának zsinórmértékévé vált. Az „aktív semlegességi politika”, mint a Bruno Kreisky által propagált „osztrák út” prominens alkotórésze, jelentős mértékben járult hozzá a Második Köztársaság „sikertörténetéhez”, és határozta meg Ausztria imázsát mint diplomáciai találkozóhely és az „áldottak” (boldogok/béke) szigete. Az „aktív semlegességi politika” ezekben az években az osztrák külpolitika szinonimájává vált. (KRAMER, 1997: 715)

Belpolitikai funkcióját tekintve a semlegesség annak a kampánynak a részét képezte, amely az állam iránt érzett felelősségtudatot volt hivatott ébren tartani.

Az osztrák állampolgároknak a semlegesség egyértelműen pozitív konnotációjú azonosulási ajánlatot kínált: „Az osztrákok számára a semlegesség sikerrecept: a nemzetiszocialista megszállás, a korporatív állam, a polgárháború, az Első Köztársaság (= az állam, amit senki sem akart), a gazdasági válságok és az összeomlás után Ausztriában a semlegesség égisze alatt valósult meg mindaz, amit egy osztrák értékkel: a demokrácia, a gazdagság, a szociális biztonság, a szabadság, az európai színvonal.” (KHOL, 1990: 34)

Az osztrák lakosság – az állam hivatalos külpolitikai koncepciójával ellentétben – a semlegességet permanens pártatlanságként értette. Tehát abban látta az értelmét, hogy az ország távol tartja magát más államok konfliktusaitól és háborúitól, amelyekhez neki semmi

¹²¹ www.hofburg.at /2006. 11. 11.

köze. A hivatalos nemzeti önkép viszont az osztrák államot a diplomáciai közvetítő és házigazda aktív szerepében képzelte el, aki jelen van a kelet–nyugati és az észak–déli konfliktusok tárgyalásain. Ez a nemzetközi szerep nagyban hozzájárult az önmítosz kialakulásához. „A kis állam aktív külpolitikája [...] Bécsset a politikai személyiségek és hatalmi csoportok találkozásainak fontos helyévé teszi, a konstruktív politikai gondolatok, kulturális áramlatok és gazdasági kapcsolatok kelet–nyugati forgószínpadává.” (VAJDA, 1981: 600) Az a speciális, blokkok közötti pozíció, amely ebben az idézetben megnyilvánul, identitásteremtő szerepet is játszott a nemzeti önkép alakulásában: a két politikai és ideológiai blokk határán fekvő semleges állam szerepét.

Az osztrák semlegesség interpretációjául kínálkozó – a „hidegháború” geopolitikai konstellációjával is megindokolt – külpolitikai vonatkoztatási keret és az abból levezethető különleges szerep alapjaiban változott meg a nyolcvanas évek végén. Az 1989-es események következtében Európa politikai tájain létrejött dinamizálódás és a politikai változások alapján Ausztria elveszítette a két ideológiai blokk közötti identitásteremtő „különleges köztes helyzetét”. A Kelet és Nyugat közti közvetítő szerep (amely az önképnek is szerves része volt) a blokkok megszűnésével immár történelemmé vált. Ráadásul a médiában folyó társadalmi párbeszéd a kilencvenes évek második felében Ausztria semlegességét elsődlegesen a biztonságpolitikai szempontra korlátozta: ennek értelmében a semlegesség hagyományos formájában túlhaladottá és elavulttá, a kelet–nyugati konfrontáció lezajlása után mindenképpen újradefiniálандóvá vált.

Azáltal, hogy a nemzeti önkép eme, az osztrák nemzeti identitás számára oly fontos aspektusa elveszett, egy olyan időpontban keletkezett külpolitikai „orientációs válság”, amikor a „boldogok/béke szigete” imázs a nyolcvanas évek botrányai (bor, fegyverszállítások, Waldheim-ügy) következtében amúgy is sérült, és az ország azon munkálkodott, hogy nemzetközileg elfogadható (nyugat-)európai identitást találjon. (GEHLER–SICKINGER, 1989: 671)

Az osztrák kulturális identitásnak ez a jelentésváltozása, avagy funkcióvesztése szembeesítette Ausztriát annak szükségességével, hogy egy megváltozott európai környezetben¹²² újra pozicionálja magát (NOWOTNY, 1996: 19–20).

Ezt az új szerepét Ausztria – bár az ország európai funkciójának szerepe mindig is része volt az osztrák identitás konstruktumának, és az ország 1995-ben belépett az Európai Unióba – még nem találta meg. A meg nem oldott (külpolitikai) identitásprobléma még mindig erős hatással van az integrációval és a biztonságpolitikával foglalkozó társadalmi vitára. Mivel ez

¹²² Lásd az Európai Unió és a NATO keleti bővítésével kapcsolatos vitákat. Csehország és Magyarország NATO-csatlakozásával újfent megváltoztak a keretfeltételek.

az osztrák identitás központi elemeit érintő, a Második Köztársaság alapítási mítoszával kapcsolatos diskurzus, a vitát nem annyira az érvek és a racionalitás, mint inkább az emocionalitás határozza meg. Ahogy az évtizedek folyamán nőtt az osztrák nemzethez való lojalitás és az „osztrákságtudat”, úgy nőtt meg a Második Köztársaság fennállása alatt a semlegesség identitásteremtő jelentősége. (BRUCKMÜLLER, 1994: 27) A semlegesség még a kilencvenes évek elején is 87%-kal az osztrák nemzeti büszkeség „kiemelt objektumai” közé számított.¹²³

Időközben a semlegesség – a felmérések szerint – veszített jelentőségéből, de mint az osztrák függetlenség garanciája s mint Ausztria „way of life”-ja a kulturális emlékezet integráns alkotóelemévé vált. Ezt az állítást igazolja Wodak (a későbbiek során könyv alakban megjelent) projektje is, amely a nemzeti identitás diszkurzív konstrukcióját járja körül (WODAK, 2002: 11), és a nemzeti identitás kialakulását elősegítő folyamatok analizéséhez integratív megközelítéseket (diskurzuselemzés, cultural studies, történelmi-politológiai perspektíva) és interdiszciplináris szempontokat érvényesít. Az identitáskonstrukció összetevői közül a kutatás a semlegességre koncentrált. A projekt fő kutatási kérdései a következők: milyen nyelvi mintázattal jellemezhető a nemzeti identitás diszkurzív konstrukciója, hogy írhatók le ennek a konstrukciónak az időben lezajló változásai, milyen régi elemek válnak le róla, és milyen új elemeket vesz fel magába. Ennek a kérdésnek a feltárásához, megvilágításához és elemzéséhez minden, a rádióban és televízióban 1955. október 26. és 1996. október 26. között elhangzott ünnepi beszédet szemantikai vizsgálatnak vetettek alá. Ugyancsak megvizsgálták ezeknek a beszédeknek a visszhangját a legfontosabb országos napilapokban. Górcső alá vették a jelentős külpolitikai események osztrák fogadtatását, amelyek valamilyen módon összekapcsolhatók voltak a semlegességgel. (Budapest: 1956, Prága: 1968). Televíziós vitákat szerveztek pártpolitikusokkal, közszereplőkkel, majd ugyanezeket a vitatémákat lebonyolították fókuszcsoportokban is. Végül elvégezték a nemzeti identitással kapcsolatos közvélemény-kutatási eredmények metaanalízisét. Mindezek után a következő eredményekhez jutottak: Az akkori jelenben (1997) a semlegességről szóló diskurzus szemmel láthatóan kettészakadt, létezett egyrészt az „elit diskurzusa”, amelyben a semlegesség túlhaladottnak és elavultnak számít, másrészt a „privát diskurzus”, amelyben a semlegesség még mindig az osztrák identitás magasra értékelt összetevője. A „privát diskurzusban” egymás mellett párhuzamosan megtalálható két diskurzus: az egyik, amelyben a semlegesség erkölcsi beágyazottságú, ez az a diskurzus, amely az osztrák identitásdiskurzusnak is része. (A

¹²³ SWS-Rundschau, 2/91, 231–238.; SWS-Rundschau, 4/91, 535–542.; *Profil-Umfrage* vom 13. Jänner 1992. A kérdőívek életkor-specifikus különbségeket is tartalmaznak, a semlegesség az idősebb generációnak fontosabb.

semlegesség jó dolog, a háború rossz dolog.) Erről a diskurzusról levált a másik, amely az Európai Unióról és a gazdaságról szól, és ebben az összefüggésben a semlegesség úgy jelenik meg, mint amelyen a reálpolitika már túllépett.

A nyilvános televíziós diskurzusban a semlegességnek, mint régi és magától értetődő konstrukciónak, a NATO-val (mint lehetséges alternatívával) szemben kicsi volt a súlya.

Ha végigtekintünk a Második Köztársaság fennállása alatti nyelvhasználaton, jól kivehető változás rajzolódik ki a semlegesség vonatkozásában.

Míg ez a semlegesség a kezdet kezdetén „az államszerződés ára” volt, amelyet az osztrákok szívesen fizettek meg a szabadságukért, 1979-től a semlegesség már a „mi” külpolitikai eszközünk, és kevésbé ágyazódik be a történelmi összefüggésekbe. Az 1988-as „fordulatig”, amikortól a semlegesség vita tárgyát kezdi képezni, explicit módon már alig jelenik meg – mint olyan, magától értetődővé vált, és az ünnepi beszédekben többé nem tértek ki rá.

6. 3. Ausztria és Németország viszonya

A két ország között évszázadok óta fennálló közeli kapcsolat számos tartópilléren nyugszik: a közös nyelven, a több szempontból is azonos kultúrán, a hasonló jogrenden és a régtől fogva fennálló gazdasági és személyes kapcsolatokon.

A történelem folyamán ez a viszony nagyon eltérő módon alakult. A 10–11. században szoros összefonódás jellemezte; az osztrák tartományok a német, főként bajor és sváb hercegségek szélső területei voltak. A szoros összefonódás többretegű gyarmatosítással is együtt járt. A mai napig nem teljesen világos, hogy a késő középkor osztrák tartományainak lakossága mennyiben származik a megelőző benépesedési hullámok, a római kor, a népvándorlás, a frankok időszakából, illetve mennyire volt döntő az új bevándorlók megjelenése. Ez bizonyára regionális különbségeket is mutat.

Egyes vidékeken még együtt élt az ókor maradványlakossága a népvándorlás korából ottmaradottakkal; máshol, Felső-Ausztriában, Salzburgban vagy Tiroiban a bajor hatás bírt döntő befolyással; Karintiában, Stájerországban vagy Alsó-Ausztriában az őslakosság egy részét szláv nemzetiségű népek alkották.

Biztosra vehető, hogy a felsőbb néprétegek úgy vándoroltak be, máskülönben nem lehetne megmagyarázni a német nyelv, azaz a bajor dialektus eluralkodását. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy nyelvi értelemben a felsőbb rétegek könnyebben és gyorsabban

alkalmazkodnak a néphez, mint fordítva. A következő időszakban (12–13. század) megtörtént az osztrák tartományok fokozatos leválása a német hercegségekről, amit Bajorország többszöri felosztása és a sváb hercegség feloszlása is elősegített. Kezdetét vette tehát egy többé-kevésbé önálló, „külön utas” gazdasági, jogi, majd hamarosan kulturális fejlődés, de megmaradt a német királysághoz való kötődés is. A Svájc északnyugati részéről származó Habsburgok 1282-ben svábokként, de elsősorban uralkodócsaládként érkeztek az országba, és nyelvjárásukat az osztrákok nagy része feltehetőleg alig értette. Szándékuk (és a későbbi generációké is) az volt, hogy a német királyi méltóságot – lehetőség szerint a római császársággal összekapcsolva – újra elnyerjék. Ebből a 14–15. században délnémet területen az ausztriai Habsburgok, a csehországi és magyarországi Luxemburgok, valamint a bajor Wittelsbachok között egy uralkodói háromszögviszony keletkezett. Amellett, hogy a Habsburgok országaik egyedi fejlődésére és az uralkodóház különleges helyzetének fenntartására törekedtek, egészen Ferenc Józseffel bezárólag tudatosan német fejedelmek is voltak.

Amikor a 16. században a reformáció „átjárta” Németországot, az új irányzat az osztrák tartományokat is magával ragadta, de végül a Habsburgok az ellenreformáció keretében el tudták hártani az „eretnek tanokat”. Továbbra is a katolikus délnémet területhez kötődtek. Ebben a megközelítésben érthető a harmincéves háború (1618–1648) alatt tanúsított hozzáállásuk, amelynek végén a birodalom meggyengült, de az ő tartományi fejedelmi hatalmuk a szuverenitásuk növekedésével megerősödött.

Az osztrák monarchia átvette Franciaországgal szemben a német érdekek védőjének szerepét, gyakran még olyan német fejedelmek ellenében is, akik – mint Bajorország a spanyol örökösödési háborúban – a franciákkal szövetkeztek.

Ausztria fejlődésének külön útját ezekben az évtizedekben politikai intézkedések, valamint gazdasági és kulturális kötöttségek határozták meg. A barokk a német kulturális térség erősebb differenciálódását hozta magával. Bajorországtól északra Ausztria befolyása egyre csökkent, a kulturális kapcsolatok ritkultak. Alsóbb szinten a kapcsolatok jól követhetőek a kézműveslegények vándorlásán, akik ritkán jöttek Ausztriába a Main folyótól északra fekvő területekről.

A 18. században Poroszország megerősödése politikai polarizációhoz vezetett, amelyet több háború, valamint Ausztria Olaszországhoz fűződő politikai és kulturális kapcsolatainak erősödése fémjelzett.

Ezekben az évtizedekben Bécs vonzereje viszonylag nagy volt, annak is köszönhetően, hogy a német fejedelmek lányai a Habsburg császárok fiaival kötöttek házasságot.

A 18. század végén kezdődött meg azoknak a fiatal vállalkozóknak a bevándorlása, akik jól felmérték az osztrák monarchia nagy gazdasági terének jelentőségét, ennél fogva az osztrák iparosítás és a gazdasági modernizáció jelentős része Németországból származó emberek műve volt. (HOLZER, 1995: 18–34)

A 19. század előtt a Német-római Birodalom lakosságának egy része vagy annak alapján vallotta magát németnek, hogy anyanyelve német volt és németül beszélt, vagy mert olyan területen lakott, amely 1806-ig a Német-római Birodalom része volt. Nemcsak önmagukat tekintették németnek, hanem a monarchia más nyelvű lakói is németként (nemec, tedesco) emlegették őket. Miután a 19. századot megelőző, prenationalista időszakról van szó, ez a jelző semmiféle értékítéletet nem tartalmazott, így kirekesztő értelmezése sem volt.

A vándorlás a 19. században tovább folytatódott, különösen Németország katolikus vidékeiről. Bár a délnyugati területek (Vorlande, Vorderösterreich) a napóleoni háborúk alatt és 1815-ben végérvényesen leváltak Ausztriáról, a délnémet államok pedig Franciaország szövetségeseiként vettek részt az Ausztria elleni háborúban, a viszony, különösen ami Tirolt illeti, csak rövid időre terhelődött meg. Ez a 19. század közepén megváltozott, mivel a német nyelvű osztrákok a monarchia más nemzetiségeivel szemben kisebbségben kezdték magukat érezni, és támaszt kerestek. A modern technikák, könyvek és újságok egyre gyorsabban terjedtek és a művelt rétegekre egyre nagyobb befolyást gyakoroltak.

Mindehhez gyakorlati megfontolások is társultak: azok az osztrák szerzők, akik nem találtak maguknak lipcsei kiadót, provinciálisak maradtak, míg azok, akiket ott elismertek, nemcsak hogy bekerültek az irodalmi vérkeringésbe, hanem el is olvasták a műveiket. Ezzel egy időben Bécsnek mint császárvárosnak egyre nőtt a vonzereje, ahogy ezt Beethoven, Brahms vagy Hebbel példája igazolja. Sok államférfi, tisztviselő és katonatiszt is érkezett a császárvárosba; ugyanakkor egyre növekvő számban ismerték el Németországban az osztrák tudósokat és művészeket. Csak 1848 után lépett a viszony új korszakba, amikor a frankfurti parlamentben a „nagynémet” és a „kisnémet” megoldás közti ellentét politikai rivalizáláshoz vezetett. A „nagynémetek” azok voltak, akik Ausztria részvételével együtt képzelték el a Német Birodalom megalapítását, míg a „kisnémetek” Ausztria kizárásával.

Az 1849-ben végrehajtott egyetemi és iskolai reform következtében minden oktatási intézményt porosz minta szerint alakítottak át. A germanisztika és a történelem tantárgyak tanítását német professzorokra bízta, akik természetesen a saját szájuk íze szerint tanítottak.

A németországi elsőbbségért folyó harc 1866-ban a königgrätzi csatában Ausztria vereségével eldőlt, és a prágai békében Ausztriának el kellett ismernie a Német Szövetség felosz-

latását.¹²⁴ Poroszország kezdeményezte a Német Birodalom megalapítását, egy új német egységet, amelyet 1871-ben proklamáltak, de Ausztria nélkül. Az ekkor létrejött Német Birodalom modernnek, haladónak, erősnek számított – Ausztria ezzel szemben elavultnak, reakciónak, maradinak, porosnak. Ezek után – a Monarchia ébredező nemzetiségi vitái hatására – alakult ki Ausztriában egy fokozatosan erősödő törekvés, hogy egyesüljenek az új Német Birodalommal, miközben a „német nacionalisták” túlnyomó többsége az osztrák császári állam létét nem akarta megkérdőjelezni.

A 19. században a nyelv vált a nemzethez tartozás kritériumává. A Monarchiában kezdték a német anyanyelvűeket vagy a magukat németnek vallókat a német nemzethez számítani. Sok „német osztrák” tekintette saját német–osztrák kultúráját alacsonyabb rendűnek; úgy vélték, a náluk nem létező „kultúrát” a Birodalomból kell átvenni. Ebből eredően saját hagyományaikat elfojtották, Ausztriát Németország részének tekintették, és sürgették az új bismarcki német birodalomhoz való csatlakozást. Mint említettem, az 1849-ben végrehajtott oktatási reform minden iskolai szinten a porosz mintát honosította meg: a germanisztikát és a történelmet oktató német professzorok a saját szempontjaikat érvényesítették.

A 19. század ideológiája egyre inkább megkövetelte a kizárólagos identitást, hiszen a kirekesztő elv csak egyetlen besorolást engedélyezett. A németiség felé kacsingató művelt osztrák polgárság saját tradícióit módszeresen elnyomta vagy másodosztályúnak és ezzel alacsonyabb rendűnek bélyegezte.

Az iparosítás területén Ausztriában lényegesen lassúbb fejlődés figyelhető meg, mint Németországban, mert a Monarchia különböző fejlettségi szintű térségekből állt. Ezáltal Ausztriában másodrendűségi érzés kezdett lábra kapni, mivel ők nem tudtak olyan gyorsan és együttesen kibontakozni, mint a németek, másrésről viszont a németek erre még „rá is erősítették”. Mivel a kapcsolatok a közös nyelv miatt továbbra is élénkek maradtak, a rivalizálás egyre erősödött. A németek szorgalmasabbnak, ügyesebbnek és rátermettebbnek tartották magukat, és sokszor valóban úgy tűnt, hogy az osztrákok nem képesek a németekkel egyenértékű teljesítményekre.

Ez a helyzet a Monarchia utolsó éveiben alakult ki, és az I. világháború alatt tovább erősödött, amikor az osztrák katonai akciók német támogatás híján megghiúsultak volna (1915: gorlicei áttörés, 1916: Románia megszállása, 1917: offenzíva az isonzói fronton). (HOLZER, 1995: 47–61)

¹²⁴ Ebből a döntő csatából származik a(z) (észak)németekre máig használt osztrák gúnyszó, a „Piefke”: Gottfried Piefke egykori karnagy komponálta ugyanis azt az indulót, amelynek hangjaira a csatát nyert porosz sereg menetelt.

Az I. világháború után az osztrák lakosságban igen megnőtt az igény arra, hogy az összezsugorodott osztrák államot¹²⁵ a Német Köztársasággal egyesítsék, ahogy ezt az 1920–21-ben több szövetségi tartományban lebonyolított népszavazások is bizonyítják. A két háború közti időszak történetét az egyre befolyásosabbá váló német konszernek általi kooperációk tömege jellemzi a gazdaságban, de szellemi, ideológiai területen is. Ezt az általános érvényű egyesülési vágyat használta ki a nemzetiszocializmus, ami megkönnyítette Hitler törekvéseit. A hön óhajtott egység létrejöttét azonban hamarosan kijózanodás követte. A németek ugyanis nem voltak tekintettel az osztrák sajátosságokra, és az új hatalom a mindennapi-kulturális szférába is behatolt. Az Anschlusst egyrészt a német igazgatási gyakorlat meghonosításával hajtották végre (ami a közigazgatásban előrelépést jelentett), másrészt viszont az egész osztrák életformát is a nemzetiszocializmus elképzelései szerinti próbálták átalakítani. Eközben óriási ellentétek halmozódtak fel, amelyek azonban csak ellenőrizhetetlen tömegrendezvényeknél törhettek ki (például a sportban), egyébként elnyomták őket. Az egységesítést technikai eszközökkel (sajtó, rádió) csekély sikerrel próbálták gyorsítani.

A II. világháború kimenetele és 1945-ben az összeomlás sokkja nemcsak az állami szintű különválást tette szükségessé, hanem tudatosan és messzemenően a gazdaság és a társadalom különválasztását is. Legkevésbé a kulturális elhatárolódás volt kívánatos. Ettől kezdve Ausztria lakossága már nem kérdőjelezte meg az osztrák államot, kezdtek kialakulni egy osztrák nemzettudat csírái, amit a külpolitikai sikerek és a gazdaság fellendülése is megerősített (államszerződés megkötése, semlegesség). 1945-ben és különösen 1955-ben úgy tűnt, Ausztria tanult a történelemből. A német történelemtől való „búcsú” együtt járt az osztrák identitáshoz való fordulással: olyan identitás volt ez, amelyik nagyon tudatosan nem akart „német” lenni.¹²⁶ A kérdés komplexitását és ambivalenciáját mindenesetre jól jellemzi a Reiterertől származó megfogalmazás: az osztrák nemzeti identitás próbaköve a „német kérdés”. (REITERER, 1988: 121) Reiterer vélekedése szerint az osztrák történettudományi kutatások abból indulnak ki, hogy valamikor, a német nemzet részeként létezett egy „német Ausztria”. (REITERER, 1988: 113) Bruckmüller ezzel kapcsolatban azon az állásponton van, hogy a német nyelvű osztrákok nemzetének kialakulása a 19. században arra az időszakra tehető, mikor a Monarchia nem német nyelvű alattvalóival megkezdődtek a pengeváltások. Ettől teljesen függetlenül ment végbe 1870 körül a Német Birodalomban a nemzetté válás folyamata. (BRUCKMÜLLER, 1994: 77)

¹²⁵ „Erlittene Staatsgründung” – „elszenvedett államalapítás” (E. Bruckmüller).

¹²⁶ Az opportunizmus gyanúja alól (az osztrák identitás csak a német felelősség alóli menekülés) nem bújhatott ki a fiatal osztrák állam. (A vád a német érzelmű osztrákok és a németek oldalán fogalmazódott meg.)

A német–osztrák viszony néhány területén feloldódtak a görcsök, sőt a kulturális kapcsolatok az irodalom és a média (főleg a televízió) hatására tovább erősödtek. Az osztrák kiadók, a sajtó, a színház mind-mind szorosan összefonódtak Németországgal.

Különösen a nyomtatott média – a könyvek, újságok – területén jelenik meg a két ország közti viszony úgy, mint a centrum és a periféria kapcsolata: Ausztriát érintő fontos döntéseket Németországban hoznak meg. Ez elsősorban az elektronikus médiumra vonatkozik: Ausztria lényegét tekintve olyan tévéműsört kap, amelyet vagy Németországban gyártottak, vagy ha máshol, akkor Németországra adaptáltak. Pelinka úgy fogalmaz, hogy Ausztria függőségben van Németországtól. (PELINKA, 1990: 127)

A német–osztrák viszony ambivalenciája több tényezőtől eredeztethető, ezek közül az egyik feltétlenül a kapcsolat aszimmetrikus jellege. Osztrák értelmiségiek, akik éveket töltöttek Németországban, egybehangzóan állítják, hogy a németek őket is németnek tartották, csak egy kicsit „másmilyennek”. Viszont a felmérések szerint az osztrák emberek 94%-a nem osztja ezt az álláspontot, azaz egyáltalán nem óhajtja, hogy a németek (vagy mások) németnek tartsák őket. Ugyanakkor a németek ezt csupa jóindulatból gondolják és mondják, minden sértő szándék nélkül.¹²⁷ A kellő távolságtartás hiányát az osztrákok többsége zavaró tényezőnek érzi. Az allensbachi közvélemény-kutató intézet 1991-ben végzett vizsgálata alapján a „nyugatnémetek” 70%-a és a „keletnémetek” 65%-a gondolja úgy, hogy Ausztria a német kulturális térhez tartozik. A német tudósok és politikusok is hasonlóan látják ezt, bár utóbbiak, félve az esetleges komplikációktól, próbálnak a tapintat és az óvatosság talaján megmaradni.

Értekezésem korábbi, a nemzetről szóló fejezetében érintettem, hogy Németország egyértelműen kultúrnemzetként definiálja magát, ahol a legfontosabb a közös származás, a közös nyelv és kultúra. Ebben az értelemben a német felfogás szerint „Ausztria része a német kultúrnemzetnek, a maga specifikus regionális kultúrájával, amely minden kétséget kizáróan a német történelemhez tartozik, de ma saját nemzet akar lenni”.¹²⁸ Ehhez kapcsolódik Reiterer osztrák történész definíciója, aki az állítja, hogy Ausztria se nem államnemzet, se nem kultúrnemzet, hanem „akaratnemzet”. (REITERER, 1988: 3) A németek a kultúrnemzet-koncepció, az osztrákok pedig az akaratnemzet-koncepció talaján állva más-más jegyek alapján definiálják egymáshoz való viszonyukat, ezért a németek közelebbi rokonainak érezhetik (érezik) az osztrákokat, mint fordítva.

¹²⁷ Lehet, hogy ők csak túl sokszor hallották az osztrák turizmus Németország felé irányuló „hívó szavát”: „Nicht daheim, aber doch zu Hause!” (kb. „Nem odahaza, mégis otthon”).

¹²⁸ Dorothea Willms miniszter asszony (belnémet kapcsolatok) 1988. november 15-i „Kultúra, mint az egyetlen német nemzet forrása” című tévébeszéde.

Ha továbbgondoljuk Ausztria félelmét, amely szerint Németország szellemileg „bekebelezi” az országot, akkor előbb-utóbb felmerül a legégetőbb kérdés: létezik-e egyáltalán az osztrák nemzet? Álljon itt ennek bizonyítására néhány újságcikkidézlet: „Ausztria olyan állam, amely nemzetet keres (osztrákot).”¹²⁹ Rudolf Augstein, a *Spiegel* kiadója szerint a német egység létrejöttével nem keletkezett olyan nemzet, amelyhez Ausztria is odatartozhatna.¹³⁰ Golo Mann történész az osztrákokat a német nemzet egy érdekes ágának tartotta. Wolfgang Mommsen történész az osztrákokat autonóm nagycsoportnak nevezte.¹³¹ „Különös ország, úgyszólván Németország, csak más a neve.”¹³² Oskar Lafontaine, volt SPD-titkár 1989-ben Berlinben azt mondta, hogy nem lenne olyan fontos a nemzeti egység, ha az emberek Lipszében, Bécsben és Frankfurtban is egyformán jól élnének.¹³³ Peter Glotz a dél-tiroli németekről és osztrákokról tudósított – ez alatt az osztrákokat és a dél-tiroliakat értette.¹³⁴

Ez a diskurzus jellemezte az Ausztria EU-csatlakozását megelőző tárgyalásokat is. Mind az Ausztrián belüli, mind a külföldi hozzászólásokban, amelyekben megpróbálták Ausztriát az integrációs folyamatba besorolni, több ízben felmerült az Anschluss fogalma. Ausztria csatlakozását a „német blokk” erősödésének nevezték. Helmut Kohl német szövetségi kancellár Ausztriát a maga részéről nem tekintette külföldnek,¹³⁵ François Mitterrand francia köztársasági elnök pedig a következő megjegyzést tette: „Hát jó, nagyon örülünk nektek, feltételezem, hogy a harmadik német állam jön most veletek az Európai Unióba...” Ez Franz Vranitzky osztrák szövetségi kancellárt ilyen válaszra készítette: „Tisztelt barátom, én nem a harmadik német, hanem az első és egyetlen osztrák államot képviselem.”¹³⁶ Ezzel az „elvéttéssel” egyenértékű, vagy talán még túl is tesz rajta, amikor Helmut Kohl szövetségi kancellár első választási beszédében, 1990 februárjában Erfurtban olyan gazdasági térről beszélt, amelyben a németek számára „nyitva állnak a határok Csehország, Szlovákia, Magyarország és Lengyelország felé”.

Az osztrákok németekkel való „egybecsapásának” további következménye, hogy osztrák személyiségek, mint Siegmund Freud,¹³⁷ Franz Werfel,¹³⁸ Karl Kraus, Otto Weininger, Franz Kafka,¹³⁹ Romy Schneider¹⁴⁰ a német sajtóban igen gyakran németként szerepelnek.

¹²⁹ *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 1991. július 31.

¹³⁰ *Der Spiegel*. 1990. szeptember 17.

¹³¹ *Die Zeit*. 1987. június 12.

¹³² Uo.

¹³³ *Der Spiegel*. 1989. április 17.

¹³⁴ *Tageszeitung*. 1989. július 22.

¹³⁵ Vranitzky, *Spiegel*-interjú, 1994/22, 144.

¹³⁶ Uo. 142.

¹³⁷ *Die Zeit*. 1991. július 20.

¹³⁸ „Vaterland, Muttersprache”. Wagenbach-Verlag, 1979.

¹³⁹ *Die Zeit*. 1991. március 15.

Ezt a jelenséget osztrák oldalról hivatalosan nemegyszer szóvá tették, többek közt Peter Marboe, az osztrák külügyminisztérium kulturális osztályának vezetője. Német oldalról ez az attitűd gyakran vált ki értetlenséget, az osztrákok túlérzékenységgel, identitáskriszisével vagy kisebbségi komplexusával magyarázzák. Akik ennél is tovább mennek, azok a sovinizmus vádjával illetik az osztrákokat, esetleg felszólítják őket, hogy „nemzetietlenítsék” a gondolkodásukat, és inkább az európai dimenziót tartsák szem előtt. A dolog szépséghibája, hogy miért éppen egy kis nemzetnek kellene így gondolkoznia, és aki ezt ajánlja, vajon kész-e jó példával elől járni? (HOLZER, 1995: 24–27)

Éppen ellenkező előjelű Erdmann egyesülés előtti időkből származó elmélete: három állam, két nemzet, egy nép a német nyelvterületen. Az „államnemzet” terminus értelmében beszél az osztrák nemzetről, egyáltalán nem érintve a „kultúrnemzet” és a „nép” síkokat. Eszerint az osztrákok és a német nép közé egyenlőségjel tehető, tehát Ausztria az egykori „hatás- és sorsközösség részterülete”. (ERDMANN, 1989: 17–20)

Ausztria 1996-ban ünnepelte fennállásának ezeréves évfordulóját, és ebből az 1000 évből 900 a német birodalom történetével esett egybe. A berlini Német Történelmi Múzeum 1955-ig, az államszerződés megkötéséig mutatja be az osztrák történelmet. A legtöbb német (és sok osztrák) történész egyetért abban, hogy a nemzetiszocialista idők és 1945 előtt semmiféle szándék nem létezett egy osztrák nemzettudat konstruálására.

Vég nélkül folytatható a példák sora, amelyek arról tanúskodnak, hogy Németország egyszerűen elsiklik a tény fölött: Ausztria külön államalakulat. Az ARD televíziócsatorna 1991 júliusában Jugoszlávia lakosait Németország szomszédainak nevezte. Néhány német politikus számára viszont Magyarország számít közvetlen szomszédnak.

A német–osztrák viszony legérzékenyebb, mondhatni neuralgikus pontja a 20. század történelmének legsötétebb fejezete, a nemzetiszocializmus időszaka, Hitler szerepe és az Anschluss megítélése. Az utóbbi esetében a hangsúlyok egészen más helyekre tevődnek Ausztriában, mint Németországban. A Németországban elterjedt meggyőződés szerint 1938-ban az osztrákok leghőbb vágya teljesült, mindenki ujjongott Hitler bevonulásakor, és az annexió az országnak is látványos gazdasági növekedést hozott, ezenkívül Ausztria ledolgozhatott valamit provincialitásából, és felzárkózhatott a sokkal haladóbb és fejlettebb Németország mögé. Éppen ezért nem szükséges, hogy a németek az osztrákokkal szemben az „erőszakkal véghezvitt” Anschluss miatt történelmi felelősséget érezzenek, és Ausztriát végképp nem lehet a „nemzetiszocialista agresszió áldozatának” tekinteni.¹⁴¹

¹⁴⁰ Thomas Gottschalk-shaw, 1993. szeptember 29. RTL.

¹⁴¹ *Frankfurter Rundschau*. 1988. március 9.

Az osztrák és német diskurzus stratégiája időnként az „egymásra mutogatás” párhuzamos nyomvonalán halad, aminek háttérében a pszichológiából ismert énvédő mechanizmusok húzódnak meg. Az osztrákok oldaláról ilyen a már többször említett „áldozatmítosz”, amely nemcsak a Második Köztársaság „szülési fájdalmait” könnyítette meg, hanem az államszerződés 1955-ben történt aláírását megelőző tárgyalásokon is kapóra jött, hiszen egy „ártatlan” kis ország nyerhette vissza általa 17 évvel azelőtt elvesztett függetlenségét, és szóba sem kerülhettek a háború valódi áldozatainak kárpótlásával kapcsolatos kérdések.¹⁴² Ausztria fáradozását, amellyel a jóvátételi politikától távol tartotta magát, teljes siker koronázta. A németek viszont úgy próbálják a történelmi felelősség terhét kisebbíteni, hogy a második világháború kapcsán sokkal több szót ejtenek csak Hitlerről, és sokan eljutnak addig a következtetésig, hogy a németek bizonyos mértékig Hitler áldozatai. Ha ezt a logikát tovább folytatjuk, már csak egy lépést kell tenni odáig, hogy Hitler nem is volt német...¹⁴³ Sokatmondó a maga szarkasztikus mivoltában Konrad Adenauer válasza az osztrákok kérdésére: mikor kaphatják már vissza az osztrákok a Németországban található osztrák tulajdont? Adenauer úgy reagált, hogy elsőként Hitler csontvázát küldené vissza.

Német vélemények szerint osztrák területen még rettenetesebb volt a fasizmus: több volt a náci, a szadista, az antiszemita.¹⁴⁴ Ausztriában is lezajlott a háborús bűnösök felelősségre vonása, és nemcsak arányaiban, hanem abszolút számok tekintetében is több bűnöst ítétek halálra, életfogytiglani börtönbüntetésre, valamint különböző mértékű szabadságvesztésre, mint Németországban. Ez az áldozatok szempontjából nézve ugyan egyáltalán nem releváns, de Ausztria és Németország viszonylatában mindenképpen elgondolkodtató, főként, ha tekintetbe vesszük, hogy Ausztriában az összlakosság 3%-a, Németországban pedig a lakosság 25%-a volt az NSDAP tagja. A híres-hírhedt Wannsee-konferencián, ahol a tömeggyilkosság szervezési módszereit rögzítették, a 15 résztvevőből egy volt osztrák, a legnagyobb koncentrációs táborok tucatnyi vezetője közül alig néhány.

Theo Sommer felteszi a kérdést: kialakulhatott volna-e egyáltalán osztrák gyökerek nélkül a nemzetiszocializmus?¹⁴⁵ A német média az Anschluss harmincadik évfordulóját 1988-ban kizárólagosan úgy kezelte, mint az osztrákok „bűnbeesését”, amelynek kicsengése a következő volt: ez a nép azt kapta, amit érdemelt.¹⁴⁶

¹⁴² Ezek valószínűleg gátolták, esetleg meg is akadályozhatták volna a tárgyalások sikeres kimenetelét, az anyagi „vesztéséről” nem is beszélve.

¹⁴³ Jóllehet Hitler akkor már több mint húsz éve Németországban élt, és az állampolgárságot is régen megkapta.

¹⁴⁴ Hitler, saját bevallása szerint, ausztriai szocializációjának „köszönheti” antiszemitizmusát.

¹⁴⁵ *Die Zeit*. 1987. június 12.

¹⁴⁶ *Der Spiegel*. 1988, cikksorozat.

1945-ben Ausztria – a Németországban közkeletű metafora szerint – „kicsempészte” magát a közös történelemből, és ezzel együtt a felelősség alól is. Megszállt országgént definiálta magát, és így Németországot tette meg a bajok egyedüli forrásává. Ez történelmi hazugság,¹⁴⁷ és erre a történelmi hazugságra épült fel a Második Osztrák Köztársaság. Ez természetesen német eredetű interpretáció, de az osztrák értelmiség egy része is magáévá tette a fenti történelemértelmezést, az értelmiség másik részének komoly felháborodásától kísérve.

Az 1938-tól 1945-ig terjedő időszak a háború utáni Ausztriában valóban nem képezte a társadalmi diskurzus tárgyát. A németektől való elhatárolódás azonban nem csak azzal volt magyarázható, hogy az osztrákok – magukat ártatlannak érezvén – mosták kezeiket.

A kép ennél sokkal differenciáltabb; a németektől való elhatárolódás egyik további oka, hogy az osztrákok nagy részének keserves csalódás volt az Anschluss. Előtte úgy gondolták, hogy különleges bánásmódban lesz részük, megtarthatják sajátosságaikat, minden marad a régiben, csak egy nagy birodalom védőszárnyai alatt élnek tovább.

Ehelyett röviddel a bevonulás után az összes társadalmi réteg hathatós közreműködésével megteremtették ugyanazokat az embertelen viszonyokat, amelyek Németországban már régóta fennálltak.¹⁴⁸ A birodalmi belügyminiszter átmenetileg hatályon kívül helyezte a törvényeket, menlevelet adva ezzel az osztrák söpredék kezébe. Megfosztották hatalmuktól és szétverték az olyan társadalmi intézményeket, mint a sajtó, az egyházak, a pártok és a szakszervezetek; politikai ellenfeleiket lemészárolták, a zsidó polgárokat elűzték az iskolákból, az egyetemekről, a szakmájukból, kizárták a tömegközlekedési eszközökről, a színházakból, uszodákból és parkokból, könyveket égettek, emberek tömegeit kényszerítették „kivándorlásra”, származási igazolást kellett beszerezni a felmenőkről. Már 1938-ban létrehozták az első koncentrációs táborokat.

Az osztrákokat időről időre megvádolják a történelmi gyökerű antiszemizmussal. II. Vilmos császár antiszemita volt, de aligha mondható el ugyanez Ferenc Józsefről. Hitler Ausztriából való távozásának okai között azt is megemlítette: nem bírja elviselni, hogy nem tesznek semmit a zsidók ellen Bécsben. A sok „alkalmazkodó”, haszonélvező, tettes és piszkos munkát elvégző mellett azért olyan osztrákok is akadtak szép számmal, akiknél a tisztesség tisztánlátással és bátorsággal párosult. Százezer nem zsidó osztrák tanúsított különböző módon aktív ellenállást. 2700 osztrákot végeztek ki az ellenállásban való részvételért, s további tízezrek haltak meg börtönökben és koncentrációs táborokban.

¹⁴⁷ A kritikus osztrák értelmiség ezt egyenesen úgy nevezi, hogy „Lebenslüge”: élethazugság.

¹⁴⁸ A gyors hasonulásban német oldalról bizonyítékot látnak az osztrákok különlegesen erős nemzetiszocialista diszpozíójára.

Körülbelül ötezren harcoltak idegen hadseregek katonáiként a nemzetiszocialista Németország ellen, Ausztria felszabadításáért. A kritikus-önkritikus német–osztrák hangok az ellenállást alulértékelik, jelentőségét bagatellizálják, csak az „áldozatmítosz” alátámasztásának tekintik. Az áldozatmítosz, mint ismeretes, arra szolgál, hogy elterelje a figyelmet a múlt-ról, arról, hogy az osztrákok esetében „a múlt feldolgozása egyáltalán nem történt meg”. Történelmi hazugságra alapították az országot– véli Menasse.¹⁴⁹

Hasonló feltételezéseket fogalmazznak meg alkalmanként más írók, publicisták, politológusok és történészek is, akik az osztrák kulturális identitás megteremtésében múlhatatlan érdemeket szereztek, mint Hermann Langbein, Anton Pelinka, Nadine Hauer, Elfriede Jelinek, Gerhard Botz és sokan mások.

Az Osztrák Köztársaság II. világháború utáni létrehozása egy merész hazugságra épül: Ausztriát 1938-ban állítólag megszállták, elfoglalták a németek.

A szövetségesek, akiket az osztrákok a háború után soha nem „felszabadítóknak”, hanem igenis megszálló hatalmaknak tartottak, (fel)ismerték a trükköt/csalást. Figl 1955-beli mondatának: „Ausztria szabad!” (szabad a felszabadító haderőtől), nincs 1945-beli ellenpárja (megszabadult Németországtól)! Ellenkezőleg: osztrák katonák német egyenruhában elkéseredetten harcoltak Ausztria felszabadítása ellen. „Nem szeretném az ellenállás érdemeit csökkenteni, de az osztrákok többsége abban a táborban volt, amely ellen az ellenállás küzdött.” (GRUBER, 1988: 141)¹⁵⁰

Az sem használt a német–osztrák kapcsolatoknak, hogy Németország támogatta az EU-szankciókat, amelyeket a szélsőjobboldal kormányba emelése miatt rendeltek el Ausztria ellen.

Létezik olyan vélemény is, amely szerint nyilvánvaló, hogy a politikai értelemben vett (német) nemzeti érzület ugyan nem egyeztethető össze az osztrák nemzetfogalommal, de egy demokratikus állam nem szankcionálhatja, ha valaki a „kultúrnemzet” fogalom értelmezése szerint németnek is érzi magát. Pohl egyértelműen bajor–alemann származásával indokolja okfejtését; etnikai-nyelvi értelemben, Herder szellemében az osztrákok tulajdonképpen németnek számítanak. Természetesen Pohl elveti az olvasztótégely-elméletet, mondván: abban a tégelyben is teljesen meghatározó volt a német komponens, azonkívül maga a német kultúra is sokrétegű. A történelmi tradíciók folytán Ausztriának csak kettős identitása lehet: az osztrák államiság által kialakított és a tartományi tudat által kiegészített osztrák, valamint a törté-

¹⁴⁹ Máshol viszont megjegyzi: az ötlet működött!

¹⁵⁰ Németországban jóleső elégtétellel figyelik Jörg Haider immár húsz éve tartó politikai sikereit, megerősítését látva annak, hogy Ausztriában mindig is nagyon erőteljesen volt és van jelen a jobboldali radikalizmus.

nelem és a nyelv által örökölt német identitás, amelyek nagyobb, történelmi-kulturális összefüggésekben olvadnak össze. (POHL, 2006) Álláspontom szerint ez a meggyőződés az osztrák lakosság igen kis százalékának lehet sajátja, éppen az ellenkező tendenciáról tanúskodnak a felmérések. Ezenkívül a származás, mint kiindulópont, tudományos érvelésnél nem fogadható el.

Ausztria saját maga által választott útját az államszerződés megkötése és a semlegesség deklarálása fémjelzi. Adenauer megpróbálta megakadályozni az államszerződés megkötését, és a német politikai körök is sokáig haboztak, hogy elismerjék-e a semlegességet.

Az osztrák születésű, jelenleg egy berlini rádiónál dolgozó Mixner esszéjében az osztrák és német viselkedési és kommunikációs minták különbségeit és hátterét elemzi. Kihátrálja helyzeti előnyét, ami abból ered, hogy közelről ismeri az osztrák kultúrát, viszont kellőképpen eltávolodott tőle ahhoz, hogy megfelelő rálátása legyen.¹⁵¹ Először azt a kérdést tette fel saját magának, hogy melyek is az ő gyermek- és ifjúkorában elsajátított viselkedési és kommunikációs szabályai, honnan származhatnak, miként hatnak, miben különböznek a német akció-reakció mintáktól, és mit váltanak ki Németországban. Az osztrák „nemzeti karakter” leírásában gyakran előfordul a „sárm”, és ez alatt az osztrákok többnyire az első találkozáskor, tehát a megismerkedéskor tanúsított nyíltságot, szívélyességet, humort és öniróniát értik. A klisé hátterében egy viszonylag egyszerű közmegegyezés áll. Az osztrákok meg-elő-lege-zett-bi-za-lom-mal kezdik a kommunikációt, feltételezve, hogy a partnerrel sok minden összeköti őket, tehát a kapcsolat kimenetele pozitív lesz. Az érdek-, jellem-, és érték-választásbeli különbségek a későbbiek folyamán úgyis kiderülnek, akkor még mindig van idő reagálni és kezelni azokat. A német viszont ugyanilyen magától értetődő módon tételezi fel az első találkozás alkalmával, hogy partnerével egyelőre az égvilágon semmi nem köti össze, a kapcsolati lehetőségek semlegesek vagy inkább negatívak, s ezután fog kiderülni, mi az, ami elválaszt, és mi az, ami összeköt. A németek a kommunikációt a priori nem értékelik. A kommunikációs stratégiák különbsége és az ebből lesűrhető tanulságok igen jelentősek. Az osztrák úgy tesz, mintha mindig minden rendben lenne, az érdekkülönbségeket „eltussolja” maga és beszélgetőpartnere előtt – így a csalódás előre be van programozva. A színlelés és a csalódás az osztrákok közösen űzött és elfogadott viselkedésmódjának állandó jellemzője.

Ennek a kommunikációs stratégiának a gyökerei valószínűleg a Habsburg-monarchia idejére nyúlnak vissza. A soknemzetiségű államnak szüksége volt egy láthatatlan konszenzus-

¹⁵¹ „Ráismerni valamire csak azok képesek, akik félig idegenként tartózkodnak otthon, vagy mint ilyenek térnek haza... Arra, aki teljesen idegen, nem tudunk ráismerni, de arra sem, akivel naponta találkozunk. A bizonyosság és bizonytalanság, az ismertség és ismeretlenség együtt teszik lehetővé a ráismerést.” Heller Ágnes: *Identitások, életterek, hatalmi terek, ismeretlen belvilágok*. In: *Kritika*, 1996/7. 15.

ra. Ez abból alakult ki, hogy mindazt kizárták a mindennapi élet kommunikációjából, ami elválaszthatott, vagy konfliktusok terhelték. Tették ezt úgy, hogy az érdekkülönbségeket ténylegesen soha nem tagadták, csak éppen nem hozták szóba, mintegy későbbre halasztódott az említésük. Ennek a stratégiának hallatlan előnye, hogy a kommunikáció során homályban marad az „aktív” és a „passzív” fél, a társadalmi rend struktúrája szinte feloldódik, mindenféle ellentétek és osztálykülönbségek elmosódnak. Az öncsalás, a színlelés és a csalódás elve járja át Mixner értelmezésében az osztrák hétköznapi kommunikációt, megteremtve ezzel a hazugság, a szédítés, a csalás és a képmutatás végtelen számú variációját. Ausztriában más kultúráknál sokkal gyakrabban fordul elő, hogy amit mondunk, nem egyezik meg azzal, amit közben gondolunk, de mind a beavatottak, mind a kívülállók még élvezik is ezt a „játékot”. Nem az igazság a fontos egy osztráknak, hanem hogy mit kezdjen az „igazság” nevű jelenséggel vagy lehetőséggel. Az osztrák élvezi, hogy nem vesz tudomást a valóságról, ekkor a színlelés a játéka – és hogy a valóság elve előbb-utóbb betör az életébe, az meg az ő csalódása. (Lásd a mellékletben Karl Leyrer versét!) Röviden: a németek a valóság elvével, az osztrákok a színlelés elvével jegyezték el magukat.¹⁵²

Az előbbiekből talán kitűnik, hogy a német világlátás és szellemi habitus számára a szó a külső és a belső valóság megismerésének eszköze. Az irodalmi mű feladata az, hogy emeljen „kulturális emlékműveket”, érje el művészi nyelvével, amit a köznyelv nem tudhat. Az osztrák irodalom reprezentánsai a hatalmas birodalom hagyományaihoz kötődnek. Ebből következően élvezik a status quo nyelvi bizonytalansági helyzetét, és magát a nyelvet emelik témává. A nyelvi magatartás kényszerű kapcsolatban áll az ország mindenkori mentalitásával, ami a normatív nyelv használata mögött csak fel-felsejlik.

6. 4. A német nyelv ausztriai „változata”

A kultúratudomány a szimbolikus formák jelentését kutatja; ilyen perspektívából érthető e tudomány érdeklődése a nyelv mint szimbólumok összessége iránt. A kultúratudomány érdeklődésének középpontjában nem a humboldti értelemben vett valóságot leképező, reprezentatív funkciójú nyelvfogalom áll, hanem az a nyelvfogalom, amely az ún. „linguistic turn” sajátja.

¹⁵² Mixner, Manfred: Színlelés és csalódás. In: Österreich und Deutschlands Größe. Ein schlampiges Verhältnis. Hg. Oliver Rathkolb, Georg Schmid, Gernot Heiß. Otto Müller Verlag, Salzburg, 1990. 62–68.

A „linguistic turn” (RORTY, 1967, de.wikipedia.org/wiki/Linguistic_Turn 2006. 11. 17.) értelmezése szerint a nyelv egyik funkciója a világ feltárása és alakítása. Ennek folyománya-ként egy nyelv elsajátítása nem egy nómenklatura megtanulását jelenti, hanem egy újszerű „világelérést”. Hiszen minden megismerés lehetőségének az a feltétele, hogy az ismeret tárgyai kulturálisan már hozzáférhetőek legyenek.¹⁵³ Tudott dolog ezenkívül, hogy a nyelvek csoportot konstituáló és csoportot lehatároló funkcióval is rendelkeznek, miután a nyelv, a nyelvi magatartás és a társadalom egymással a legszorosabban összefüggenek.

„Az a kérdés, ami az ausztriai német nyelv struktúrájára, státuszára, megítélésére és megnevezésére vonatkozik, a többi német nyelvű országban, különösképpen a Németországban beszélt nyelvvel való viszonyában kiemelt jelentőségű. [...] A társadalom szellemi-kulturális lecsapódása ugyanis a nyelvben található meg, és ez határozza meg a kommunikáció során tanúsított nyelvi magatartást, úgy, hogy aztán a nyelv a maga részéről megint hozzájárul a társadalom identitásához.” (WIESINGER, 1995: 59)

Az osztrák népesség mintegy 98%-ának német az anyanyelve. Ennek folytán az osztrák szövetségi alkotmány 8. cikkelye szerint a hivatalos államnyelv a német, miközben az alkotmány az országban élő kisebbségek nyelvét is elismeri.

A germanisztika több elnevezést ismer a „német nyelv” jelölésére: „standard nyelv”, „irodalmi nyelv”, „köznyelv”. A normától való eltéréseket „nyelvváltozatoknak” (Sprachvarietäten) nevezi a nyelvészet.¹⁵⁴ (FÖLDES, 2005: 38)

Mint ismeretes, a német nyelvet több ország is hivatalos nyelvként használja,¹⁵⁵ tehát a regionalitás a német nyelv egyik vezető ismérve. Kisebbség-nagyobb mértékben minden természetes nyelv jellemző jegye a regionalitás, hiszen a nyelvek történelmileg alakultak ki, és ily módon a nyelvváltozat-konceptió valósághoz közeli modellként írja le őket. Tehát a nyelvváltozatok olyan konstruktumként értelmezhetők, amely az ismertetőjegyeik kombinálódásával írható le. (FÖLDES, 2005: 39)

A német nyelv különböző államokban beszélt változatai közötti viszonytal való intenzív foglalkozás a germanista diskurzusban a pluricentrikus, illetve plurinacionális nyelvek koncepciójába torkollott. A német nyelv – akárcsak a legtöbb egyéb világnyelv – használata több államra terjed ki, így aztán a nyelvi fejlődés több központú, amelyekben egy-egy saját normákkal és specifikumokkal felruházott, úgynevezett „nemzeti variáns” (Nationalvarietät)

¹⁵³ Ez az a körülmény, amely a fordítást végtelenül nehézé teszi, és ebből következik az is, hogy a fordításhoz nem elég csupán a nyelv ismerete.

¹⁵⁴ Nem keverendő össze a „Sprachvariante” fogalmával, amely egy nyelvi egység különféle előfordulásaira utal. (FÖLDES, 2005: 38)

¹⁵⁵ A német nyelvterület nyolc országot, illetve tartományt foglal magában, amelyekben a német nyelvet különféle státuszokban használják: Németországban és Ausztriában hivatalos államnyelv, Svájcban, Belgiumban, Luxemburgban, Liechtensteinben és Dél-Tirolban hivatalos nyelv, és erős korlátozásokkal Elzász-Lotaringiában is használják.

létezik: nevezetesen egy „német német” (bundesdeutsche), egy ausztriai német és egy svájci német. Az „ausztriai német” ennek megfelelően a pluricentrikus német nyelv Ausztriában használt változatát jelenti, amely nemcsak az irodalmi német nyelv standard nyelvi változatától, hanem a többi német nyelvű országbeli nyelvhasználatától való különbözést is jelenti.

Az ausztriai német nyelv sajátosságaira elsőként Ingo Reiffenstein salzburgi nyelvész hívta fel a figyelmet 1973-ban. Az igazi lingvisztikai „áttörés” azonban csak a nyolcvanas-kilencvenes években történt meg, elsősorban Kloss 1979-ben kiadott könyvének köszönhetően, amelyben először használta a „pluricentrikus” jelzőt („Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen von 1800–1950”). Michael Clyne kutatásainak és publikációinak köszönhetően vált a fogalom széles körben ismertté. Ez a tény megszabadította az ausztriai németet a provincialitás látszatától, és egyfajta alkategorizációtól. Az „osztrák német nyelvet” főként osztrák nyelvészek (Polenz, Muhr) írták le és jellemezték, de vannak ennek a kutatási területnek német és nem német reprezentánsai is (Ammon, Clyne).

A pluricentrikus szemléletet már nem egy lehetséges koncepcióként, hanem tényként írta le Clyne (CLYNE, 2001: 2008). A pluricentrikus jelző specifikus későbbi változata a „plurinacionális”. A német nyelv ausztriai változatának elemzésébe nem lehet nem bevonnai a német–osztrák viszony horizontját. Kreisslert idézem: „Jól megmondta Karl Kraus, a nagy csúfolódó: ami Ausztriát és Németországot elválasztja egymástól, az a közös nyelv. Én meg azt mondom erre: ami a történelmi igazságot és a történelmi hazugságot elválasztja egymástól, az a közös szó.” (MIXNER, 1990: 15)

A történelmi perspektívát figyelembe véve Ausztriában már 1945-ben elindultak olyan próbálkozások, hogy a csak Ausztriában használatos írott nyelvről társadalmi vitát kezdeményezzenek. Német elemzők szerint a motívumok és a szándék nyilvánvaló és egyúttal átlátászó: minél gyorsabban és hatékonyabban megszabadulni „a múlt kísérteteitől”, a nemzetiszocializmusban való osztrák részvétel árnyékától és gyanújától – akár azzal a képtelen és értelmetlen kifogással is, hogy a nemzetiszocializmus az osztrák ember „lényegétől idegen”. Az Osztrák szótár kiadásának ötlete 1947-ben született meg, és 1951-ben vált valósággá: napjainkig 39 kiadást ért meg. Maga a szótár a német nyelv ausztriai változatának „kódexe”, s feltételezhetően pozitívan befolyásolta a kulturális identitást.

Az 1950-es évek iskolai bizonyítványaiban a „német nyelv” helyett ez áll: „tanítási nyelv” („Unterrichtssprache”). Ez is egy arra irányuló kísérlet volt, hogy a nemzetiszocialista összefonódásokat elfedjék, ezáltal elfeledjék, és minél hamarabb távolságot teremtsenek az 1938–45 között történt eseményektől. A nyelvről folytatott diskurzus a felszín alatt másról szólt, a nyelvet politikai célok érdekében instrumentalizálták. A Németországtól való elhatárolódás a háború utáni Ausztriában szorososan összefonódott a nemzeti túlélés kérdésével, ez

volt a politikai önmeghatározás és a kulturális önértelmezés alapja. Nyilvánvaló módon ez nem lehetett egyszerű, hiszen Németországot és Ausztriát évszázadokra visszanyúló politikai és kulturális kötelek kapcsolták össze, amelyeket a közös nyelv még inkább eggyé kovácsolt. A két ország viszonyát ugyanakkor a nemzetiszocialista idők traumája és a radikális szakítás, amely 1945 után, a megszálló hatalmak diktátumaként vezetett Németország és Ausztria politikai újjáalakulásához, döntő módon határozta meg.

Miközben a nemzetiszocialista rendszert hozzárendelték a „németországi” német nyelvhez, az „ausztriai” nyelv sürgős megteremtésére azért volt szükség, hogy kiderüljön, milyen nagy a kettő közti lingvisztikai különbség. Valószínűleg arra is gondoltak, hogy az önállóság visszaszerzéséhez mindenképpen szükség van „anyanyelvre”, és az identifikáció alakításában és táplálásában is helyesen ismerték fel a nyelv szerepét. Bár explicit források ezen a területen nem állnak rendelkezésemre, a „történelmi tapasztalatok” alapján a megszállás évtizede alatt talán úgy gondolhatták, hogy egy „saját külön nyelv megléte” a szuverenitás elnyerésének és megtartásának is záloga lehet.

A német és az ausztriai német közti legpregnansabb különbségek a szókincsben mutatkoznak meg: legtöbbször a szó megjelölése más – ritkábban az értelme. A morfológia területén már sokkal kevesebb az eltérés a forma- és szóképzésben. Léteznek továbbá szintaktikai, frazeológiai és pragmatikai sajátosságok. A nyelv beszélt változatának tekintetében a kiejtésben, a hangképzésben és a szóhangsúlyban fordulnak elő különbségek. Összességében elmondható, hogy az írásbeli variabilitás sokkal csekélyebb, mint a szóbeli.

Az írott nyelvben található csekély számú eltérés és a német standard nyelvvel való egyezések nagy száma miatt Jakob Ebner¹⁵⁶ úgy nyilatkozott, hogy nem létezik egységes osztrák nyelv. Amit annak nevezünk, azok az Ausztriában vagy valamely osztrák vidéken előforduló sajátosságok. (EBNER, 1980: 215) A nyelvészek egy része (Hans Moser, Peter von Polenz, Michael Clyne) „nemzeti variánsnak” vagy „nemzeti variációnak” tartja az „osztrák” nyelvet, míg például Reiffenstein számára (REIFFENSTEIN, 1982: 13) nem ilyen egyértelmű a helyzet. Álláspontja szerint – bár vitathatatlan, hogy Ausztria a német irodalmi nyelv érvényességi körén belül van – az is tény, hogy az Ausztriában használt német nyelv szókincsét és kiejtését tekintve egyaránt eltér a németországi normától. Ugyanakkor Ebnerrel egyezően állítja, hogy az osztrák sajátosságok száma túl csekély ahhoz, hogy „a német nyelv nemzeti variánsáról” beszélhessünk.

¹⁵⁶ Szerinte kb. 4000 szóra tehető az osztrák szókincs.

Az ellentétes pólust Rudolph Muhr grazi germanista képviseli, aki „Deutsch und Österreich(isch): Gespaltene Sprache – Gespaltenes Bewusstsein – Gespaltene Identität” című értekezésében kifejti, hogy a német és az osztrák nyelv esetében kettéhasadt nyelvről, pontosabban két nyelvről van szó. Muhr elutasítja azt a nézetet, amely szerint az „ausztralizmusok” a német nyelv sajátos változatai lennének, hiszen ez a megközelítés már feltételezi a német nyelvbe való betagozódást, az ahhoz való viszonyítást. Amíg nem nyer az „osztrák” (= nyelv) polgárjogot, addig az állampolgárok hasadt tudattal, hasadt identitással kénytelenek élni. Ugyanezt az irányvonalat képviseli Michael Clyne, Ruth Wodak és Anatoli Domaschnew. Muhr kiemeli (MUHR, 1995: 210–214), hogy a „standard nyelv” fogalmának a német kontextusban új definícióra van szüksége, mégpedig azért, mert az osztrák identitás és a német nyelv közötti feszültség sok osztrák ember számára zavaró tényező. Dolgozata főként szociolingvisztikai indíttatású, és nyelvpolitikai célokat követ.

A nyelvészeti teóriákat és a nyelvi cselekvéseket érintően a következő területekre koncentrálnak: a nyelv és a hatalom viszonya; a területi igény és a terület nyelv általi megjelölése; egy terület elvesztésétől való félelem; a „saját” és az „idegen” a nyelvben és a viselkedésben; nyelvi és szociális befogadás és kirekesztés; szociális orientáció, csoporthoz és nemzethez tartozás vagy nem tartozás; az egyéni és a nyelvi identitás kifejeződése a nyelv és más szimbólumok által; a normák állam általi rögzítése és érvényessége; államrend és nyelvi szocializáció; a nyelv használat általi standardizálása szemben a kodifikált normák átvétele alapján történő standardizálással. Muhr hosszan elemzi az osztrákok nyelvi attitűdjét, és a következőket állapítja meg: az osztrákok nyelvi viselkedésén is modellezhető az a kisebbségi komplexus, amely két azonos nyelvű ország esetében a „domináns” beszélőkkel szemben a „kisebbségi” ország beszélőit jellemzi. Az osztrák beszélők gyakran elbizonytalanodnak a saját nyelvi normáikat illetően, ami nyelvük megtagadásához vagy dialektusként való elutasításához is vezethet. Nyelvhasználatot vizsgáló mérések kimutatták, hogy rokon értelmű szópárok esetében nem az „osztrákot” választják, amelyet nap mint nap használnak, hanem értékesebbnek érzik a „német” változatot.¹⁵⁷

Scheuringer és Wolf (POHL, 2004a) kiindulópontja Nyugat-Ausztria és Felső-Ausztria nyugati része, Salzburgon át Tirolig, tehát az a régió, amely Bajorországgal nemcsak földrajzilag, hanem nyelvileg is szoros kapcsolatban van. Ha ehhez még hozzávesszük az Ausztrián belül egyedi helyzettel bíró Vorarlberget (alemann dialektus) a maga svájci és délnémet kontaktusaival, akkor Scheuringer és Wolf azt kérdezi: hogyan lehetne olyan nyelvi formákat

¹⁵⁷ Rudolph Muhr lingvisztikai skizofréniának nevezi ezt a jelenséget (p. 217.).

normaként megszabni, amelyeket az előbb felsorolt területeken élő osztrákok, bár passzívan ismernek, de a mindennapi életben aktívan nem alkalmaznak? Mindez arra készteti Scheuringert, hogy fellépjen azon törekvésekkel szemben, amelyek bizonyos kelet-ausztriai sajátosságokat az egész ország számára kötelező érvényűvé és magától értetődővé akarnak tenni. Szerinte az „ausztriai német” vagy „osztrák” normaként való elfogadtatásáról beszélni egyaránt tévedés; az a sokszínűség, ami egyébként az egész német nyelvterületet jellemzi, Ausztria számára annyit tesz lehetővé, hogy „ausztriai német”-ről beszéljünk. Ausztria önálló államiságát senki nem vonja kétségbe, nem kell ahhoz feltétlenül önálló „nyelviségre” törekedni.

Ausztriában az ausztriai standard német mellett léteznek a közép- és délbajor, valamint Nyugat-Ausztriában az alemann dialektusok. Mivel az (osztrák) államhatár nem nyelvi határ, az Ausztriában beszélt délnémet dialektusok osztoznak a bajorországi bajor nyelvterület bizonyos sajátosságaiban, és ugyanígy az alemann nyelvjárások a Boden-tó mindkét partján fekvő alemann–sváb nyelvterület jellegzetességeiben.

Miután a német nyelvterületnek ez a része hosszú időn át a soknemzetiségű Habsburg Birodalomhoz tartozott, a német nyelv cseh, magyar, olasz, jiddis és délszláv kölcsönszavakat vett át. A dialektusok használata Ausztriában megszokott, bár a nagyvárosokban kevésbé jellemző. Ausztria egyéb tartományaitól eltérően Vorarlbergben és Tirol egyes részein (Außerfern) az alemann dialektust beszélnek.

A nyelv kétségtelenül nagyon erős identitásteremtő tényező lehet; nem véletlen, hogy a nyelvek jelölésére szolgáló megnevezések gyakran régebbiek, mint a megfelelő népek. Így a „deutsch” is, ami a keleti frank birodalomban a germán népnyelvre vonatkoztatva azt jelentette, hogy „a saját néphez tartozó”, a nyugati frank birodalom román népcsoportjával ellentétben. Az osztrákok identitására mindenképpen elbizonytalanító hatással van ez az etnonímia, valamint az a tény, hogy a német nyelvet egy olyan ország is anyanyelvként használja, amelynek neve: Németország.

A nyolcvanas évek közepéig a germanisztikában a „monocentrikus” felfogás uralkodott. A német nyelv egyes országokon belüli formációinak kérdésével már az ötvenes évektől kezdve a német Hugo Moser foglalkozott (MOSER, 1985: 1678–1707). Azt a felfogást képviselte, hogy az akkori Német Szövetségi Köztársaság nyelve – már központi fekvése és legmagasabb lélekszáma (= legnagyobb beszélőközösség) alapján is – a fővariációt és egyúttal a normát testesíti meg. A másféle társadalmi-politikai rendszer és az ebből adódó berendezkedés miatt a mellékvariáns Moser szerint az akkori Német Demokratikus Köztársaság nyelve

volt. Ezt a két variánst „belnémet” (Binnendeutsch) néven foglalta össze. Ezzel szemben az összes többi országban beszélt német nyelvet „peremnémet”-nek (Randdeutsch) nevezte.

Ez azt jelentette, hogy „belnémet nézőpontból” a Svájcban vagy Ausztriában beszélt variánsok eltérésként értelmezendők, és „különleges” státuszt kapnak. Képviselhetik bár az illető országok standard nyelvi normáit, a német mint egységes nyelv mindenkire kötelező normái szerint az ausztriai és a svájci német nyelv nem ér többet, mint a normát figyelmen kívül hagyó regionalizmus. Ez a „monocentrikus” szemlélet csak Clyne műveinek nyomán változott meg.

A nyolcvanas évek végén az önálló államiság mint rendező elv szerepe megnőtt, és ekkor jelent meg a szakirodalomban a „pluri- vagy policentrikus szemléletmód” – az elnevezések Michael Clyne (1984, *Language and Society in the German Speaking Countries*) és Peter von Polenz (1986) nevéhez fűződnek.

A későbbiek során Muhr és Pollak „a német nyelv egy osztrák nemzeti variánsát” posztulálták, amely csak részben esik egybe az osztrák állam területével. Ammon a „pluricentrikusság” fogalma helyett a „plurinacionális”-t megfelelőbbnek tartja (AMMON, 1995: 49). Muhr vitatkozik vele, mondván, hogy miután a világ különböző kultúrrégióiban erősen különböznek a nemzetfelfogások, a „plurinacionális” nyelv fogalmát sem lehet egyértelműen tisztázni. Muhr az ún. „kontaktjelenségek” miatt fejezi ki aggodalmát; ez főként a németországi kiejtés átvételében nyilvánul meg a turizmus, a gazdasági összefonódottság és a németországi televízióműsorok sugárzása során. Egy „csendes nyelvi hasonulástól” tart, ami a piac és a média közvetítésével szinte észrevétlenül valósulhat meg. Münz így gondolkodik erről (MÜNZ, 1995: 33–35): „E mögött egy titkos csodálat és 1945 előtt egy nyíltan vállalt csodálat rejtőzik, amelyet mi, osztrákok a céltudatos, gyors, gazdaságilag sikeres németek iránt táplálunk, párosulva azzal az érzéssel, hogy mi, osztrákok ezzel nem tudunk teljesen lépést tartani. Ehelyett viszont magunkat tartjuk a jobb életművészeknek.” Münz az irodalom vonatkozásában folytatja fejtegetését: fájjalja, hogy az irodalomból szisztematikusan eltávolítják a specifikusan osztrák elemeket, és az északnémet lektorok németországi vagy semlegesebb kifejezésekkel helyettesítik azokat. A kereskedelemben való szoros összefonódottság miatt – főleg az élelmiszernevek között, de máshol is – egyre inkább tért hódítanak a németországi nevek.¹⁵⁸ Megemlíti egy „fordított irányú befolyásolást” is, amikor a nyelvi hatás délről észak felé tart: „eh”, „halt”, „Servus”, „Schmäh” – ezek a szavak a Hamburgban megjelenő *Spiegel*ben is olvashatók.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Aprikosenektar, Hörnchen (és majdnem minden bútordarab neve).

¹⁵⁹ Az „eh” és a „halt” Ausztriában csak a beszélt nyelvben fordul elő, a „Schmäh” jelentését pedig a „hazugság”-ra redukálják, ami a szó fogalmi tartományának csak egy csekély részét fedi le, a mögöttes életérzést figyelmen kívül hagyja.

A nyugat-ausztriai viszonyokból kiindulva Norbert Richard Wolf (Würzburg) és Hermann Scheuringer (Bécs) bevezettek egy új fogalmat, a „pluriarealitást”, amely azt fejezi ki, hogy a nyelvterületen fellelhető legtöbb különbözőség nem az államhatárokkal egy vonalban zajlik. A két csoport közötti nyelvészeti szembenállás politikai különbséget is magában foglal: a pluricentrikus szemléletet Richard Schrodtr bécsi nyelvész „osztrák nemzeti” irányultságúnak sorolta be, míg a pluriareális megközelítés a „német integratív” jelzõt kapta. A két irányzat között helyezkedik el az „osztrák integráló”. Mindegyik csoport rendelkezik a maga pregnáns képviselõivel.

Az osztrák nemzeti irányzat ellen a szembenálló csoport azt hozza fel, hogy nem nyelvészeti, hanem politikai kiindulópontjuk van: az „ausztriai német nyelv” fogalmát nem nyelvészeti kategóriák segítségével, hanem Ausztria önálló államiságából és nemzeti függetlenségébõl vezetik le. A két álláspont a kérdés természetébõl következõen erõsen átpolitizálódott, és a háttérben eltérõ „identitások” sejlének fel.

Bodi konfliktusoldó, kultúrtörténeti alapú megközelítése hozzájárulhat az elõbb említett egymásnak feszülõ álláspontok lazulásához. Egy erõsen multikulturális kontinens polgáraként (Ausztrália), Közép-Európától kellõképpen eltávolodva, majd hazatérve és újra „ráismerve” hangsúlyozza a történelmi-társadalmi meghatározottságokat, a valóban létező, mentalitást és irodalmi műfaj-preferenciákat is életre hívó eltéréseket, amelyek ezt a kettõs kötõdést létrehozták – egyrészt a régió nyelvi és kulturális rendszereivel való kapcsolatot, másrészt a német nyelvközösségbe való magától értetõdõ beágyazottságot. A soknemzetiségû birodalom más cselekvési normákat írt elõ és más kommunikációs stratégiákat tett szükségessé. Az Ausztriában beszélt német nyelv alakulásához nemcsak a sokrétû nyelvi és kulturális kontaktusok járultak hozzá, hanem a 18. század végén a Joseph von Sonnenfels nevével fémjelzett standardizálás is. A mai „osztrák” nyelv mindezen komplex (soha nem lezáruló) folyamatok eredménye, amelyhez az osztrák írók, költõk hozzátették a maguk kreativitását. A feladatot Bodi abban látja, miként lehetne egy új, közösen kialakított terminológia segítségével a társadalmi rendszerek kulturális különbözõségeinek kölcsönös megértését elõsegíteni. A problémafelvetésben implicit módon ott van a „nagy” és a „kicsi” közti viszony is. A közeledéshez az lenne szükséges, hogy a „nagy” alább adja a dominanciára irányuló kizárólagos igényét, a „kicsi” pedig próbálja magát túltenni kisebbrendûségi komplexusain. (BODI, 2002: 464–465.)

Ha Ausztria nyelvi helyzetét Svájcéval hasonlítjuk össze, több különbség ötlük szemünkbe. Talán a legfontosabb, hogy a német nyelv Ausztriában hivatalos államnyelv, míg Svájcban a négy hivatalos nyelv egyike. A dialektus presztízse mindkét országban magas, de a dialektus Ausztriában nem válik el élesen a regionális köznyelvtõl. A német nyelvû Svájc-

ban a kódváltás – különösen akadémiai körökben – kifejezetten magas szinten zajlik. (SZABÓ, 2004: 164)

A ma is létező „Wienerisch” (weaenerisch) az osztrák nyelvi „táj” integráns része, életmód, életérzés, életstílus és mentalitás. A dialektus nemcsak „másféle beszéd”, hanem tükröleg egy másfajta gondolkodásmódnak és érzésvilágnak is. Eredetileg a középbajor terület nyelve, amely aztán nagyvárosi nyelvként számos hatást olvasztott magába.¹⁶⁰ A „Wienerisch” a következő elemekből tevődik össze:

1. A *jiddis* azoknak a kelet- és közép-európai zsidóknak a nyelve, akik nem alkalmazkodtak a fennálló körülményekhez. Olyan középfelnémet tájszólásokból alakult ki, amelyek szláv és héber hatásokkal elegyedtek. A jiddis már a 13. században szabályozott helyesírással rendelkezett. A nyelv felaprózódása és gyengülése két okra volt visszavezethető: az egyik a zsidók 1880 után kezdődő tömeges elvándorlása Kelet- és Közép-Európából, a másik a holokauszt katasztrófája. Ma már csak második nyelvként használatos, New Yorkban éppúgy, mint Moszkvában, viszont Bécsben már alig-alig. Jiddis elemek a mai „Wienerisch”-ben: Ganove – csaló, szélhámós, alvilági alak; mies – pocsek; Beisl – kisvendéglő; Hawara – barát, haver(!), Nebbich – jelentéktelen ember.

2. A *rotwelsch* a német nyelvterület „nomádjainak”, a vándorló életmódot folytatóknak (cigányoknak, mutatványosoknak, szélhámósoknak, házalóknak) a titkos nyelve. Sokan közülük zsidók voltak, aminek következtében van közös metszete a jiddis nyelvvel. A rotwelsch használatának célja a mindenkori felsőbbség előli álcázás és az illető csoporthoz való tartozás bizonyítása volt. A csekély szókincs csak a mindennapok szükségletének határáig terjedt: Schmälz – bírói úton kiszabott büntetés; Marie – pénz.

3. A *cseh*. Azok a szerzők, akik az összes szláv nép kulturális és politikai egyesítésére törekedtek, az 1900-as évek Bécsét a legnagyobb cseh városnak nevezték. Az akkor Bécsben élő ötszázezer cseh lakosból a legutóbbi népszámláláskor három-négyezer olyan maradt, aki csehnek vallja magát. A többiek vagy visszatértek a húszas években újonnan alakult cseh-szlovák köztársaságba, vagy teljes mértékben asszimilálódtak. A sokszor emlegetett példa szerint a bécsi telefonkönyvben valóban tizenhét oszlop „Sv(w)oboda” és hét oszlop „Fiala” olvasható. A nyelvi hatás főként az étlap tanulmányozásakor tűnik fel: Golatschn – töltött élesztős tészta; Kren – torma; Powidldatschkerl – szilvalekváros derelye.

¹⁶⁰ Ezt a nyelvet beszéli a bécsi „intim szféra” egyik hangsúlyos területe, a kabaré. A kabaré műfajában íróként és színészként egyaránt jelentőset alkotott Helmut Qualtinger. Ő találta ki Herr Karl és Herr Travnicek figuráját, a tipikus osztrák kispolgár két megtestesítőjét.

4. A franciá főleg udvari körökben volt divatos, de nyomot hagyott a szakmák elnevezésében és azok szókincsében is: Installateur – szerelő; Coiffeur – fodrász; Plafond – plafon; Beletage – díszes, első emeleti szalon.

Összegzésképpen a következők mondhatók el az osztrák nyelvi tájról: a nyelvi és az ebből fakadó identifikációs bizonytalanságoknak jót tenne egy kiejtési szótár megjelentetése, amely szisztematikusan regisztrálná és leírná a művelt köznyelvi és a beszélt nyelvi alakokat. Második lépésben a szótárnak a regionális különbségeket is magában kellene foglalnia. Fontos lenne a standard és beszélt nyelvi osztrák szókincs regisztrálása és leírása, egyrészt a megnevezések és a jelentések, másrészt a specifikus nyelvtani sajátosságok szerint. Ennek a feltáró munkának a végső produktuma egy szótár és egy nyelvi atlasz lehetne.

Az osztrák frazeologizmusok összegyűjtésére és rendszerezésére sem irányult eddig kellő figyelem. További izgalmas területet jelenthet a pragmatika felé forduló kutatás: milyen magatartásmódok jellemzik az egyes kommunikatív szituációkat, úgymint megszólítás, üdvözlés, kérés, felszólítás? Ezek egy részét sajátos osztrák színezet járja át.

A lakosság körében következetes és kitartó munkával csökkenteni kell az ismeretek hiányát az ausztriai német nyelvvel kapcsolatban. Ennek legfőbb terepe az iskola lehet, oly módon, hogy az említett területek a tankönyvekbe is bekerüljenek, és a tanítás során az anyanyelvvel kapcsolatos kérdések külön hangsúlyt kapjanak. (Sajnos, ez mind a mai napig nem így van.)

Az ausztriai német nyelv országon belüli intenzívebb kutatása, tudatba emelése és alkalmazása hozzájárulhatna ahhoz, hogy az „ausztriai német” Németországban is érvényt szerezzen magának. (WIESINGER, 1995: 70–72) Mert „az Ausztriában használt német nem rosszabb, hanem egy másik német nyelv”. (WIESINGER, 1995: 73)

6. 5. A nyelv és a kulturális identitás kapcsolata

Ha abból indulok ki, alkalmazható-e Ausztriára Kazinczy Ferenc megállapítása: „Nyelvében él a nemzet”, elfog a kétely. Valószínűleg teljesen más, sokkal szorosabb és meghittebb egy szinte rokontalan, idegen nyelvcsaládok közé beékelődött ország beszélőközösségének viszonya az anyanyelvéhez. A magyar identitás nyelvi beágyazottsága evidencia. Aki anyanyelv-ként beszél a magyart, az csak magyar lehet.

Történelmünk, irodalmunk, a nemzetté válás korszaka (19. század) és a Kazinczy-idézet mind ugyanazt sugallja és erősíti meg. Olyan anyanyelvünk van, amelyet rajtunk kívül senki sem használ.

Ausztria esetében két síkon vizsgálandóak a nyelv és a kulturális identitás összefüggései. Vizsgálat tárgyát képezi egyrészt az, hogy milyen szerepet játszik a német nyelv az osztrák emberek kulturális identitáskonstrukciójának alakulásában, a második kérdés pedig: hogyan táplálja az osztrák tudatot a német nyelv specifikusan osztrák variánsa? Ezt a kérdést az osztrák „identitásirodalom” túlnyomórészt nem ebben az összefüggésben vizsgálta, inkább arra figyelt, hogy állam- vagy kultúrnemzet-e az osztrák.¹⁶¹ (A felmérések eredményei alapján egyértelmű, hogy az osztrákok 75%-a Ausztriát államnemzetnek tartja, amiből indirekt módon kiviláglik, hogy a nyelvet nem tekintik nemzetkonstituáló tényezőnek.)

Reiterer foglalkozott behatóbban a nyelvi kérdéssel (REITERER, 1988: 10–12). A kérdésre, hogy milyen szerepet játszik a nyelv a nemzeti tudat alakulásában, a válaszadók 16%-a nyilatkozott úgy, hogy ugyanaz a nyelv döntő módon hat a nemzeti érzésre, miközben 30% gondolja úgy, hogy legfontosabb „az akarat, hogy gazdasági és politikai egységet képezzünk”. Reiterer a következőképpen foglalja össze a kérdést:

„A nyelvet leginkább az alacsonyabb képzettségű rétegek (mezőgazdasági dolgozók, nyugdíjasok, az idősebb burgenlandiak és főként az FPÖ-szimpatizánsok) tekintik úgy, mint a nemzetfogalom tartalmát, közülük 41% képviseli ezt az álláspontot. [...] Másrészt viszont a nyelv mindenekelőtt a magasabban képzett rétegek számára (alkalmazottak, fiatalok, bécsiek, nagyvárosiak) nem kritériuma a nemzetfogalomnak.” (REITERER: 1988: 11)

Az osztrák kulturális identitással foglalkozó irodalomban uralkodó az a vélemény, miszerint az osztrák emberek nagy többségének nemzetértelmezése államnemzeti értelmezés, amelynek konstrukciójában a nyelv nem játszik lényeges szerepet. Ennek az álláspontnak ellentmondani látszik az érv, hogy a történelem során a nemzetté válási folyamatokban mindig fontos, sőt időnként központi szerep jutott a nyelvnek. Jó példa erre Franciaország, amely az államnemzet iskolapéldája, de amelynek nyelvpolitikájában a „grande nation” létrejötte idején a francia nyelvnek, mint az állam nyelvének, igenis nagy szerep jutott. (WODAK, 1998: 135)

A német nyelvnek, mint a kulturális identitás konstrukcióját befolyásoló tényezőnek a jelentőségéről folyó diskurzus Ausztriában még mindig két különböző ideológiai és politikai pozíció között zajlik: ezek az eltérő nemzetértelmezések folyamányai. Az egyik szerint Ausztria nemcsak a német nyelvterület, hanem a mindenkori német nemzet részét is képezi.

¹⁶¹ A német terminológiában a kultúrnemzet szinonimája a „nyelvnemzet” (Sprachnation).

Ezt a hosszú évtizedeken át nagy népszerűségnek örvendő tézist mára csak kevesen képviselik, jobbára az úgynevezett „nagynémet” orientációjú kisebbség tűzi zászlajára. A tudományos és politikai diskurzusban a tézis szalonképtelennek számít. A másik álláspont értelmében Ausztria önálló állam. Ezek szerint az „osztrák” államnyelv és a kisebbségek nyelve (még pontosabban definiálandó) szerepet játszik az osztrák identitás konstrukciójában.

Wodak megállapítása alapján a német mint államnyelv a félhivatalos és a magándiskurzusban az osztrák kulturális identitás fontos elemét képezi. Ugyanakkor ezt a kérdést nem érintik beszédekben a politikusok. A „más nyelvűséget” az Ausztriában élő osztrákok és az autochton kisebbségek is idegennek és zavarónak érzik, miközben a kisebbségekhez tartozók körében természetesnek számít a kétnyelvűség.

Az Ausztriában beszélt német nyelv bizonyos kontextusokban Németországgal szemben fontos megkülönböztető momentumnak számít. A német nyelvű osztrákok nyelvi attitűdje skizoid vonásokat is hordoz. (Wodaknak ez a megállapítása szinte szó szerint megegyezik Muhr összegzésével, aki ebben a vonatkozásban egyenesen nyelvi skizofréniáról beszél. [Gespaltene Sprache – Gespaltenes Bewusstsein – Gespaltene Identität, 1989.]

„A német nyelvűség és az önálló államiság közti hasadást még nem oldották meg egyértelműen, az Első Köztársaság német nacionalizmusa még nincs egyértelműen feldolgozva, és az ünnepi beszédek gyámoltalan és reflektálatlan osztrák nacionalizmusával helyettesítették.” (MUHR, 1989: 81)

Egyrészt hangsúlyt kap a nyelv fontossága az „osztrákság” szempontjából: ez mindezekelőtt a meghatározott szimbolikus cselekmények (gasztronómia, udvariassági formák) keretében történő nyelvhasználatot jelenti, valamint a média gyerekekre gyakorolt befolyását. Másrészt az osztrákok alig vannak tudatában a pluricentrikus német nyelv csak Ausztriára jellemző nemzeti variánsának. Wodak úgy ítéli meg, hogy az Ausztriában és Németországban beszélt nyelv közötti különbségek ugyanazon a tudati síkon találhatók, mint mondjuk az északnémet és a bajor nyelvhasználat közöttiek. (WODAK, 2002: 492) A összosztrák nyelvi tudatosság hiányáért részben a nyelvtudomány, részben a didaktika a felelős, mert a pluricentrikus szemléletmód nincs konzekvensen átültetve a köztudatba, és ezért továbbra is a Németországban beszélt nyelv a mérték. (WODAK, 2002: 137) Pollak két művében is (Was halten die Österreicher von ihrem Deutsch? Eine sprachanalytische und soziosemiotische Analyse der sprachlichen Identität der Österreicher. Wien, 1992; Österreich und Europa. Sprachkulturelle und nationale Identität. Wien, 1994) Ausztria nem olyan nyelvet használ, amelyet rajta kívül senki, két szomszédja is ugyanezt a nyelvet beszél, ráadásul egyik szomszédja éppen az az ország, amelyhez egyébként is nagyon komplex és ellentmondásos viszony

fűzi. Az osztrák történelemben nem játszódtott le a 19. századi „nemzeti ébredés”, ennél fogva nemzeti irodalomról sem beszélhetünk. Ráadásul már 1918 előtt is kettős volt az osztrákok német nyelvhez való viszonya: a Monarchia egyrészt a német nyelvi és kulturális tér részét képezte, másrészt a német volt az államalakulaton belüli domináns népcsoport nyelve.¹⁶² Megállapítható tehát, hogy a kizárólagosság, mint kulcsmotívum, ami a magyar nyelv és a magyar kulturális identitás között nem igényel bizonyítást, a német nyelv és az osztrák beszélőközösség viszonylatában objektíven nem létezik.

Bruckmüller is erre gondol (BRUCKMÜLLER, 1984: 162), amikor a nyelv és az identitás problematikájával foglalkozva felteszi a kérdést: „Természetes, hogy a nyelv identitást teremt. No de melyik nyelv?”¹⁶³ (Lásd Hermann Jandl versét a mellékletben!)

Knapp az osztrákok egyik legegységibb sajátosságára tapint rá: „Talán léteznek más népek is, amelyeknek meghasadt a nemzettudatuk. De az olyan szélső helyzetek közötti ingadozás, mint »a világ köldöke« vagy »a nemzetek koncertjének triangulum« azért különösen feltűnő.”¹⁶⁴ Pollak abból indul ki, hogy a nyelv egzisztenciális jelentőséggel bír az egyén és a csoport szempontjából.¹⁶⁵ „Szellemi ökorendszernek nevezném a nyelvet. Ezzel arra akarok utalni, hogy az ember egyéni kibontakozása, embertársaihoz való kapcsolódási képessége, ismeretszerzési képessége, értelmi és érzelmi viszonyulása a valósághoz mind-mind a nyelven mint médiumon keresztül valósul meg, és ezek a folyamatok a nyelv által válnak kommunikálhatóvá.” (POLLAK, 1994: 13)

Az autonóm identitás az a jelentőségteljes létélmény, amikor biztosak személyiségünk határai, és lehetővé teszik, hogy akár meg is szüntessük őket anélkül, hogy elveszítenénk vagy feladnánk magunkat. Ez egybevág Pelinka (PELINKA, 1990: 145) megállapításával: „Ausztia annyival tudna hozzájárulni Európához, ha a biztos nemzeti identitás talaján állna – és nem tenné ki magát a gyanúnak: Európa iránti vágya csak szökési mechanizmus.”¹⁶⁶

Némileg ironikusan az is már többször elhangzott, hogy Ausztia „nyelvbizonytalan térben” található. Még tovább megy a következő megállapítás: az osztrákok olyan német nyelvű kisebbség, amelynek sikerült magát állammá formálnia. Turrini verse a (nyelvi) kötődési vágy és a (nyelvi) kötődés lehetetlenségéről vagy képtelenségéről szóló szívszorító vallomás.¹⁶⁷

¹⁶² Ráadásul mindez egy olyan államalakulaton belül, ahol több népcsoport időnként vehemensen próbálta keresztülvinni nemzeti indíttatású etnikai-kulturális-nyelvi elképzeléseit.

¹⁶³ Bruckmüller a televízió és a szinkronizált filmek németországi standard kiejtésére utal.

¹⁶⁴ Knapp, Horst: Schizophrenes Nationalbewußtsein. Warum fällt der Mittelweg zwischen Selbstüber- und Unterschätzung so schwer? In: *Der Standard* (Wien). 1991. augusztus 19. 24.

¹⁶⁵ Herder nyelvi nacionalizmusa hatalmas erőt képviselt a német nemzet alapításának időszakában.

¹⁶⁶ 1995-ben az osztrák kormány pályázatot írt ki, azzal a (bevallott) céllal, hogy mindazok a problémák, amelyek fennállhatnak az osztrák identitással, létezéssel és szellemmel kapcsolatban, „egy csapásra” megoldódjanak. A díjnyertes vers (Michael Scharang műve, a mellékletben olvasható) szerzője pénzjutalom helyett biztosítékul azt kapta, hogy versét a következő pályázat kiírásáig végérvényes válassznak tekintik. (A vers címe maga is ez: „VÁLASZ”.)

¹⁶⁷ „Mi lesz a bárány, amely egy tehénistállóban születik? Bárány vagy tehén?”

Haller¹⁶⁸ nagyságrendekkel optimistább, mint Pelinka: öszerinte Ausztriában az identitás kérdését teljesen megoldották. Az osztrák identifikáció és az Európa iránti érzület komplementer módon viszonyulnak egymáshoz, és az emberek „világra nyitott beállítódását” csak még tovább erősíti egy történelmi meghatározottságú tartománytudat. Azok az osztrákok, akik a nemzet vagy a régió vonatkozásában erősen elkötelezettek, az EU-val szemben is pozitív érzelmeket táplálnak. Az apolitikus osztrákokat viszont sem az ország sorsa, sem az EU nem érdekli. Haller¹⁶⁹ úgy folytatja fejtegetését, hogy egyáltalán nem okoz identitásproblémát, ha az ember egy személyben osztrák és európai. Továbbá: az osztrákok elsősorban a nyelvükön keresztül definiálják magukat, ezt követik a politikai pártok és a nemzeti törvények. A felmérésben részt vevő kereken ezer megkérdezett válaszai nagyrészt fedésben vannak a többi ország eredményeivel. „A nyelv magas helyi értéke mutatja, mennyire mérvadó a kommunikáció a közös identitás és az összetartozás-érzés megteremtése szempontjából.”

Vitatkozom Haller megállapításaival, mivel azok nélkülözik a belső logikát. A nyelv és az identitás kérdésköre teljesen vitán felül áll, ezt nem kell bizonyítani, ehhez nem szükséges reprezentatív felmérést végezni. Valamint a kommunikáció fontossága is teljesen kézenfekvő. A felmérésre adott válaszokból viszont nem következik az, amit Haller megállapít.

Fejtegetéseit azzal zárja, hogy az EU-politikába vetett hiányos bizalom (szociológiai perspektívából)¹⁷⁰ az európai dimenziójú kommunikáció hiányával indokolható. Közös politikai diskurzus segítségével erősíthető lenne az európai identitás.

Az Európai Unióhoz való csatlakozás kontextusában (az előcsatlakozási tárgyalások alatt) azonban valóban nőtt az osztrákok „nyelvtudatossága”. Vajon minek volt ez köszönhető?

Az osztrák életstílus és mentalitás integráns eleme az evés-ivás,¹⁷¹ és az étkezési kultúra kollektív identitást és kollektív emlékezetet célzó jelentése különösen krízishelyzetekben és változások alkalmával válik nyilvánvalóvá. Ausztria arra irányuló erőfeszítései, hogy betagozódjon az európai integrációs folyamatba, az EU-csatlakozási tárgyalások és az ezzel összefüggő viták jól mutatják az evés-ivás központi helyét és szerepét az osztrák identitás konst-

Vagy: eszkimó lesz a véletlenül Grönlandon született néger?

Ostobaság. Ki kérdezne ilyet egyáltalán?

Nem is olyan kevesen. Nem csak az összes tehénistállóban világra jött bárány. Nem csak az összes Grönlandon született néger. Mindenki ezt kérdezi, aki olyan helyen született, ahová nem tartozik.

Mindenki, aki olyan nyelvet beszél, amiről tudja, hogy nem az övé, de a sajátját nem ismeri. Mindenki, aki szeret egy hazát, amiről tudja, hogy nem az övé, de a sajátját nem ismeri. Mindenki, aki azt mondja, hogy „otthon”, de tudja, hogy idegenben van, akkor is, ha a szülőföldjét nem ismeri.”

¹⁶⁸ www.pressetext.at /2006. 11. 14.

¹⁶⁹ Egy reprezentatív felmérésre támaszkodik, amelyben ezer megkérdezett vett részt.

¹⁷⁰ Max Haller szociológus.

¹⁷¹ Lásd bővebben az erről szóló következő fejezetet.

rukciójában, valamint kifejezik a politikai kultúra szoros kapcsolatát a mindennapi élettel. Úgy tűnt, a politikai, gazdasági vagy technikai változások odavezetnek, hogy elveszik a konyhai tradíciók érvényessége. Az Európai Unió létrehozása és az élelmiszer-kereskedelem nemzetközivé válása példa az olyan változásokra, amelyek a helyi, a regionális vagy a nemzeti szinten érvényes hagyományokról, szokásokról és szabályrendszerekről való lemondáshoz vezettek. Ezt a lemondást a regionális és nemzeti európai étkezési kultúrák (elsősorban a nagy hagyományokkal rendelkezők) fenyegetésként élték és élik meg.

Az Ausztria EU-csatlakozását kísérő viták világosan megmutatták, mennyire fontos szerepet játszik a táplálkozás az osztrák kulturális identitás konstrukciója szempontjából. Ezekben a vitákban az osztrák étkezési kultúrát a többi felett állónak, tisztának, hagyományosnak, ismerősnek, azaz jó n a k írták le. A veszélyek kívülről fenyegettek, a többi tagországból, ahol állítólag rosszabbak az élelmiszertörvények, az élelmiszeriparban tömegméretű nagyipari élelmiszer-termeléssel, alacsonyabb fokú élelmiszer-higiéniával dolgoznak. Ebben a vitában az osztrák étel maga volt a megtestesült tisztaság, egészség és finom íz, a h a z a . Újra meg újra összefüggés teremtődött az osztrák kultúra tradícióival. Tehát a tiszta és veszélytelen így konstruálja magát a saját és ismerősön, ezzel a hagyományon és a történelmen keresztül. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az „étel” és a „haza” fogalma összekapcsolódott.

Ezt a tisztaságot és veszélytelenséget zavarták meg a leghorrorisztikusabb híresztelések azzal kapcsolatban, milyen szörnyűséges változások várhatóak az élelmiszerpiacon az „atomparadicsomtól” (ami a sugárzástól nő nagyra) a „vérből készült csokoládéig”. A realisabb veszély azonban egy másik síkon jelentkezett.

Az osztrákok komolyan megijedtek (amihez a számtalan óriásplakát is hozzájárult), hogy a csatlakozás után az élet minden területén az északnémet szókincs veszi át az uralmat. A gyomor nagyon „konzervatív” testrész, nem jól tűri a változásokat, kifejezetten a megszo-
kotthoz ragaszkodik, azt tartja a lehető legjobbnak. A félelem, amely főként a gasztronómia területét érintette, jól leképezhető volt, hiszen a szókincsben jelentkező különbségek ott a leg-számosabbak. Az EU-szavazás előtt (1994 áprilisában) a következő kérdést tették fel egy közvélemény-kutatás során az osztrák lakosságnak: „Tételezzük fel, hogy nálunk is bevezetik az élelmiszerek német elnevezését, például »Topfen« helyett »Quark« (túró), »Marmelade« helyett »Konfitüre« (lekvár). Nagyon/meglehetősen/kevésbé/nem zavar-ná-e ez Önt?” A vála-
szokból kiderült, hogy a megkérdezettek 36%-át nagyon, 24%-át pedig meglehetősen zavar-ná. (SWS 2/1994: 224) A csatlakozási tárgyalások nyelvpolitikai hozadéka az a 23¹⁷² szóból

¹⁷² A 23 szóból álló lista még egy szóval bővült 2005-ben (Marmelade).

álló lista (a lista valamennyi eleme a gasztronómia területéről származik), amelyet a 10. sz. jegyzőkönyv rögzített.¹⁷³

Ausztria Európai Unióba való belépésével a második német nyelvű ország vált taggá. Ez a kívülálló országok számára teljesen problémamentes volt, azaz Ausztria csatlakozásával nem kellett az EU hivatalos nyelveit bővíteni. Az EU nyelvpolitikája más nemzetközi szervezetekkel összehasonlítva kifejezetten nagyvonalú: minden EU-tagország nyelve egyidejűleg az „EU hivatalos nyelve” besorolást kapja, ami az összes írásbeli és szóbeli nyelvi produktum minden hivatalos nyelvre való lefordítását vonja maga után. Egy 1995-ben kelt memorandum („Vielsprachigkeit in der Europäischen Union”) értelmében „a nyelvi sokszínűség az európai identitás alapeleme”, „Európa sokrétűség és többnyelvűség által fémjelzett identitásaé”. Viszont Ausztria belépése előtt nem fordult elő (mert nem is volt rá szükség), hogy egy pluricentrikus (vagy pluriareális) nyelv egyik nemzeti variánsával külön foglalkozzanak.

A lista olyan szavakat tartalmaz, amelyeknek létezik északnémet megfelelőjük, és semmi esetre sem tájnyelvek vagy régióhoz kötődőek. A korpuszt hivatalos EU-dokumentumok alkották. A lista azért áll éppen ennyi elemből, mert 23 olyan szó fordult elő a dokumentumokban, amelyekre az előbbi feltételek teljesültek. Az „osztrák” szavak feltüntetésével kapcsolatban három ajánlást fogalmaztak meg: a lábjegyzetet, a zárójelbe tett kifejezést és a dőlt vonalás írásmódot, amelyek közül az osztrákok a legutolsót fogadtatták el.

A mellékletben a következő osztrák kifejezések olvashatók:

Beiried, Eierschwammerl, Erdäpfel, Faschiertes, Fisolen, Grammeln, Hüferl, Karfiol, Kohlsprossen, Kren, Lungenbraten, Marillen, Melanzani, Nuss, Obers, Paradeiser, Powidl, Ribisel, Rostbraten, Schlögel, Topfen, Vogerlsalat, Weichseln (+ Marmelade).

A lista természetesen végletesen megosztotta a közvéleményt, a politika hatalmas sikerként könyvelte el, a média reakciója pedig a fanyalgástól a gúnyolódásig terjedt. Nyelvészeti körökből is számtalan kritika érkezett. A 23 „osztrák” szó rögzítése egyet jelent azzal, hogy a két „német” nyelv egyenlőtlen voltát rögzítették – vélték többen.

Ezekből az „ausztralizmusokból” kilencet (40%) nem is lehetne ideszámítani, hiszen „délnémetek”, tehát Ausztrián kívül is használatosak; három további nem egész Ausztriára érvényes, hiszen a „Fisole”, „Vogerlsalat” és „Paradeiser” helyett Karintiában a „Strankerl”, „Rapunzel” és „Tomaten” szó használatos. A teljesen délbajor Karintia nem különbözik tehát alapvetően az alemann Vorarlbergtől, ahol szintén nem használatos az összes „ausztralizmus”; ebből a listából a „Faschiertes”, a „Paradeiser” és a „Ribisel” helyett a „Hackfleisch”, a

¹⁷³ A 10. sz. jegyzőkönyvet lásd a mellékletben.

„Tomaten” és a „Johannisbeer”. Az ilyen listák viszonylagosságát példázza az „Obers” szó is, amely eredetileg kelet-ausztriai, csak a gasztronómia révén terjedt el az egész országban; a nyugati és déli köznyelv és tájszólás a „Rahm” szót használja.

A Duden-szótár (21. kiadás) a listából csak tízet sorol a speciálisan osztrák szavak közé (Beiried, Faschiertes, Fisolen, Kohlsprossen, Lungenbraten, Marillen, Paradeiser, Powidl, Tomaten, Vogerlsalat), további kilenc délnémet vagy tájnyelvi szó (Eierschwammerl, Erdäpfel, Grammeln, Karfiol, Kren, Obers, Schlögel/Schlegel, Topfen, Weichseln).

Jakob Ebner Duden-zsebkönyvében („Wie sagt man in Österreich”) az EU-lista 23+1 szavából 12 található meg, az Österreichisches Wörterbuch tízet tartalmaz. (POHL, 2004b) Pohl megítélése szerint – tehát „pluriarealista” szemszögből – a lista pontatlan, felületes, és jól példázza az „osztrákizmusok” rögzítésének lehetetlen mivoltát. Nyelvpolitikai szempontból nagy esélyt játszottak el; ha sikerült volna hosszabb listát elfogadtatni, a délnémet nyelv megerősödhetett és felértékelődhetett volna, mint az EU-n belül a regionális mindennapi kultúra nyelvi tükröződése. Álláspontom szerint Heinz-Dieter Pohl egyidejűleg tartja a listát elhibázottnak és túlságosan rövidnek, ami egy véleményen belül ellentmondásnak tűnik. Pollak, a másik tábor képviselője is megfogalmazza kritikáját: az osztrákok nyelvi identitását látja veszélyben forogni attól a tényről, hogy az osztrák kifejezések nem egyenjogúak a németekkel. Abból indul ki, hogy nem lett volna szabad 23 szóra szorítkozni. (POLLAK, 1994: 18) (A legutóbbi idők fejleménye, hogy a lista – újabb hosszúságú vita után – a „Marmelade” szóval bővült.)

Bírálatok sora érte a listát amiatt is, hogy minden benne lévő szó a gasztronómia területről származik, figyelmen kívül hagyva a tényt, hogy egyéb szemantikai csoportok (például a közlekedési eszközök, a közigazgatás nyelve) is léteznek, ahol domináns az osztrák szókincs. Összességében Pollak rosszallja, hogy „Németország nem volt olyan megértő és sportszerű, hogy támogasson egy (mindenre kiterjedő) kettős megnevezést, amikor olyan dolog megőrzéséről van szó, nyugodtan fogalmazhatunk így, mint közös német anyanyelvünk jellegzetességei!” (POLLAK, 1994: 138)

Összegzésként megállapítható, hogy a specifikus osztrák gasztronómiai kifejezések megtartása körüli fáradozást politikai sikerként könyvelték el, mert az evési és ivási tradíciók az osztrák identitás fontos konstitutív elemei. Az identitás további fontos konstitutívuma: a haza az ízeken keresztül is beépül a személyiségbe. Az ízemlékezet a kollektív emlékezet egy szegmensét képezi, amely testi szinten manifesztálódik. A kulturálisan és szociálisan telített íztapasztalatok a szociális értelem és a közös történelem rekonstrukciójának építőkövei.

6. 6. Étél- és életélvezet

Talán mindennél többet mond az osztrák prioritásokról, a mentalitásról és életfelfogásról, hogy éppen a gasztronómia szókincsének egy részét „mentették át” a 23+1 ételnevet számláló EU-listán, mert azt a területet érezték közvetlenül veszélyeztetve, és – igaz, hogy a „csatát” nyelvi szinten vívták, de – meg kellett védeni a „hazát”.

Az Európai Unió eddig nyolc osztrák élelmiszer-ipari terméket tüntetett ki a „védett eredetmegjelölés” (gU = geschützte Ursprungsbezeichnung) és további négy terméket a „védett földrajzi adatok” (ggA = geschützte geographische Angaben) címmel. A kitüntető megjelölések célja az, hogy elismerje a termékek kivételes minőségét. Az egész Európai Unióban pillanatnyilag több mint hétszáz termék viseli a két cím egyikét.¹⁷⁴

Az osztrákok étkezéshez való viszonya közismert, és a történelmi időkig megy vissza. Talán az élet egyik területe sem profitált annyit a soknemzetiségű Monarchia népeinek együttéléséből, mint a konyhaművészet, ahol a szláv, magyar, olasz hatások fantasztikus egyveleggé olvadtak össze, és valóban művészi módon termékenyítették meg egymást. A „Wiener Schnitzel” (bécsi szelet) keletkezéstörténete túlmegy a kölcsönös egymásra hatáson; ennek a tipikusan osztrák ételnek az elkészítési módját a legenda szerint Milánóban „lesték el” Radetzky tábornok utasítására, ami mai szóhasználattal akár „ötletlopásnak” is minősülhetne. Az étel olasz elnevezése is árulkodik eredetéről: „costoletta alla milanese”.¹⁷⁵

A gasztronómiai szakirodalom szerint Bécs abban az értelemben is egyedülálló, hogy konyhát neveztek el róla („Wiener Küche”). Más országok esetében a konyha nem a főváros, hanem az ország nevét viseli. A „Wiener Küche” elnevezés valóban emblematikus, hiszen az összes hatás a birodalom fővárosában koncentrálódott.

Az a tény, hogy a világ mind a mai napig „bécsi konyha”-ként azonosítja az osztrák konyhát, egyúttal annak a kifejeződése is, hogy a Monarchia fővárosaként mekkora történelmi, politikai és kulturális jelentőséggel rendelkezett Bécs. A kollektív emlékezetben máig nagyon elevenen él a soknemzetiségű Monarchia hatása.

¹⁷⁴ Az 1. csoportba a következő élelmiszer-ipari termékek tartoznak: Gailtaler Almkäse, Tiroler Almkäse/Alpkäse, Tiroler Bergkäse, Tiroler Graukäse, Vorarlberger Alpkäse, Vorarlberger Bergkäse, Wachauer Marille, Waldviertler Graumohn. A 2. csoport elemei: Gailtaler Speck, Marchfeldspargel, Steirisches Kürbiskernöl, Tiroler Speck. (www.politikportal.at /2007. 03. 15.)

¹⁷⁵ A gasztrotörténelem megemlíti, hogy már a középkorban, a móroknál és Konstantinápolyban is léteztek ehhez hasonló étek. A reneszánsz korában szokás volt arannyal dúsítani az ételeket. Velencében az édességekhez, Milánóban a húsok elkészítéséhez használtak aranyat. Miután ezt betiltották, kezdett terjedni az aranybarnára sült panír mint „aranyimitáció”. Sokan kételkednek ebben a legendában, ismerve a bécsi konyha évszázadokra visszamenő trendjét, amely alapján az osztrákok minden lehetségest amúgy is bepaníroztak. Nem valószínű tehát, hogy éppen a borjúhús maradt volna ki. (BREUSS, 2004: 313)

Ez arról tanúskodik, hogy az osztrák identitás konstrukciója nehezen képzelhető el az egykori Monarchia figyelmen kívül hagyásával. Hall úgy véli, hogy a kulturális identitás létrejötte hibridizáció eredménye. Ennek értelmében a heterogén nyelvi, kulturális, regionális hatások nem szervesen és nem is erőszakmentesen álltak össze ellentmondásokkal terhelt egységgé. (HALL, 1994: 180–222) Ez a koncepció alapvetően mást mond ki, mint az osztrák diskurzusban újra meg újra elmesélt „legjobb hatásokból összegyúrt szintézis”. A heterogén hatásokból kialakuló étkezési kultúra – ugyanúgy, mint a heterogén hatásokra létrejövő vagy azok hatására jelentős mértékben alakuló kulturális identitás – feltételezi a homogenizációt is. Mivel az idegen hatások (a más országokból származó ételek vagy szokások) több ország „jelölői” egyidejűleg, nem lehet világosan és azonnal elkülöníteni, mi osztrák és mi nem. Miután a „nemzet” egyik funkciója az elkülönülés, a „mátság” megmutatása, az elhatárolódás demonstrálása; a „nemzeti étel” esetleges „nem osztrák” mivolta minimálisan értetlenkedést von(hatna) maga után (Wiener Schnitzel, Gulasch, Apfelstrudel). Mint ahogy Hobsbawm elméletében olvasható: a történelemmel nem lehet utólag bármilyen önkényesen bánni, nem lehet „megerőszkolni”, megtörtént dolgokat meg nem törtéنتté tenni vagy fordítva. De az időben és térben „ügyesen véghezvitt”, nem túl durva csúsztatások – főként ha valamilyen módon illeszkednek akár az adott kontextus jelentései közé, akár az ország mítoszaihoz – „felerősíthetik” a mintázatot, és az identitás alakítására is sikeresen alkalmazhatóak. Így „találták fel” a bécsi szeletet is, viszont – hála az elnevezésének, valamint annak, hogy az osztrák konyhában ez a fogás valóban „otthonosabban” érzi magát; jobban beleillik, mint az olasz konyhába – igazi osztrák szimbólummá, az osztrák nemzeti konyha egyik „márkavédjegyévé” vált. A bécsi szelet és Ausztria tökéletes „egybevágását” mutatja a képeslap, amelyen Ausztria alakú bécsi szelet látható.¹⁷⁶

Bár az osztrák tartományok specialitásainak tetemes részét integrálta a „bécsi konyha”, meg kell említeni azt a tényt is, hogy az „österreichische Küche” – osztrák konyha – kifejezés korántsem futott be olyan karriert, mint a „Wiener Küche”.¹⁷⁷ A bécsi konyha gyakran a polgári („bürgerlich”) jelzővel áll együtt. Vendéglők is szokták így reklámozni magukat: „gut bürgerliche Küche” (jó polgári konyha).

¹⁷⁶ Pozitív „mellékhatásként” megjegyzendő: a más népektől származó ételek nem egyszerű átvételnek minősültek, hanem mint a legjobb dolgok kiválasztása, feljavítása, finomítása, és egy „harmonikus egésszé” való integrálása. Ausztria-szerte tartja magát az állítás, amely szerint a magyar pörkölt meg sem közelíti az osztrák „Gulasch”-t.

¹⁷⁷ Az, hogy Bécs önmagában „képviseli” Ausztriát, többféle kontextusban gyakran előfordul, a nyugati tartományok nem kis bosszúságára. Az osztrák nyelvről folytatott diskurzusban is megfogalmazódnak olyan vélemények Tirolban és Vorarlbergben, melyek szerint az, amit egyes grazi és bécsi nyelvészek „Ausztriában használt német nyelvként” akarnak standardizáltatni, nem más, mint kelet-ausztriai dialektus és bécsi szociolektus.

A polgárság mint társadalmi réteg kialakulása előtt a nemesség szokásai, étkezési kultúrája, életmódja országtól függetlenek voltak, azonos vagy hasonló mintázatot követtek. Az öntudatra ébredt polgárság azonban az étkezésben is kezdte előnyben részesíteni a hazai ételválasztékot. A nemesség konyhájának „nemzetek felettségével”, „internacionalizmusával” szemben a „polgári” konyha a hazai ízeket, a nemzeti vonalat erősítette. Igazi nyelvi érdekessége az osztrák konyhának, hogy éppen a legháziasabb ételek kapják meg gyakran a „császár” előtagot (Kaiserschmarrn, Kaiserschöberl, Kaiserfleisch, Kaisersemmel, Kaisergugelhupf). A francia konyha azon különlegességei viszont, amelyeknek királyok vagy arisztokraták a névadói, a legkifinomultabb specialitások közé tartoznak. A történelmi források szerint I. Ferenc József rendkívül puritán ízlésű uralkodó volt, aki az élet minden területén az egyszerű dolgokat részesítette előnyben. Minden valószínűség szerint szívesebben fogyasztotta a „polgári” konyha fogásait, és így a kedvencei lettek róla elnevezve. (A francia uralkodók sokkal pompakedvelőbbek voltak.) A tartományok regionális és lokális specialitásait viszont inkább a paraszti konyha tradíciói alakították ki, és jellemzik ma is.

A kultúrhistoria szerint a jelenben is tanulmányozható és élvezhető étkezési kultúra a 19. század folyamán alakult ki, a „Backendlzeiten”, a „selige Backendlzeiten” („boldog rántottcsirke-idők”) kifejezés vagy a pocak tréfás elnevezése, a „Backendlfriedhof” („rántottcsirke-temető”) is erre az időre megy vissza. A tréfás kifejezésben megtalálhatjuk egyrészt annak a meghitt viszonynak a nyelvi manifesztációját, ami az osztrák embereket a konyhájukkal (és persze a gyomrukkal) összeköti, másrészt a Bécsre határozottan jellemző nekrofil beállítottságot is. Ezen túlmenően a kerekded formák preferálása és Bécs barokk kisugárzása között is szerves kapcsolat áll fenn. A pszichológiából ismert tény, hogy egy dolog és az ellentéte, mint például a szerelem és a gyűlölet gyakran egymás szomszédságában helyezkedik el; az életélvezet, a hedonizmus ilyen „pendant”-ja a halálvágy. Johnston „a szemlélődő halálba merülést a hedonizmus fonákjának” tartja. (JOHNSTON, 1974: 179)

A Wienerisch, a bécsi dialektus számos kedves, tréfás kifejezést használ a gasztronómiai kultúrával kapcsolatban (Magenfahrplan = Speisekarte). Az osztrákok ebédidőben a „Mahlzeit!” üdvözléssel köszöntik egymást, s ez megint csak súlyt ad az étkezésnek, hiszen a jelentés kitágításával más síkra emelik a „Mahlzeit” kifejezést.

Az Odüsszeiából ismert phaiákok¹⁷⁸ adták az alapot a „Phäakentum” jelenség elnevezéséhez, ami az auto- és heterosztereotípiának egyaránt integráns eleme. Ennek a jelenségnek az élvezet-központúság jelenti a lényegét, a jó minőségű, bőséges koszt, és az étkezés utáni kiadós pihenés. A szellemi sziporkázás hiányát, a tunyaságot fel is szokták róni e stílus követőinek, néha igaztalanul. A felmérések is ugyanezt a képet támasztják alá; arra a kérdésre, hogy mi az osztrákoknak a legeslegfontosabb, a válasz: a jó étel és ital. A jelenségkör része természetesen mindazon tulajdonságok összessége is, amelyek ehhez az életfelfogáshoz illeszkednek: a kedélyesség, a hagyományokhoz való kötődés, a vidámság és a társalgás magas szinten űzött művészete. (Az osztrák önkép vezető tulajdonságai ehhez kapcsolódóan az „élvezetorientáltóság”, a „történelmi ösztön” és a „hazaszeretet”; szemben a porosz erénynek tulajdonított „stréberséggel”, a „történelmi érzék hiányával” és az „állami lelkülettel”.)

A turistáknak készült kiadványok is részletesen tárgyalják az asztali örömeket, a kulináritás az ország egyik fő vonzerejét képezi. A táj szépsége és a kulturális kínálat után az osztrák konyha a legfőbb attrakciók dobogójának harmadik helyét foglalja el. Különösen az édességek¹⁷⁹ között találunk szép számmal olyanokat, amelyek szinte már a klisék közé „stilizálódnak” (Sachertorte, Linzertorte, Milchrahmstrudel, Apfelstrudel, Salzburger Nockerl, Marillenknödel).

A tradíciók tisztelete is részét képezi az osztrákok auto- és heterosztereotípiájának. A németek különösen hagyománytisztelőnek tartják az osztrákokat. Ez nemcsak a szokásokhoz, viseletekhez, a régi dolgokhoz való ragaszkodást és kötődést jelenti, hanem természetesen ezeknek az „árnyoldalát” is. Egy bizonyos mértékű maradiságot, megrögzöttséget, az újtól való félelmet, esetleg haladásellenességet, valamint mindazt a benuhátságot, amelyet ezeknek a tulajdonságoknak a tudatosulása vált ki. Ha mindezt rávetítjük az osztrák konyhára, tökéletes megfelelést találunk. Egyrészt lenyűgöző a „békebeli” ízek varázsa, a gondosan összeállított, bonyolult elkészítési technikákat igénylő menüsor mintha egy rég letűnt világból köszönné vissza. De mintha hidegen hagynák az osztrák konyhát a mai egészségtudatos táplálkozás új

¹⁷⁸ „Hatalmas hírű” mitikus hajósnép, Skheria szigetének lakói. Legrészletesebb leírásuk az Odüsszeiában olvasható (6–8., illetve 13. ének), mivel a hosszan hányódó hős hazafelé vezető útjának utolsó állomása a phaiákok szigete. Bár a hajadon lány képében megjelenő Pallas Athéné szavai szerint a sziget lakói nem kedvelik az idegeneket, Odüsszeusz mégis igen szíves vendéglátásban részesül náluk, miután Nauszikaa, a phaiák királylány utat mutat neki a városba. Bőséges lakomán látják vendégül, és figyelmesen hallgatják végig viszontagságos útjáról szóló beszámolóját. A palotakertben szakadatlan fúj a Zephír (lány, nyugati szél), két friss forrás táplálja, a gyümölcsök számtalan fajtája nem szűnik meg érni, minden évszakban roskadásig telve vannak az ágak. Egy szóval: az istenek kedveltje ez a nép, életük a Boldogok szigetén tovább élő hősökére emlékeztet. Ígéretükhöz híven hazakísérik sebes hajójukon, s az utazás közben a hős mély álomba merül: még akkor sem ébred föl, amikor őt és kincseit kiteszik Ithaka szigetén. Az álomból való ébredés után Odüsszeusz visszatér a kalandok mesés-varázslatos világából valóságos életébe. (<http://www2.szepmuveszeti.hu/hyperion/lexikon.php?/2006>. 10. 12.)

¹⁷⁹ Nem „Süßigkeiten”, hanem „Mehlspeisen”, még abban az esetben is, ha egyáltalán nem tartalmaz lisztet; a csemegék készítői pedig: „Mehlspeisköchinnen”.

irányzatai. Németországban a vegetarianizmus változatai a vezető trendek közé tartoznak: a legújabb felmérések szerint a németek egyre jobban odafigyelnek az egészséges és minőségi táplálkozásra, folyamatosan csökken a burgonya- és emelkedik a zöldség- és gyümölcsfogyasztás, nagy tábora van a reformkonyha különféle irányzatainak.

Az osztrák konyha két, valóban elismerésre méltó területe a húsételek és a sütemények, de a saláták vagy a főzelék elfogadható elkészítési módjával sajnos nem büszkélkedhet. „Az osztrák ember alapján véve konzervatív. Nem egykönnyen áll rá a kísérletezésre, nem dől be minden divatos hóbortnak, kivár, és csak akkor tesz magáévá holmi átmeneti dolgokat, ha azok állandósultak. Az egyetlen törvény, amelyet a természetéből adódóan elismer, a tradíció. Nem biztos, hogy minden osztrák háztartásban megvan a Biblia vagy a világirodalom valamelyik műve, de az igen, hogy minden háziasszonynak van szakácskönyve, nem ám valami divatos, hanem az anyukájáé, a nagymamájáé, tele megsárgult receptekkel, jegyzetekkel, további változatokkal kiegészítve, és testamentumként továbbhagyományozva.” (MAIER-BRUCK, 1975: 10)

Az osztrák konyha és az osztrák mentalitás konstrukciója között szinte párhuzam vonható. Mindkettő sokféle hatás ötvözetének az eredménye, és mindkettő büszke erre a sokféle kulturális hatásból táplálkozó örökségre, amelyet a maga sajátos módján asszimilált és továbbfejlesztett. Az udvari hatások ellenére az osztrák konyhát alapvetően nem a luxus és a kifinomultság jellemzi, hanem „polgári”, tehát igazi középosztálybeli mivolta. Olyan konyha ez, amely iránt – a gyermekkor ízei, elsősorban a nagymama süteményei iránt – az ember felnőttkorában nosztalgiát érezhet. Erről a konyháról nem sztárszakácsok jutnak az ember eszébe, hanem nők, akik meghatározzák az ember gyermekkori világlátását. (BREUSS, 2004: 310)

A világkiállítások kiváló alkalmat teremtenek arra, hogy egy ország koncentrált formában jelenítse meg és tárja a világ elé, mi az, amit legértékesebbnek és megismerésre méltónak tart saját magával kapcsolatban. Ausztria 1935-ben, a brüsszeli világkiállításon igazi vendégszerető országgént jelenítette meg magát. Ezt kihangsúlyozandó, a pavilonban egy kolbászsütő bódét is felállítottak.¹⁸⁰ A kolbászsütő bódék Bécsben az utcakép megszokott elemei, ebben a városban „többszörös jelentéssel” bírnak, érzelmi töltetük van. Városszerte megtalálhatóak ezek a demokratikus intézmények, ahol társadalmi különbségre való tekintet nélkül bárki részesülhet a „Frankfurter”-ből (nem a „Wiener”-ből); a kolbászsütők a maguk szerény módján késő éjszakáig kínálják az olcsó harapnivalót.¹⁸¹

A 2000-ben megrendezett hannoveri világkiállításon Ausztria úgy mutatkozott be, mint az „ÉletMűvészet országa”; ez a felirat állt az osztrák pavilonon. „Land der LebensKunst” – a tördelés többértelművé teszi a szlogent: utal az önképben nagyon előkelő helyen lévő „ma-

¹⁸⁰ „Würstelstand” = Bécs nem osztálykategóriába sorolt szabadtéri bájzlija. („Wiens klassenloses Freiluftbeisl.”) (ZARAHDNİK, 1988: 151)

¹⁸¹ Az Operabál „vékonyabb pénztárcájú” vendégei is ki-kiszaladnak vacsorázni a közelben álló bódéhoz.

gas” kultúrára, és arra a „művészetre”, ahogy az osztrákok a mindennapjaikat élik, tehát megvalósul az étkezési kultúra, az osztrák mentalitás, az osztrák életstílus és a szellemi teljesítmények összekapcsolódása. Még az a pszichológiai sajátosság is megfigyelhető itt, amikor valami egyszer csak a saját ellentétébe csap át. A németekkel szemben táplált kisebbségi komplexus (ők „modernebbek”, „haladóbbak”, „hatékonyabbak”, „dinamikusabbak”) időnként olyan interpretációkba torkollik, miszerint mégis csak „az osztrák életstílus az igazi”, „mi vagyunk a nagyobb életművészek”, vagy – a lehető legbizarrabb megfogalmazásban –: „mi vagyunk a jobb németek”.

Az evés-ivás szinte kultikus tisztelete és szeretete nemcsak a mindennapok kultúrájának része, hanem nagyon mély nyomai vannak a kultúrtörténetben és – valószínűleg egészen kivételes módon – a politikai kultúrában is. Az osztrák kollektív emlékezet – talán más népektől eltérően – őriz olyan történelmi momentumokat, amelyek bizonyos események gasztronómiai vonatkozásaihoz kapcsolódnak. Ilyen az 1815-ben lezajlott Bécsi Kongresszus és a kongresszussal összekapcsolódó kép, amely kiválóan jellemzi az osztrák politikát és reprezentánsait, ahol is a Kongresszus résztvevői táncra perdültek. Ezt a tradíciót folytatták azok a politikusok, akik a Második Köztársaság megalapítását követően az állami függetlenség visszaszerzése érdekében semmiféle fáradságtól és áldozattól vissza nem riadva folytattak tárgyalásokat a Szovjetunióval. „Az orosz politikusok – így mesélik – csak egy közös ivászat után mutattak tárgyalási készséget.” (SCHWEIGER, 1992: 215)¹⁸²

Bár az EU-csatlakozást előkészítő tárgyalások légköre nem hasonlítható össze az államszerződést megelőzőekével, azért a kilencvenes évek közepén is érvényesült az osztrák tradíció: a politikai döntések és a kulináris élvezetek összekapcsolásának kifinomult művészete.

Az osztrák étkezési tradíciókkal kapcsolatban került maga az ország nyelve is az érdeklődés középpontjába.¹⁸³ A politika és az élvezetorientált, kedélyes osztrák képe azért él mind a mai napig elevenen, mert a történetírás és a „történetmesélés” ezt újra meg újra megerősíti, a mindenkor osztrákok pedig jóleső érzéssel nézegetik magukat ebben a „tükörben”.

A kép (ön)értelmezéséhez az is hozzátartozik, hogy az osztrákok asztali örömök iránti rajongása nem csak „önmagáért való”, hanem a legpozitívabb jellemvonások társulnak hozzá, mint a nyugalom, a kedélyesség, a melegszívűség és a konfliktusoldás képessége. Ez utóbbi

¹⁸² Az osztrák humor a nemzetközi porondon való ilyenfajta ügyintézészt „Reblaus-diplomáciának” (szólótetű-diplomáciának) nevezi.

¹⁸³ Egy anekdota úgy szól, hogy az osztrák tárgyalópartnerek útban Brüsszel felé a repülőtéri Duty-free-Shopban alaposan felszerelkeztek Mozart-golyókkal; ha elakadnának a tárgyalások, vagy bárki megéhezne, majd odagurítanak neki néhányat. Weixler, Helmut (1994): Süße Bällchen. In: *Profil*. Nr. 9/1994. 20.

tette Ausztriát (saját értelmezése szerint) diplomáciai „nagyhatalommá”, ezért tud az ország a világpolitika színpadán közvetítő szerepet vállalni.¹⁸⁴

A háború után konstruált áldozatteória (Ausztria nem önszántából vett részt a II. világháborúban, hanem az osztrákok voltak Hitler első áldozatai) szintén jól összeillik a kedélyes, az eszem-izomot kedvelő, békeszerető típus képével. Áldozatnak tarthatták magukat már attól a pusztá ténytől is, hogy sokkal rosszabb konyhát kényszerítettek rájuk.¹⁸⁵ A hitleri Németországgal szembeni ellenállás megnyilvánulhatott a német étel elutasításában is. Az alkattuknál fogva annyira békeszerető osztrák emberek mi mások lehettek volna, mint áldozatok?

Magától értetődő, hogy a turizmus ezt a pozitív önképet felhasználja céljai érdekében, és a prospektusokban kiválóan „eladhatók” az evés-ivás „szent helyei”: a kávéházi idill, az otthonias ízeket ígérő kisvendéglő („Beisl”) és a sramlizenével körített, kedélyes borozó („Heuriger”). A kisvendéglők („Beisl”) étlapját forgatva szembeötlő, hogy a húsételeken belül dominánsan a sertéshús van jelen. Érdekes módon a múlt században még a marhahúsételek Mekkájaként emlegették Bécsset.¹⁸⁶ A zöldségfogyasztás ezzel szemben igen szerény, és a zöldségételek elkészítésének „osztrák módjáról” maguk az osztrákok is csak önironikusan szoktak nyilatkozni. A zöldségfélék között talán az egyetlen nagy népszerűségnek örvendő kivétel a burgonya, amely az EU-csatlakozás előtti tárgyalások során mintegy a kampány szimbólumává is vált, az „osztrák nyelv” jogainak sikeres megvédése után pedig a győzelemé.

Szó szerinti idézet a bécsi polgármester EU-kampányából: „Erdäpfelsalat. (krumplisaláta). Bécs kedvenc étele. Származási ország: Észak-Amerika. Továbbra is Erdäpfelsalatnak (krumplisalátának) nevezhetjük, és nem kell »Kartoffelsalat«-ra átkeresztelni. Ez a sok privilégium egyike, amelyet Ausztria az EU-csatlakozási tárgyalásokon kivívott magának.” Ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódik az Osztrák Gazdasági Kamara hirdetése is, amellyel az 1994. június 12-i népszavazás¹⁸⁷ előtt akarta a kedélyeket megnyugtatni. A hirdetés nyelvi játék, nem lehet magyarra fordítani: „Alles bleibt, wie es isst!” (Alles bleibt, wie es ist! = Minden úgy marad, ahogy van, minden marad a régiben.) Az „isst” homofón választása ismét utal arra a tényre, hogy az osztrák EU-csatlakozási jegyzőkönyvben a tipikus osztrák élelmiszerek megnevezését német megfelelőikkel egyenrangúnak ismerték el.

¹⁸⁴ A nemzetközi konfliktusokban (és az egykori blokkok között) vállalt közvetítő szerep az osztrákok önértelmezésének integráns része.

¹⁸⁵ A gasztronómia talán azon kevés terület egyike, ahol az osztrákokat nem kínozza kisebbségi komplexus a németekkel szemben; mind az önkép, mind a nemzetközi megítélés egyértelműen és magasan az osztrákok fölényét erősíti meg.

¹⁸⁶ Az utóbbi évtizedben megint virágzik Bécsben egy étteremlánc, ahol főként kiváló minőségű marhahúsból készült ételeket lehet fogyasztani (Plachutta).

¹⁸⁷ A népszavazáson az osztrák lakosság kétharmada voksolt a csatlakozás mellett.

Nem lenne teljes az osztrák „asztali örömök” felsorolása, ha nem esne szó az ivásról, az italokról is. Az Ausztriával kapcsolatos klisék és mítoszok egyértelműen a borról és a borivásról szólnak, pedig az országban sörből fogy több. A szövetségi tartományokat az italpreferenciák alapján osztályozni lehet: „sörtartomány” vagy „bortartomány”. Ausztria nem csak jelentős bortermelő ország, de az egy főre jutó fogyasztás alapján a tíz legtöbb bort fogyasztó ország közé számít. Az alkohol a mindennapokban nagy népszerűségnek örvend: természetesnek számít a rendszeres (havonta legalább egy alkalommal történő) alkoholfogyasztás (EISENBACH-STANGL, 1991: 189). A társas élet különféle színterein is magától értetődő az alkoholfogyasztás, az enyhén alkoholos állapot nem számít normasértésnek.

Bécs az egyetlen olyan világváros, amelynek területén szőlőtermesztés és ennek következtében saját termelésű bor folyik, s ez a terület hétszáz hektár, tehát nem is kicsi. Elsősorban rizling, veltelini (azaz szilváni) és zweigelt terem rajta. A városi bortermelés „tehet róla”, hogy a városban, pontosabban a szélén, Grinzingben, Nußdorfbán, Sieveringben, Perchtoldsdorfbán annyi borkimérést találunk.

Egy nyelv szókinccse árulkodik arról, minek van központi jelentősége az adott ország életében, azaz milyen témákkal kapcsolatban áll rendelkezésre a szinonimák viszonylag nagy száma. Egy osztrák–német szótár előszavában ez áll: „Három olyan tématerület rajzolódik ki, amelyek az osztrákokat látszólag minden másnál jobban motiválják; az alkoholizálás fokozatai, a szellemi leépülés különféle szintjei és a női kicsapongás aspektusainak sokrétűsége.” (WINTERSBERGER–ARTMANN, 1995: 5) Egy másik szótár¹⁸⁸ az alkoholfogyasztás mértékének megfelelően több szintet különít el. (Lásd a mellékletben!)

Bécsről nem csak konyhát neveztek el. Bécsnek saját dalai vannak: nevük „Wienerlieder”. A műfajt egyik oldalról a nosztalgia, másik oldalról az üzlet tartja életben, bár a heurigerek zenészei elsősorban nem ezeket, hanem az örökzöldeket játsszák („Wien, Wien, nur du allein”, „Trink, trink, Brüderlein, trink!”) A hedonista, érzéki örömökre áhító, apolitikus, opportunista osztrák, aki gyűlöli a konfliktust mint nyugtalansági faktort, mélységes a harmónia iránti igénye, és minden pénzt megad egy kis nyugalomért – róla is szól „Wienerlied”. (Lásd a mellékletben!)

Az osztrák (főként bécsi) borozóban (Heuriger) – egy 1784-ben, II. József által hozott rendelet értelmében – mindenkinek jogában áll a saját maga által megtermelt élelmiszert, bort vagy mustot az év bármely szakában eladni vagy kimérni, és a vendég a bora mellé akár a magával hozott ennivalóból is falatozhat. A turizmus reklámjaiban a bécsi borozó a sramlize-

¹⁸⁸ Wienerisch – das andere Deutsch. Kauderwelsch, Band 78. REISE–KNOW–HOW Verlag, Bielefeld, 2000.

nével körített kedélyességet testesíti meg. A „Heuriger” kifejezés kettős értelmű: egyrészt a borozó, másrészt az itt kimért bor neve, ami a „heuer” (idén) időhatározóból vezethető le.

Az újbor a következő év novemberének 11. napjáig számít „újnak”. A szőlőművelők védőszentje, a Magyarországon is népszerű tours-i Szent Márton a 4. században élt. Természetesen vannak az évnek olyan szakaszai, amikor a borkimérés szünetel. Egy fenyőgallyakból összeállított koszorúcégér vagy fenyőnyaláb (Föhrenbuschen) hívja fel a figyelmet arra, hogy kiforrt a bor – Ausztriában úgy mondják: „es ist ausg’steckt”.¹⁸⁹ A „heuriger” a társas élet kiemelt jelentőségű színtere, ahol a kedélyes és békés atmoszférában a problémák és a rangkülönbségek feloldódnak, vagy feloldódni látszanak.

A heurigerekhez hasonlóan a kávéházak is részei az osztrák „klisékészletnek”, valamint természetesen a mindennapoknak és a mentalitásnak is. Az első bécsi kávéházat 1683-ban, Bécs második török ostroma idején egy lengyel tolmács (egyes legendák szerint kém), Georg Franz Kolschitzky nyitotta meg, üzletét a törökök által Bécsben hagyott pörköletlen kávé zsákokra alapozva. A később elszaporodott kávéházakban honosították meg az ugyancsak török ötletből félhold mintájúra formázott kiflit is. A lengyel Kolschitzky, a török eredetű kávé és a szintén Törökországból származó almás rétes jól besorolható Bécs multikulturális tradíciói közé. A kávéház intézményét néhányszor már „eltemették”, a hetvenes években egymás után zártak be a kávéházak; a nyolcvanas években azonban elkezdődött és ma is tart a reneszánszuk.¹⁹⁰ A kávéházak filozófiája a ráérősségre, a nyugalomra, az élvezetre épül. Bár a bécsi kávéházak sokoldalú kávékínálata és süteményválasztéka méltán híres, a mítoszt a különleges atmoszféra és a kávéházak szellemisége táplálja. A kávéház esetében a ház „ezerszer fontosabb, mint a kávé. Az nem a tartalom, hanem a forma, a kávé csupán ürügy arra, hogy felkeressük a kávéházat. A katalizátor. A belépőjegy.” (WEIGEL, 1993:286)

Bécs és a kávé Hans Weigel szerint „egy darab földi élet. Nem a lélek tápláléka, mint az alkohol, hanem az elme fűszere, az értelem tápláléka, eszköz a józanságra, felébreszt, megőrzi az éberséget, előkészíti a tárgyilagosság útját.” (WEIGEL, 1993: 287)

Vagy ahogy Alfred Polgar fogalmazza meg a Café Centralról szóló teóriájában: „A Café Central a magány délkörének bécsi szélességi fokán fekszik. Lakói nagyrészt olyan emberek, akiknek mizantrópiája éppoly heves, mint az emberek utáni vágyuk; akik egyedül akarnak lenni, de ehhez társaságra van szükségük.” (POLGAR, 1997: 128)

¹⁸⁹ „Kitűzték” (mármint a fenyőgallyat).

¹⁹⁰ Érdekes módon egy ilyen erős kávéházi tradícióval rendelkező városban is meg tudott kapaszkodni az egészen más stílust képviselő Starbuck’s amerikai gyorskávézólánc. Egyrészt nagyon magasak az árai, másrészt a lehetőség, hogy a vendég elviheti és útközben ihatja meg a kávéját, a bécsi kávéházi mentalitással éppen ellentétes. Úgy tűnik, a jelen kultúrájában mindkettőre van igény.

6. 7. Turizmus mint autosztereotípiá

Az országok a turizmus marketingje által konstruált képekkel jelenítik meg magukat a külföld előtt. Az Ausztria-imázs konstrukciójában az „Österreich Werbung” által megjelenített Ausztria-kép szintén nagy súllyal szerepel. (ÖW = az ausztriai turizmus nemzeti marketingszervezete, több államban rendelkezik kirendeltségekkel.)

A turizmus gazdaságra gyakorolt hatása Ausztriában nagy hagyományokra tekinthet vissza. A Habsburg-monarchia széthullásával Ausztria számos, idegenforgalmi szempontból vonzó területét – a Dolomitokat, az Isztriát, Dalmáciát és a cseh fürdőhelyeket – veszítette el, ugyanakkor mégiscsak megmaradt az Első Köztársaságnak a táj mint tőke: az osztrák Alpok, a Wachau, a karintiai tavak és a „császárváros”. Az I. világháború az új határok és utazási korlátozások bevezetésével a közép-európai turizmusipar szétzúzásához vezetett. Ezzel egy időben az 1919-ben meghozott progresszív szociális törvények, ha kismértékben is, de növelték az üdülés iránti igényt, és ezzel lehetővé tették, hogy nagyobb tömegek életvilágában is gyökeret verjen a turizmus. Az Első Köztársaság gazdaságának a „szekerét” a turizmusnak kellett volna kihúznia a kátyúból. A Monarchiából kis alpesi országgá való átalakulást szimbolikusan egy idegenforgalmi projekt, a Grossglockner magashegyi út megépítése támogatta. A Grossglocknerhez vezető utat 1930-ban kezdték építeni. A gazdaságilag gyenge Ausztriában már egy ilyen óriásprojekt pusztán ténye is eredménynek számított, és 1933-ban, miután a tekintélyelvű állam kiiktatta a parlamentet, a magashegyi út építését a politika presztízscélokra instrumentalizálta. A projekt azt volt hivatott kihangsúlyozni, hogy a korporatív állam sikeresen leküzdötte a munkanélküliséget.¹⁹¹ Ezen túlmenően a téli sportok is növekvő népszerűségnek kezdtek örvendeni, a magashegyi régiókban drótkötélpályákat és utakat építettek. A húszas évek végén kezdtek a német turisták Ausztriába áramlani.

Az áramlás iránya a klasszikus helyszínekről a falvak felé fordult, a tiroli, salzburgi, vorarlbergi parasztok „átalakultak” vendéglátókká. A korporatív állam Ausztria-képe a következő elemekből tevődött össze: nagy kulturális hagyományokkal rendelkező, alpesi, idegen-

¹⁹¹ Ez nem osztrák „specifikum”, a német minta ugyanez volt. Az atletikus termetű, félmeztelen lapátoló férfi szimbolizálta mindkét országban az útépítéshez szükséges fizikai munkát.

forgalmi ország. A Salzburgi Ünnepi Játékok életre hívása is ennek az elképzelésnek a jegyében fogant; Salzburg, kihasználva a „genius loci”-t, arra volt hivatott, hogy az elveszett birodalom helyén Közép-Európa új intellektuális centruma legyen.

1933-ban, Hitler hatalomátvétele után Németország nyomásgyakorlás céljából bojkotálta az osztrák turizmust.¹⁹² Bevezették az úgynevezett „1000 márkás zárlatot”,¹⁹³ amely előírta, hogy minden német turistának, akinek úti célja Ausztria volt, ezer márkát kellett a határon letétbe helyeznie (ez szinte előteremthetetlenül magas összeg volt). Az intézkedés elsősorban a nyugati tartományokat sújtotta. Az osztrák idegenforgalom hanyatlásához ezenkívül a világgazdasági válság, a népesség széles körét érintő szegénység és az 1934. év erőszakos cselekményei is hozzá tették a magukét.

Az 1930-as évek sajátos műfajt honosítottak meg az osztrák filmgyártásban, amelynek a turizmusra nézve is volt relevanciája: az úgynevezett „Bécs-filmeket”. A rendezők Bécsset a sárm, a muzikalitás és a bájos hölgyek fő „lelőhelyeként” jelenítették meg.¹⁹⁴ Létezett és még az 1950-es, 60-as években is tovább élt az osztrák filmek egy másik, speciális változata: a haza- vagy turistafilmek (Heimatifilm). Ezekben a filmekben a hegyek, a Wachau, a falusi idill, a folklór, a vallásosság, a természetközelség gyerekesen boldog keresetlenségben jutnak kifejezésre. Ezeknek a filmeknek a címettje és sokszor egyik főszereplője is a német turista, a többnyire rohanó életet élő városlakó, aki az idillikus környezetben a természet gyógyító erejét segítségül hívva töltődik fel, és szakít korábbi, az életről alkotott téves elképzeléseivel. Az osztrák emberek józan, földön járó, természetközeli és a hagyományokhoz erősen kötődő élete képezi a pozitív ellenpólust, nemcsak a testi, de a lelki egészség forrásaként is szolgál. A filmek egy nem létező, derűs, gondtalan világba vezetnek el, az osztrák idillt Mozart vagy Schubert zenéje, operettrészletek vagy a „Wiener Sängerknaben” kórusmuzsikája festik alá. Ezek a filmek a nemzeti klisék vizuálisan mediatizált változatai; képek, amelyek jelentéseket hordoznak, és amelyek az osztrák kultúra részét képezik.

Ha a felmérések alapján tekintetbe vesszük, milyen elképzelései vannak egy német „átlagturistának” a nyaralásról,¹⁹⁵ elmondható, hogy a várakozási horizontnak teljesen megfelel a kínálati. (Esetleg még túl is teljesíti.) A nemzeti mítoszokban szegény Ausztria mind a „ma-

¹⁹² Az intézkedés az osztrák kormány ellenében az osztrák nemzetiszocialisták javát szolgálta.

¹⁹³ 1000-Mark-Sperre.

¹⁹⁴ 1945 után a rendezők azt állították, hogy ezekkel a filmekkel hozzájárultak a nemzetiszocializmussal szembeni ellenálláshoz, mivel a filmekkel „demonstrálták” Ausztriához való hűségüket (?).

¹⁹⁵ Egy helyben, lehetőleg panzióban lakni, onnan egynapos kirándulásokat tenni, a természetben kikapcsolódni, jókat enni, sokat sportolni, társasági életet élni; de főként sétálni és vendéglőbe járni.

gas” kultúra, mind a folklór terén sztereotípiák és klisék kimeríthetetlen tartalékával rendelkezik, ezek teremtik meg egy roppant eleven osztrák „mitológia” alapjait.¹⁹⁶

Az országmarketing-koncepció legfontosabb komponensei a klasszikus zene, a művészet és kultúra, a tradíciók és szokások ápolása, a „dicsőséges” történelem, a kiváló gasztronómia és a tiszta környezet. Az osztrák embereket a turisták barátságosnak, izgalmasnak, romantikusnak, szórakoztatónak, különlegesen sármosnak és vendégszeretőnek látják. Heiss így egészíti ki a képet: „És az osztrákok? Ugyanezekkel a jelzőkkel prezentálják magukat és országukat, mihelyst az idegenforgalomról van szó, az »idegenekről«, a jól fizető külföldi vendégekről.” (HEISS, 1990: 119) „A turistareklámban prezentált nemzeti klisé, úgy tűnik, az idegenforgalomban gyakran autosztereotípiává kezd válni. Ezekben az esetekben az osztrák ember hisz az ő ártatlan, naiv természetében.” (HEISS, 1990: 123)

A kultúra népeket egyesítő tradíciója, ennek mély, osztrák mentalitásbeli gyökerei, valamint az osztrák táj – ezek az osztrákok fő ismertetőjegyei, és a külföld is gyakran így azonosítja őket. Különösen akkor lehet e jegyeket jól tanulmányozni, amikor Ausztria külföldön mutatkozik be, például a világkiállítások alkalmával.

1934-ben („Ausztria Londonban”) sikerült ezt először igazán hatásosan vizuális kontextusba helyezni. Hatalmas faliképek jelenítették meg az osztrák tájat, és ezen belül a tiroli vadászünnepet. A koncepció arra a kontrasztra épült, amely az esős, ködös London és a tiroli parasztok, a zöld rétek, az égbetörő hegyek között fennáll. Az 1935-ös brüsszeli világkiállításon Ausztria pavilonját tájképeket ábrázoló fotómontázsokkal „tapétázták” ki, az 1937-ben megrendezett párizsi világkiállításon pedig egy épületmagasságú üvegfal mögött volt látható az ország legújabb gazdasági „csodája”, a Grossglocknerre vezető magashegyi út, tehát az osztrák tájat mintegy „kitették a kirakatba”... A párizsi pavilon esetében nemcsak a táj kapott hangsúlyt, hanem a „technika által legyőzött táj”, a modernség is, ami az ország teljesítményeivel kapcsolatban pozitív asszociációkat ébresztett.

Ha arról volt szó, hogy Ausztriát kultúrnemzetként kell megjeleníteni a külföld előtt, „megengedett”, sőt kívánatos volt a modernség, miközben az ország politikája egyáltalában nem volt modern.¹⁹⁷

Az államszerződés megkötése után három évvel, 1958-ban az osztrákok egy egységteremtő élmény utáni állapotban vettek részt a brüsszeli világkiállításon. Az ország brüsszeli prezentációjából kiderült, hogy ezúttal nem a nemzeti sajátosságoknak kellett a középpontban

¹⁹⁶ Reszler, André: Az osztrák identitás három vonatkozása. In: *Európai Szemle*. 1995/4. 113–119.

¹⁹⁷ Lásd: a parlament kikapcsolása, a konzervatívok hatalomra kerülése, ezzel együtt az egyház szerepének növekedése.

állniuk, hanem a szélesebben értelmezett összefüggéseknek. A mottó is ennek felelt meg: „Egy ország mérlege – egy emberibb világért”. Az 1992-ben megrendezett sevillai világkiállításon Ausztria Európa-érettségének hangsúlyozására és ábrázolására fordították a legnagyobb gondot.¹⁹⁸ 2000-ben a hannoveri világkiállításon a legújabb turizmustrend szellemében az ország olyan „tájként” prezentálta magát, ahol lakni, pihenni, erőt gyűjteni lehet. Mindezt a csúcstechnika, tompított fény és szélesvásznú kivetítés segítségével.

A „dicsőséges múlt” flairjét is magától értetődő módon veszi fel az Österreich Werbung a turisták élményhorizontjába. A császári múlt egyetlen másik városban sem ennyire jelenvaló, a nosztalgia piacképes árucikk; ezen túlmenően a császári múlt nemcsak Bécshez köthető, hanem a regionális császári tradíciók „piacosításába” az egyes szövetségi tartományok is bevonhatók. Bécs, Graz, Salzburg, Linz és Innsbruck, valamint Bad Ischl az Amerikai Egyesült Államokban folytatott reklámhadjáratban mint „Imperial Cities”, „császári városok” szerepelnek. A dolgozat keretein túlmenne annak vizsgálata, miben tér el Ausztriának az európai országokba, illetve Amerikába és Japánba irányuló országreklámja; a probléma olyan további kérdéseket is felvet, mennyiben tér el az európaiktól az amerikai, illetve a japán recepció, és milyen jelentésekre rezonálnak erősebben az Európán kívüli „célcsoportok”. Illusztrációképpen egyetlen momentumot említenék, ami talán gondolatébresztő lehet további ilyen irányú kutatásokhoz. Az „önprezentáció” egészen különleges módját jelenti A csend hangjai című amerikai film. Maguk az osztrákok nem is igen ismerik ezt a filmet: az ORF soha nem adta le, a film elsősorban az amerikaiak és a japánok igényeinek kielégítésére és szórakoztatására készült.¹⁹⁹

Az 1960-as években készült hollywoodi film az 1930-as években játszódik, és bár a politikai háttér „kulisszaként” éppenséggel ismerhető, a film elsősorban Salzburgot és a Salzkammergutot népszerűsítő reklámklip, olyan képsorokkal, amelyek még az ott élőket is meglepik.

Salzburgból naponta indulnak a „Sound-of-Music-Tours” buszai, hogy a turisták a film helyszíneit megtekinthessék. A kínálatban szerepel egy „instant” Salzburg-panoráma, és azoknak a vendégeknek, akik négy óránál többet töltenek Salzburgban, az este egy „Sound-of-Music-Dinner-Show”-val zárul, amelyen fellép a „New Trapp Family Singers”, a vacsora pedig „Schnitzel with noodle” és „applestrudel”. A salzburgi turizmus ennek az ingyenreklámnak vendégek százezreit köszönheti. A film hatása az ausztriai turizmusra egyszerűen el-

¹⁹⁸ A koncepciót már az 1995-ös EU-csatlakozás jegyében alakították ki.

¹⁹⁹ Julie Andrews és Christopher Plummer főszereplésével.

képzeltetlen és felbecsülhetetlen. Amerikában ez a film Ausztria legeslegfontosabb reklámhordozója.

2005-ben újra „színre vitték” a nagy találkozást, a film szereplői összegyűltek Salzburgban, és újra „felénekeltek” a dalokat, a CD Amerikában minden eladási listát megdöntött.²⁰⁰ Ironikus módon Salzburg önként magáévá tette a film által teremtett kulturális mítoszt, anélkül hogy a filmet egyáltalán ismerte volna vagy igazán ismerné. A turistatömegek nagy része nem is Salzburgot akarja látni és átélni, hanem csak a filmkulissza virtuális világában tesz látogatást. A filmet sziruposan édeskés máz, a Broadway-zene mesterkéltége és alapvető földrajzi hiányosságok jellemzik.²⁰¹ A filmnek Amerikában megvan a maga dinamikája és „sorsa”, negyven év óta egyfolytában vetítik. Elemzők szerint a film tengerentúli sikeréhez az is hozzájárult, hogy a nagy család és a patriotizmus az amerikai társadalmi kontextusban nagyobb preferenciával rendelkezik.²⁰²

Az osztrák turizmusiparról összességében megállapítható, hogy az országot és lakóit azokkal az „ismertetőjegyekkel” ábrázolja, amelyek az önkép integráns elemei között is fellelhetők. Úgy tűnik, az osztrákok mindazokat a szlogeneket elhiszik, amelyekkel a turistákat Ausztriába csalogatják, és ezek segítségével tulajdon nemzeti identitásukat is konstruálják. Így a turizmus valóban a kulturális identitás egyik építőkövévé válik. Ugyanakkor látni kell, hogy ez a komponens nem a saját szociokulturális kontextus produktuma, hanem annak csak mintegy „visszfénye”. Tehát a konstruktum ettől a külső faktortól válik függővé, és ez jelentős mértékben megnöveli törekenységét, esetlegességét, esendőségét és kiszolgáltatottságát. Az osztrákok – ez különösen a politika területén figyelhető meg – nagyon érzékenyen reagálnak a külföld véleményére és különösképpen kritikájára; a „sebezhetőség” mögött feltehetőleg az áll, hogy identitáskonstrukciójukhoz elengedhetetlen, de legalábbis nagyon fontos a külföld elismerése és támogató véleménye.

Ezt a gondolatmenetet folytatva: egy esetleges turizmusbojkott katasztrófát jelenthetne, az osztrákok valódi identitásválságát idézné elő. A turizmusban mint jelenségben tehát az autosztereotípiát heterosztereotípiába képes átváltani. Az osztrákok országukról és saját magukról alkotott mentális reprezentációjában a kulturális identitáskonstrukció elemei egymással szorosan összeszövődnek. Egyesülnek benne az Ausztriát más népekkel összekötő tradíciók, a múlt és a jelen kiemelkedő kulturális teljesítményei, valamint a „táj”, a tér földrajzi sajátossá-

²⁰⁰ A kerek évforduló alkalmából újra megrendezett találkozó mutat némi hasonlóságot azzal a politikai eseménnyel, amikor 1980-ban elkészítették az államszerződés „remake”-jét, s az illető országok akkori külügyminisztereivel újra „eljátszották” az erkélyjelenetet is, a rituálé megismétlésével megerősítve azt a kollektív emlékezetben. (Lásd: a k é p e k barokkos fontossága a szociohistorikusan konstruálódott osztrák mentalitásban!)

²⁰¹ Ez az európai perspektíva.

²⁰² www.austriatourism.com /2006. 09. 11.

gai. Bármennyire is különbözzenek ezek a tájak tartományonként, a „Landschaft” az osztrák önkép legfontosabb alkotóeleme. „A táj... nálunk az érzékelés egyik trükkje, amely lehetővé teszi, hogy heterogén dolgokat egy képben összefogjunk, és más dolgokat abból kizárjunk.”²⁰³

Különösen akkor fenyegetik krízisek ezeket a konstruktumokat, amikor azok túlságosan is mélyen „belemennek” a turisták elvárásaiba és a vendéglátók önképébe, mert sokrétű szolgáltatást akarnak nyújtani, ellentmondásos, teljesíthetetlen dolgokat tartalmaznak és ígérnek. A prospektusok alapján Ausztriában minden megtalálható, ami szép, izgalmas, takaros, építő jellegű, trendi és konzervatív; a barátságtól a szívbeli melegségig, az erotikustól a drámaian szép természeti élményig, a vizuális, kulturális és sportos szórakozásokig, ünnepek és verőfényes nyugalom, a felejthetetlen, az egyedi, a kaland, a bevásárlás öröme és az egyszerű, természetes élethez való visszatérés.²⁰⁴ Ez utóbbi, az egyszerű, természetes élethez való visszatérés vágya a városlakókban már a 18. század végén, a 19. század elején megfogalmazódott (valószínűleg Rousseau nyomán), még jóval azelőtt, hogy a turizmus ezt a motívumot felfedezte és felhasználta volna.

A turisták vágnak az eredetiség és a tradíció után, és hisznek az „örök”, de legalábbis öröknek gondolt és generációkon átívelő értékek áthagyományozódásában. Az érintetlenség és az eredetiség előkelő helyet foglal el a turizmus ígéretei között. A hagyományoknak lehetőleg egzotikusan és festőien azt kell bizonyítaniuk, hogy az ország elkötelezett a tradíciók és a „rég” értékek mellett.

Sok más egyéb szociokulturális tényező mellett az „eredetiség” és az „érintetlenség” első számú ellensége maga a turizmus. Nemcsak a tárgyi kultúrára, a szokásokra, hanem a vendéglátók kulturális viselkedésére is negatív hatást gyakorol. A vendéglátók azt nyújtják a vendégeknek, amit azok kulturális egyediségként és sajátosságként a vendéglátók önábrázolása és a turistaprospektusok ábrázolása alapján elvárnak, és amit a vendéglátók felmenői esetleg valamikor valóban át is éltek. A vendéglátók maximálisan alkalmazkodnak az elvárásokhoz és kívánságokhoz, és közben „ápolják”, felerősítik, új variánsokkal bővítik tradícióikat, és – ami ebben az összefüggésben különösen releváns – közben azt gondolják, hogy hagyományápolásukban az autentikus, valódi, eredeti, ősrégi kulturális magatartást lehet megtalálni.

Ez nem más, mint a turistaiparhoz igazított népies kultúra (KAPELLER, 1964: 293) (folklorizmus, „népi kultúra másodkézből”), ami azonban nem tekinthető sem ősréginek, sem

²⁰³ Burkhardt, Lucius: Ästhetik der Landschaft. In: Die Eroberung der Landschaft. Semmering–Rax–Schneeberg. Hg. von Wolfgang Kos. Katalog zur Niederösterreichischen Landesausstellung Schloß Gloggnitz. 1992. 63.

²⁰⁴ Lehetetlen iróniamentesen említést tenni arról, hogy még pingvinek is! A 2003–2004-es reklámkampány figurája két pingvin, mellette a felirat: „Endlich Österreich!” („Végre Ausztria!”)

változatlanak.²⁰⁵ Kérdés továbbá az, hogy valóban ez a fajta „folklorizmus” felel-e meg a turisták elvárásainak.

„A turizmus leginkább azáltal okoz károkat, hogy a dolgokat egyoldalúan és felületesen ábrázolja. Mindig és mindenhol a sport áll az előtérben. A kultúrát valahol a sörsátor és a népieskedés között félúton tudják le, szociális tevékenység nincs a programban.”²⁰⁶

Bár a valóság és a látszat közti szakadék könnyen felismerhető, valószínűleg a turisták ezt könnyen kiheverik. Biztosan éltek át olyan momentumokat is, amelyek megfeleltek a várakozásuknak, és vágyuk további csillapítására majd újabb úti célokat keresnek, amivel aztán tovább fokozzák a turizmusipar pörgését és hatékonyságát.

Hogy mi történik a másik oldalon, ahol az ígéretek beváltását kérik számon? Egy 1995-ben elvégzett felmérés a turizmuságazat sikereivel a következő „árnyékos oldalt” állította szembe: „A turizmus a legmagasabb munkanélküli-kvótával rendelkező ágazatok közé tartozik, ezen a területen a legmagasabb a minimálbérből élők aránya, átlag feletti a fluktuáció és az eladósodott vendéglátó-ipari egységek száma. Átlagon felüli az ebben a szakmában dolgozók között a stresszből adódó fizikai és pszichikai megbetegedések száma, valamint az idő előtti elhasználódás. Az ár, amit a turizmusban dolgozó munkaerőkkel »fizettetnek meg«, magasnak tűnik.”²⁰⁷ A tanulmány, amely a turizmuságazatban dolgozók munkakörülményeivel foglalkozik, a Munkafelügyelőség, az Osztrák Statisztikai Központi Hivatal, a nyugdíjbiztosító intézetek, valamint a Szociális Biztosítók Legfőbb Szövetségének vizsgálatait és adatait veszi alapul (1995: 97), amelyek közvetve-közvetlenül mutatják a nem mindennapi terhelést.

Feltűnik az is, hogy a szálloda- és vendéglátóiparban milyen sokszor hágnak át a munkavállalók védelmében hozott előírásokat; az átlagnál ritkább, ugyanakkor hosszabb időtartamú a betegállomány, gyakoribb a munkahely-változtatás, és a rokkantsági nyugdíjak különösen magas száma rontja tovább a helyzetképet.

Ugyanez az ellentmondás jelenik meg a külső környezetben is: a kínálatban az eredeti, sértetlen, szűzies táj, a helyszínen viszont egyre többször látható a turizmus rombolása, a környezet elpusztítása – a hegyi utak, sífelvonók, drótkötélpályák, liftek, hotelek, panziók, bungalóegyüttesek „zabolátlan” építése, a vendéglátók és vendégek gondatlan viselkedése miatti kezelhetetlen mennyiségű szemét és szennyvíz.²⁰⁸ Még tragikusabb következményekkel jár, amikor a hóbiztonság abszurditásig menő fokozása miatt a síparadicsomokat egyre magasabb

²⁰⁵ Változatlan kultúra természetesen nem is létezhet, önmagában ellentmondás.

²⁰⁶ *Profil*. 1991. 7. 1. 45.

²⁰⁷ Tourismus in Österreich. Makroökonomische Performanz und individuelle Betroffenheit. Eine Sektorstudie. Eine Studie des Instituts für Höhere Studien im Auftrag der Bundeskammer für Arbeiter und Angestellte, Wien, Endbericht Februar 1995, 1., zitiert von Gernot Heiss. In: Memoria Austriae. Band I. Verlag für Geschichte und Politik, 2004.

²⁰⁸ A természeti és emberi erőforrások „turizmusorientációjához” lásd a mellékletben levő dalt.

régiókba telepítik, a lesiklopályák megépítése miatt kiirtják a növényzetet és kivágják az erdőket, így aztán egy esetleges lavinának már semmi sem állja az útját.²⁰⁹ (Lásd a mellékletben Reinhard Fendrich versét!)

A természet erőivel és az emberi erőforrásokkal való kíméletlen, kizsákmányolásig menő visszaélés és a piaci szempontok mindenekfeletti érvényesítése soha nem mehet végbe büntetlenül. A számlát mindig megfizeti valaki.

A kritikus-önkritikus értelmiségiek – Karl Kraus és Helmut Qualtinger szellemi örököseiként – ezt a fajta hazug, ellentmondásokat elfojtó, letagadó, ugyanakkor cukormázát és vastag „folklorisztikus sminket” felrakó mentalitást nem hagyhatják (és nem is hagyják) szó nélkül.

7. AZ OSZTRÁKOK MENTALITÁSÁNAK EREDETVIZSGÁLATA ÉS NYELVI MANIFESZTÁCIÓI SZOCIOKULTURÁLIS KONTEXTUSBAN, A NÉMET MENTALITÁS HÁTTERÉN

Az előbbi fejezettel ellentétben nem a külföld számára már félig-meddig „előkészített”, csak pozitív elemeket hordozó konstrukcióról lesz szó.

Kutatásom központi kérdése az osztrákok kulturális identitásának nyelvre vonatkozottsága, nyelvi beágyazottsága és meghatározottsága. Az alapkérdés az, mennyire releváns az identitáskonstrukció szempontjából a nyelvi elem, és milyen implikációkat hordoz magában az a tény, hogy a német pluricentrikus nyelv.

Ennek vizsgálatához nem elég a jelent faggatni, hiszen a gondolkodásmintákat meghatározó nyelvi képletek, illetve ezek együttes, mentalitást alakító hatásai hosszú folyamatok eredőjének tekinthetők. Hogy is lehetne különben magyarázatot találni arra a mindenki számára evidens állapotról, hogy az osztrákok és a németek a közös nyelv ellenére „nem értik” egymást? Nyilván működik a megtévesztő mechanizmus, amelynek alapján magukat, habitusukat is a nyelvvel együtt nagyjából egyformának tételezik fel, és egymás „mássága” csak a zavar létrejötte után derül ki.

Az osztrákokra olyannyira jellemző ambivalencia (amelyet saját autosztereotípiakészletükben büszkén számon is tartanak) az ország határain kívül értetlenséget vált ki: az

²⁰⁹ Az utóbbi évtized lavinakatasztrófái közül többnek is a túl magas, lecsupaszított hegyoldalon fekvő sícentrumok estek áldozatául. A környezetvédők hangja azonban gyengébb, mint a turizmuslobbíé.

osztrák szatírákat és kétértelműségeket a németek szóról szóra értik, zavarba jönnek, dühösekszennek.

A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a (közös) nyelv csak a sok-sok elem egyike, amely képes az összetartozás érzését megteremteni. A közelmúlt (német egység) megint bizonyította, mennyire félre tudják érteni egymást az azonos anyanyelvet beszélő emberek. Különböző értékek, normák és magatartásbeli szabályok állnak egymással szemben, amelyek az elmúlt évtizedek alatt jelentős mértékben járultak hozzá eltérő szociális identitások konstrukciójához. Még egy történelmi távlatokban mérve igen rövid időszak is erősen divergáló nyelvi és mentalitásbeli hatásokat képes előidézni, és csak a jövőben fog eldőlni, mennyi idő szükséges ahhoz, hogy „összenőjön, ami összetartozik”.²¹⁰

A nyelvi nacionalizmus elszánt hívei ugyanakkor a nyelv használatában és kultúrájában meglévő különbségeket semmibe veszik. A német–osztrák diskurzusban legrosszabb esetben előforduló szituáció a következő: a németek frivolnak érzik az osztrák kétértelműségeket, az osztrákok ezzel szemben a németek kinyilatkoztatásait, „egyértelműségeit” bélyegzik durvaságnak. Mindkét fél a saját kultúrája alapján várja a másik reakcióit, és egyikük számára sem válik világossá, miféle mögöttes tartalom motiválja a kijelentéseket és a magatartásmódokat, amelyek különösen „egymásra vetítve” mutatnak markáns különbségeket. Az osztrákok – saját bevallásuk szerint – hajlamosak arra, hogy a nyelvet ne a valóság leképezésére használják, hanem arra, hogy a mentalitásukból eredően játékot üzzenek vele.²¹¹ Az osztrák kontextusban egyfajta „szakadék” figyelhető meg az elgondolt és a kimondott dolgok között, elsiklás, a negatívumok figyelmen kívül hagyása. Claus Peymann, a bécsi Burgtheater német igazgatója mondta egyszer megdöbbenve, hogy úgy érzi magát Ausztriában, mint egy szinte teljesen idegen országban.

Kutatásaim alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a németek kommunikációjára inkább az explicit stílus a jellemző. Az explicit stílust preferáló kultúrákban nagy súlyt helyeznek arra, hogy minden információ tiszta és részletezett formában „menjen át”, a cél minden lehetséges kétértelmű kijelentés kiküszöbölése. Amit nem elég világosan fejeztek ki, annak nincs is igazán közlésértéke. Az olyan emberek, akik az explicit stílust részesítik előnyben, nagyra tartják az írásbeli egyezményeket, és minden írásbeli produktumot, például a jegyzőkönyveket vagy a szerződéseket. Az explicit információátadás alkalmával figyelmen

²¹⁰ Heike Wieschialek legújabb könyve: ...ich dachte immer, von den Wessis lernen heißt siegen lernen? Arbeit und Identität in einem Meck – Campus, Frankfurt/M. Azt elemzi, hogy a változás utáni másfél évtized az új tartományokban kialakított egy olyan kultúrát, amely sem az NDK, sem Nyugat-Németország kultúrájával nincs fedésben.

²¹¹ A bécsi „sárm” egyik kelléke az ún. „Schmäh”. Komplex fogalom, tartalmaz elemeket az ugratásból, játékoságból, „elmeélből”, de némi arrogancia sem idegen tőle.

kívül marad a kontextus, a szituációból eredő információkat és tudást részletezett formában tárgyalják. Az explicit stílus előnye abban áll, hogy a beszélgetésben a „be nem avatott” személyek is részt vehetnek, és valamennyi információ félreértés nélkül dekódolható.

Az osztrák kultúrában ezzel szemben sokkal inkább jellemző, hogy információkat úgy adnak át, hogy sok mindent „nem mondanak ki” (mert nyilvánvaló), vagy „hozzágondolnak” (mert megszokták, hogy nem szabad mindent kimondani). Ezekben az esetekben magától értetődő az a feltételezés, hogy a beszélgetőpartner a kontextusból adódó információknak és tudásnak birtokában van. A kontextus bevonása nélkül az információk egy része dekódolhatatlan maradna. Tehát a beszélgetésben bizonyos információk „implikálva” vannak, amelyeket a tökéletes megértéshez „hozzá kell gondolni”. Ez a következőt jelenti: feltételezik a kontextusból eredő tudás ismeretét, és a beszélgetésben nem explikálják. Ilyen közös tudáselemek lehetnek például a beszélgetőpartner státuszára és életrajzára vonatkozó adatok, de kiterjedhetnek ezek a szociális konvenciók ismeretére is. Ezek szerint a megértés függ a kommunikációs folyamat résztvevőitől is. Ez az implicit, kontextusfüggő információátadás tartogat olyan további előnyt is, hogy szélesebb interpretációs teret hagy a kommunikációs partnernek.

További kommunikációs zavar forrása, hogy a németeknél (osztrák vélemény alapján) létezik egy mentalitástól függetleníthető „téves szándéktulajdonítás”, amely abban nyilvánul meg, hogy sok német képtelen nem németnek tekinteni az osztrákokat. Német oldalról ebben semmiféle hátsó gondolat nem fedezhető fel, ők ezt egyszerűen pozitív gesztusnak tekintik, és értetlenkednek, látva, hogy az üzenet „nem megy át”. Az osztrákok a gesztust „bekebelezésként”, „lerohanásként” dekódolják. (HOLZER, 1995: 23) Lehet, hogy ezt a két, egymással antagonisztikus ellentétben álló attitűdöt az eltérő nemzetfelfogások implikálják. (Lásd fentebb: államnemzet versus kultúrnemzet!)

Az utóbbi években a kultúrtörténeti fordulat következtében megváltoztak azok a tudományos perspektívák is, amelyeknek segítségével a mentalitást, tehát a meghatározott embercsoportokra jellemző magatartásmódokat kutatják; jellemzőbbé vált a szubjektív és a személyes tapasztalatok historizálása. Lezajlott egy paradigmaváltás, amely meghatározza a kutatás tárgyait, a kérdésfeltevés módját és az interpretáció irányát.

A paradigmaváltás fontos következményeként a klasszikus kultúrafogalmat felváltotta egy másfajta, szélesebben értelmezett, „relacionista” kultúrakoncepció, amelynek kiindulópontja, hogy a kulturális interpretációk mindig különböző összefüggésekbe ágyazódnak be, azaz a kultúra mindig viszonyokban, szituációkban keletkezik. Valójában ez arra reflexió, hogy változott a nyelven kívüli valóság kontextuális, értelemadó funkciója.

Megdől a kultúrák homogenitásába vetett hit, kiderült, hogy a kultúrák korántsem olyan „egyneműek”, mint ahogy azt évszázadokon át feltételezték. A kulturális homogenitás alapelvét már a gyarmati rendszer összeomlása után megkérdőjelezte a rendkívül heterogén nyelvű, vallású, etnikumú és kultúrájú országok létrejötte, a növekvő térbeli kapcsolatok pedig még inkább értelmetlenné tették. Belátható, hogy a földrajzi térben egyre több csoport van mozgásban a saját kulturális jelentéseivel együtt, vagy ha az emberek megszokott helyeiken maradnak is, a jelentések mégis soha nem látott sebességgel vándorolnak; azaz a földrajzi tereket már nem határozza meg és választja el egymástól a kultúra. A kutatás előterébe a társadalmi kommunikáció szimbolikus dimenziója, a cselekvéshez kapcsolódó jelentések, interpretációk összefüggésrendszere került. Ezek a megközelítések szakítottak azzal a felfogással, amely a kultúrának egyfajta exkluzivitást tulajdonítva a mindennapi gyakorlatokat, az életvezetést és az esztétikát kizárta érdeklődésének köréből.

Ez a fajta új, alapjában véve szemiotikai jellegű kultúrafogalom a valóságot az emberi cselekvés alapjául szolgáló „jelentés” és „értelem” dimenziójának irányába bővíti, amikor azt hangsúlyozza, hogy a dolgok, a reális világ mögött mindenütt ott rejtőznek az éppolyan valóságos s mindenütt megtalálható szimbolikus jelentésvilágok. A kultúra e felfogás szerint egy kontextus, keret, amelyben a társadalmi kommunikáció eseményei, a különféle viselkedésmódok leírhatók, értelmezhetők. Vagy ahogy Geertz fogalmazott: „egy saját készítésű jelentésszövedék, amelybe az emberek bele vannak bonyolódva”. (Az értelmezési keret maga a „szövedék”). (GEERTZ, 1995: 9)

Az Alexander által definiált kognitív kultúrafogalom szerint a kultúra univerzális, egy társadalomra, szervezetre, csoportra jellemző orientációs rendszer. Ezt az orientációs rendszert specifikus szimbólumok alkotják, és a mindenkori társadalom által hagyományozódik tovább. Befolyásolja minden tagjának világelsajátítását, gondolkodását, értékelését és cselekvését, ezzel egyszersmind definiálja is társadalomhoz tartozásukat. A kultúra mint orientációs rendszer egy olyan speciális cselekvési mezőt strukturál a magát az adott társadalomhoz tartozónak érző individuum számára, amellyel megteremtődnek a feltételek a környezet feletti hatalom önálló formáinak fejlődéséhez. (ALEXANDER, 2003: 12)

A mentalitás fogalmára és koncepciójára úgy utalnak legújabb munkáikban a történészek, mint a kultúr- és a szociális történeti kontextust összekötő vezető kategóriára. A mentalitás: emberek vagy embercsoportok szellemi tartása, gondolkodásának beállítódása. Fogalma mindenütt az érdeklődés centrumába kerül, ahol egy társadalom affektív diszpozíciójáról, egy korszak „emocionális-impulzív, pszicho-szociokulturális infrastruktúrájának” alig-alig tudatos hatóerejéről van szó. Eközben a mentalitás „alakzata” szinte megfoghatatlan. Tallenbach

számára például a mentalitás jelent „tartást” is, és egy „viszonylag konstans lélekállapotot”, de a „gondolkodás”, a „vélekedés” és a kevéssé reflektált „viselkedés” közötti, majdhogynem áttekinthetetlen spektrumot is. (TALLENBACH, 1974: 22)

A hagyomány szerint a mentalitáskutatás az eszmetörténet részét képezte, a francia történelemsziskola (Bloch, Lefebvre) azonban kitágította a mentalitástörténet-írás tárgykeretét. A latin „mens” fogalom alapján a következő jelentésmezők vonódtak még be: szellem és értelem, érzelem és szenvedély, tartás és magatartás. A mentalitástörténet olyan világképeket, beállítódásokat, a mindennapi életben gyökerező orientációs pontokat kutat, amelyek az emberek cselekvését és a konkrét szituációban megvalósuló magatartását határozzák meg. Kiindulópontja az, hogy ezek az orientációs minták és beállítódások a szociális struktúrák felépüléséhez járulnak hozzá. Ezek tudattalanok, éppen emiatt nem vizsgálhatók könnyen, és csak nagyon lassan változnak. Éppen ebben különbözik a mentalitástörténet az eszmetörténettől; míg az eszmetörténet a szövegekben rögzített és terjesztett szemantikákkal foglalkozik, a mentalitástörténet tárgyát főként olyan berögződések képezik, amelyekre gyakran az emberi cselekvésből lehet következtetni.

A hetvenes évek óta változnak a mentalitástörténet koncepciói, mégpedig az etnológiai kutatások recepciója, az új szociológiai elvek figyelembevétele és az angolszász tudományos tér problémafelvetései miatt. A mentalitásokat úgy kell felfogni, mint a tudat történetileg és szociálisan meghatározott diszpozícióit, amelyek szociális csoportokban manifesztálódnak. A kutatás szempontjából éppannyira érdekesek a mindennapi „tudás” megnyilvánulási formái, mint az életvilágok által közvetített kollektív eszmék, amelyek csak szociokulturális összefüggés mentén válnak tipikus mentalitástémákká. (RÖSEBERG, 2001: 11)

A nyelv, a nyelvi magatartás is formálja a mentalitást.²¹² A Németországban, Ausztriában és Svájcban – mint nemzeti központokban – beszélt pluricentrikus német nyelv mentalitáskülönbségekben is megmutatkozó vizsgálatához nyelven kívüli tényezők bevonása is szükséges. A kultúrtörténeti kontextus alkalmasnak látszik erre, hiszen a gondolkodási és érzékelési folyamatokat évszázados beidegződések befolyásolják. A szemantikai és pragmatikai különbségek közül a vizsgálat során a pragmatikai különbségek feltárására vállalkozom, mert azok inkább hordoznak a mentalitásra nézve releváns jelenségeket. A nyelvnek, mint a kommunikáció eszközének pragmatikai funkciója van, az egyének és csoportok identifikációs és önidentifikációs eszközöként a nyelv ugyanakkor magas szimbólumértékkel is rendelkezik.

²¹² „Nyelvem határai világom határait jelentik.” Ludwig Wittgenstein: Tractatus, 5.6, 1921

A nyelv és az élet a legszorosabban összefüggenek. Ungvári Tamás szerint a Monarchia életének a határai között beszélt tizenkét nyelv ellenére a „nyelvnélküliség” volt a meghatározó alapélménye. Ezt a gondolatot úgy folytatja, hogy ami nyelvileg kifejezhetetlen, az életvitelben is az. (UNGVÁRI, 1995: 66) Wittgenstein még tovább megy; „Kétségtelenül létezik a kimondhatatlan”. (azaz létezik a megfoghatatlan) (Ludwig Wittgenstein: Tractatus 6. 522.)

Mint már említettem, Musil úgy jellemezte az Osztrák–Magyar Monarchiát, mint piros-fehér-zöld kabáthoz felhúzott sárga-fekete nadrágot. Ezzel a metaforával azt akarta kifejezni, hogy a piros-fehér-zöld kabát önmagában is megáll, azaz a magyaroknak a nyelv és az őshaza segítséget nyújt az önidentifikációhoz. Viszont a nadrág önmagában nem hordható – utalt Musil az osztrákok identifikációt szolgáló szimbólumkészletének deficitjére. (A metaforában talán az is benne van, hogy a sárga-fekete nadrághoz egyáltalán nem illik a piros-fehér-zöld kabát.) Ahol az identitás megfogalmazhatatlan, ott az egyén léte is kérdésessé válik. Lásd: „tulajdonságok nélküli ember”, „tulajdonságok nélküli ország” (Robert Menasse: Das Land ohne Eigenschaften).

Freud felfedezése szerint az „én” különböző rétegekből áll, amelyekben a tudatnak jut a legkisebb szerep. Ennek értelmében a személyiséget szavak nem fejezhetik ki, igazi jelentkezése álmokképekben, töredékekben, rejtettebb összefüggő történetekben nyilvánul meg. Freud elméletét mintegy megelőlegezve mondta ki Gumpłowicz, hogy az osztrák írók bécsi dialektusban beszéltek, de amikor írtak, az irodalmi németet (Hochdeutsch) használták. Nyelvileg kettészakadtak, „irodalmilag” a fölösleges énjük jelent meg hétköznapjaik elnyomott neurózisával szemben.²¹⁵

Heimito Doderer így jellemzi a nyelvileg és szerkezetileg törékeny osztrák énállapotot: „A lényegileg osztrák nemzettudat struktúrája nemzetek feletti. Nemigen tapad az ország és az emberek egysíkú fogalmához. Ez a nemzetiség a lehető legkevésbé materiális. Csupán távolságokból és erőkből aranymetszéssel kialakult állapot, amelyből egyetlen durva és ügyetlen mozdulattal ki lehet esni [...]. Ez a feszültségmező [...] képes befogadni és elbocsátani. Osztrákká tulajdonképpen esetenként és egyesével kellene kinevezni az embereket.”²¹³

Ezt emeli spirituális magasságba Roth: „Ausztia nem állam volt, nem nemzet, hanem vallás, és az egyetlen nemzetek fölötti nemzet, amely a világon létezett.”²¹⁴

²¹⁵ Gumpłowicz, Ludwik: Rasse und Staat, 1875. In: Ungvári Tamás: A kimondhatatlan. In: *Európai Szemle*. 6. évf. 2. sz. 1995. 66.

²¹³ Doderer, Heimito von: Athéni beszéd Ausztia visszatéréséről. 1964. In: Ungvári Tamás: A kimondhatatlan. In: *Európai Szemle*. 6. évf. 2. sz. 1995. 67.

²¹⁴ Roth, Joseph: A kapucinus kripta. In: Ungvári Tamás: A kimondhatatlan. In: *Európai Szemle*. 6. évf. 2. sz. 1995. 68.

Ezeket a magasságokat szinte már lehetetlen fokozni, esetleg Karl Krausnak sikerülhet, egy „antitézissel”: „A nyelv az a közkurva, akit én visszaszűziesítek.” Róla így ír Nyíri Kriszta: „Személyesség és koherencia tanításának elvét hirdette Karl Kraus is, számára valamely írás igazságát mindenekelőtt stílusának tisztasága teszi, hiszen a hamisság szükségképpen megnyilvánul a nyelv logikai és grammatikai előírásainak megsértésében. Kraus szerint az őszinte és tiszta író nem a nyelvvel, hanem a nyelvből, a nyelv inherens logikája által vezetettve alkot, és csak neki adatik meg, amint Kraus mondja: »A hallgatás extázisa.« (NYÍRI, 1980: 167)

A dolgozat témája szempontjából nem minden relevancia nélkül való, ahogy Kraus Ausztriát egy helyütt nevezte: „A világvége kísérleti laboratóriuma.” (KRAUS, 1918: 73) Amit Freud pszichoanalízisével kapcsolatban szoktak megemlíteni, hogy tudniillik csak Bécsben jöhetett létre, az jól alkalmazható Karl Kraus életművére is. Az is csak itt keletkezhetett, a századforduló, az I. világháború, az Első Köztársaság, az ausztrófasiszmus, a „világvége kísérleti laboratóriumának” metropoliszában.

Ha elfogadjuk és az előbbiekhöz hozzáillesztjük Delumeau megállapítását, miszerint nemcsak individuumok, hanem egész korszakok is rendelkeznek pszichológiai struktúrákkal, azaz valamilyen módon pszichológiailag kódolva vannak, akkor ez a Monarchia ilyen irányú analizéséhez is értelmezési keretet jelenthet. (DELUMEAU, 1989: 11)

Leslie Bodi kultúrtörténeti és irodalomtudományi kutatásai alapján világossá válik, hogy az újkori társadalmi változások dinamikája és iránya a dunai Monarchia és a németországi fejlődés tekintetében pontosan ellentétesnek mondható. (BODI, 2002: 441)

Az előzményekért a 17. századig kell visszamenni. A harmincéves háború katasztrófája után a német birodalomban hamarosan túlsúlyba kerültek a protestáns kisállamok. A gazdasági és társadalmi fejlődés egyre inkább megkövetelte a széttagolt ország német nyelvű területeinek a nyugati nemzetállamok mintájára történő egyesítését. A 18. század folyamán kialakult egy értelmiségi réteg, amely létrehozta a maga egészen sajátos, kozmopolita műveltségességét, amelynek alapját a filozófia, a művészet, a tudomány és egy szekularizált pietisztikus bensőségesség keveréke képezte. Létrejött egy világszínvonalú filozófia és irodalom, amelynek kiindulópontjai, keletkezési körülményei és céljai specifikusan a német társadalomra vonatkoztak.

Volt azonban valami, ami nagyon, de nagyon hiányzott a német kultúrából, mégpedig a világvárosi urbánusság. Ezen nem is lehet csodálkozni, ha meggondoljuk, hogy a németeknek 1871-ig, a Birodalom alapításáig nem volt fővárosuk, ahonnan az urbánusság szétsugározható volna. Mielőtt Berlin ezt a szerepet átvette, csak Bécsnek volt világvárosi flairje, de a Habsburg-székhely kisugárzása Ausztriára korlátozódott. Nagy Frigyes uralkodása alatt Ber-

lin a goethei időszak kulturális fellendülésének centrumává tudott volna válni, ha a porosz király helyőrségek helyett például egyetemet alapít. Ez csak a Napóleontól elszenvedett vereség után következett be, de az urbánus polgári kultúra kialakulása még legalább fél évszázadot váratott magára. Az urbánusság helyett a német kultúrára két, egymástól merőben különböző tendencia volt jellemző: vagy világpolgári volt, vagy provinciális.

Melyek az urbánusság ismérvei? Először is a társalgási kultúra megléte a társadalmi érintkezésben. A társalgási kultúra Angliában és Franciaországban virágzott, Németországban azonban csak szűk körben volt jellemző, ott is az előbbieknél súlyosabb és nehezebb változatban. Az urbánusság másik ismérve az irónia. A nagyvárosi miliőben, ahol az emberek „szorosán” egymás mellett élnek, csak úgy kerülhető el a nézeteltérés, a súrlódás, ha létrejön az egymás közötti ironikus távolságtartás. Angliában, Franciaországban és Ausztriában az irónia a kultúra alapvonása. Németországban még az August Wilhelm Schlegel által így elnevezett „romantikus irónia” sem érdemli meg ezt a nevet, hiszen nem a távolságtartó relativizálásra, hanem az ellentétek szintézisére vonatkozik. Az igazi urbánusság csak a húszas évek Berlinjében jelentkezett (Berliner Moderne), de hamar el is enyészett, amikor a nemzetiszocializmus provinciális vér-és-föld ideológiája vette át az egyeduralmat. Ott, ahol a német kultúra nem provinciális, egy kulturált, humánus világpolgár szólal meg; ennek legnagyobb képviselője Goethe volt. Ugyanakkor a provincialitásnak is sokat köszönhet a német kultúra: a Grimm testvérek által összegyűjtött meséket vagy az ugyanolyan gazdag népdalkincset, amelyet Clemens von Brentano és Achim von Arnim a „Des Knaben Wunderhorn”-ban rendeztek gyűjteménnyé. (GELFERT, 2005: 121–122)

A nagyszabású irodalmi művek és filozófiai rendszerek ellenére a német klasszika és romantika társadalomutópiája teljesen tehetetlen volt az abszolutizmus „reálpolitikájával” szemben. Ez a társadalomutópia a francia forradalom és a napóleoni háborúk idején a legszorosabb kapcsolatban állt egy etnikai indíttatású nyelvi nacionalizmussal, amely Herder és különösen Fichte elmélete által készítette elő a birodalomalapítás porosz útjának legitimációját. Fichte²¹⁸ volt az elindítója annak a fatális német tradíciónak, amely a nyelvi alapozású szellemi magasabbrendűséget hirdeti, és amely a Harmadik Birodalom bukásával ér majd véget.²¹⁵

Az olyan vezérszavak, mint a „Bildung”, „Weltanschauung”, „Kultur”, „Volk” és „Heimat” bizonyos többletjelentésekre tettek szert a német műveltségzmény kontextusában,

²¹⁸ Fichte: Reden an die deutsche Nation, 1808.

²¹⁵ Heinrich Heine már 1833 körül látta azokat a veszélyeket, amelyeket aztán a német népiségbe és a teuton mitológia agresszív használatába vetett hit okozott Európának.

éppen ezért e kifejezések mindegyike olyan erősen kötődött a német kontextushoz, hogy szinte lehetetlenné vált más nyelvekre való fordításuk.

Az 1848–49-es forradalmak kudarca után Ausztria nélkül valósították meg 1871-ben Németország egyesítését. Az alapvető tartás és mentalitás, amely ezeknek a törekvéseknek a sikeres véghezviteléhez szükséges volt, döntő módon különbözött a Habsburg Birodalom történelmi meghatározottságú problémáitól.

Ausztria, modern formáját tekintve, abban a harcban született meg, amelyet egyrészt a külső (törökök), másrészt a belső (protestantizmus) ellenség ellen vívott. Az államalakulatnak ez a formája az abszolút monarchia, a hadsereg, az adminisztráció és az egyház szoros összefonódását eredményezte. A belső küzdelem, az állam és az egyház által közösen irányított ellenreformáció brutális agymosással és fegyelmezéssel járt együtt. Első ízben próbálta meg az egyház ellenőrzése alá vonni a lakosság intim szféráját. Mindenki gyanús volt; demonstratív módon gyóntatószékeket állítottak fel, és a gyóntatócédula által lehetett legitimációt szerezni. Az ellenreformáció véget vetett a boldogan megélt szexualitásnak. Erkölcsi „jégkorszak” következett, kemény büntetésekkel kényszerítették ki a házasságon belüli, a normának megfelelő szexuális életet, aminek az lett a következménye, hogy az embereket szisztematikusan szemfogatásra nevelték. A közszféra, ahol az emberek konformista módon léptek fel, és a privát szféra, ahol az emberek nonkonformista módon cselekedhettek – élesen kettévált.

A könyörtelen Istentől való félelem abban az agresszióban szabadult fel, amely az ellenségként definiáltak, a disszidensek, zsidók, törökök, protestánsok ellen irányult. Meg kellett őket téríteni, elűzni, elégetni, legyőzni.

A barokk korszakkal egy időben nemcsak az ellenreformáció, hanem az egyházi reform is lezajlott. A plébániával mint központtal uniformizálták, bürokratizálták, fegyelmezték a jámbor néphitét. Ugyanakkor az egyház bőségesen merített a vallásos népi kultúrából, az érzékek örömnepéből, egy sokarcú, sokrétegű rituálé- és gesztusrepertoárból. A rendek átvették a szellemi vezetést, a jezsuiták a városokban, a kapucinusok vidéken. Régi-új tradíciókat találtak fel, színpadi cselekményként értelmezett zarándoklatokat, körmeneteket, prédikációkat.²¹⁶ A népi kultúra mágikus elemeit egyrészt a csodákban és a szentek kultuszában élték ki, másrészt fekete mágiának nyilvánították, és boszorkányokat égettek.

A népi és az elitkultúra kettévált. Az abszolút monarchiák, a megújított egyház és a feudalizmusba visszasüllyedt nemesség élvezték a barokkot. Megittasulva a protestantizmus és a török feletti győzelemtől, az operában, a zenében, a kastélyok és kolostorok, de az utolsó kis

²¹⁶ Hobsbawm–Ranger: i. m., 1983.

falusi templom építészetében is „színre vitték” a szépség liturgiáját. Az osztrák „szakrális táj” a barokk idején keletkezett. A kozmopolita és a provinciális keveredése, a kulturális kódok sokasága a presztízs, az ornamentika és a hierarchia orgiájában csúcsosodott ki. (HANISCH, 1984: 15–19)

Melyek voltak a korszak azon vonásai, amelyek későbbi korok politikai kultúráját is befolyásolták? A társadalom szokatlanul éles hierarchizáló dása, amely, mint egy finoman cizellált háló, az osztálytagozódás fölött feszült. Ezzel függ össze az osztrákok címek és rangok iránti szenvedélye. Rang és cím nélkül az ember semminek és senkinek érzi magát.

A ceremónia, mint ennek a hierarchiának a külső kifejeződése, amely távolságot teremt, és súlyt ad a rangnak. Ez a ceremónia nemcsak az udvarra korlátozódott, hanem az egyházra és a céhekre is, és tovább terjeszkedett lefelé.²¹⁷

A színház iránti érzék. Csak a barokk színház kényszerítette a nézőket fogyasztói szerepbe. A politika televízió útján történő vizualizálása ebből a színházi tradícióból ered.²¹⁸

A cikornyás, dagályos és homályos nyelvre való hajlam; a jelenség megragadása és analízise helyett inkább a bonmot és a tárca felé mutató tendencia.

A feudális maradványok utóélete: a kapitalizmus teljesítményével ellentétben a feudalizmus a személyes kapcsolatokon nyugodott, az abszolutista barokk „értelmében” az uralkodóhoz való személyes közelségen volt a hangsúly.

A Habsburgok a 16. századtól kezdődően uralkodtak soknyelvű, soketnikumú örökös tartományaik felett. A politikai és gazdasági fejlettség legkülönbözőbb szintjein álló társadalmi rendszereket a török birodalom fenyegető terjeszkedése terelte egybe, és a brutálisan végrehajtott ellenreformáció után a Habsburg-dinasztia és az egyház tartotta össze. Az vált a legnagyobb problémává, hogyan lehetne megakadályozni a régi, nagy birodalom széthullását, amely számára a nyelvi nacionalizmus bármilyen manifesztációja csak veszélyt jelentett volna. A nemzeti nyelv alakulását és fejlődését a latin dominanciája is akadályozta. Luther bibliájának mint általános érvényű német szakrális szövegnek nyelvművelő hatása a nyelvterületnek ezen a részén nem érvényesült. A jezsuiták szigorú cenzúrája elnyomta a társadalmi problémák megfogalmazását, a világi irodalom és a filozófia fejlődését.

²¹⁷ Médiakutatók állítása szerint az osztrák emberek „képéhsége” is felfogható a „barokk szocializáció” kései hatásának.

²¹⁸ Lásd az államszerződés aláírásának és az „Österreich ist frei!” mondat elkiáltásának többszöri megismétlését. Ugyanide tartozik az emlékév (2005) alkalmából rendezett ünnepségek hangsúlyos teatralitása. Bécs három különböző terén fény-hang installációkkal tematizálták a háború romboló erejét. A Hősök terén egy másik installációból fehér keresztet zuhantak alá, ezzel a nemzetiszocializmus áldozatainak állítottak emléket. Megrendeztek egy „fordított feketepiacot” is, ahol élelem ellenében lehetett értéktárgyhoz jutni. A csatlakozás jubileumának tiszteletére a bécsi villamosok a 25 EU-tagállam színeiben közlekedtek.

Az osztrák népi kultúra a hajszálgyökerekig katolicizmussal volt át átitatva. Még az antiklerikálisok sem igen tudtak bűvköréből szabadulni. És ez a katolicizmus a 19. század végén újradefiniálta magát: átalakult a modernitást támadó ideológiává.

1850 és 1950 között az egyházban forradalom- és felvilágosodásellenes szellem uralkodott. Az egyház az értékek zárt rendszerét képviselte, ahol a falusi templom harangjai tagolták az életritmust, a napok és az évek, az emberi élet keresztelőtől temetésig tartó ritmusát; és ez a rendszer a menny, a természet, a társadalom öröktől fogva való rendjén nyugodott. A „rendeken” egy hármasság örködött, az Isten atya, az ország atyja és a családfő. Ezeknek a tekintélyeknek engedelmeskedni kellett. Aki lázadt, azt a pokol fenyegette. A szigorú tabuk, az erendően gonosz (a szexualitás) a mindennapok részei voltak. Persze a katolicizmus egyidejűleg a biztonság és védettség, az esztétikus életvezetés világát is megnyitotta, egy olyan életet, amelynek része a forma, a jótékonyosság, a titkos kis kihágások, amelyeket gyorsan meg lehet gyónni. Biztosítékul ott voltak az ellenségek: az antiklerikálisok, a liberálisok, a szociáldemokraták, és az ellenségek ellenségei: a zsidók. Minden történelmi elemzés abból indul ki, hogy az osztrák népi kultúra mélystruktúrájában antiszemita. Ezt az ellenségképet minden nagypénteken tudatosan vagy tudattalanul felújították és megerősítettek. Könnyű dolguk volt a keresztényszocialistáknak és a német nemzeti érzelműeknek, ha az antiszemitizmust politikailag instrumentalizálni akarták.

Létezett azonban egy másik Ausztria is, egészen másféle tradíciókkal: egy józan, a felvilágosodás szelleméből származó jozefinista hagyománynak elkötelezett Ausztria.

A felvilágosodás itt úgy értendő, mint az emberek permanens nevelésének programja, és mint az önmagunk szabadságra nevelésének folyamata. Általában tehát két irányban működött a folyamat, alulról és felülről. Ausztriában a felülről jövő felvilágosítás abszolút túlsúlyban volt. A Mária Terézia és II. József uralkodásához köthető reformidőszak rögzítette a politikai kultúra ezen elemeit. A felülről kiinduló modernizálás következtében Ausztria ugrásszerű fejlődést élt meg. A reformok célja ugyanakkor nem az állampolgárok, hanem az egységes alattvalói réteg megteremtése volt. Az állam javított is valamicskét az alattvalók életesélyein; ezekben a változásokban a jóléti állam első csírái fedezhetők fel. Ezzel egyidejűleg az adminisztráció saját hatalmi mozgástérhez jutott. Felvilágosult, reformszellemű, művelt férfiak vezetésével avatkozott bele a hivatalnoki kar az alattvalók magánéletébe; megszabta a higiénit, a temetkezési előírásokat, a ruházzkodást. A nép védte magát az állam túl nagy és túl gyors elvárásaival szemben. Miután a reformokat nem alulról kényszerítették ki, hanem fölülről adományozták, azokat az alattvalókon adminisztratív eszközökkel hajtották végre. De ezek a reformok az életesélyek bővülését is mindenképpen magukkal hozták.

A reformabszolutizmus rakta le a jog- és jóléti állam máig meglévő alapjait, az írás- és olvasáskészséget (a nemzetiségek számára is) és a standardizált nyelvhasználatot. Kialakult a könyvpiac, az új intelligencia megteremtette a modern nyilvánosság kezdeményeit. Az egyházi reform után létrejött katolicizmus messzemenőig megfelelt az állam elképzeléseinek és szándékainak. A reformmozgalom az összeurópai felvilágosodás ideológiájában és terminológiájában találta meg legitimációját. A pragmatista állampolitika szolgálatában a tolerancia és a felszabadítás kulcsszavakká váltak. A politikai kultúrának ez a bürokratikus alapvonása a sokszínű birodalom összetartásának döntő faktora volt. Ennek keretében lehetett a kompromisszumok művészetét, a provizóriumok „túlélését”, a konfliktusok elkerülését gyakorolni és elsajátítani. A gyenge polgári társadalomnak újra meg újra az államhoz mint „helyettesítőhöz” kellett visszanyúlnia.

Ez a felvilágosult politika teljesen gyakorlatias, racionális okokból, modernizációs törekvésektől vezérelve 1784-ben Magyarországon helyettesíteni akarta az adminisztráció latin nyelvét a némettel. Bár a császár a rendelkezés bevezetésekor külön kihangsúlyozta, hogy nem szándékozik alattvalóit „germanizálni”, a rendelet mégis tiltakozáshullámot indított el. A császár és tanácsadói értetlenül álltak a nyelvi nacionalizmus első megnyilvánulásaival szemben. A rendeletet eredeti formájában nem vezették be, és II. József halála előtt vissza is vonta azt.

A német a monarchia uralkodó népcsoportjának a nyelve volt, és a hivatali élet modernizálása magával hozta a nyelv modernizálását is. Ebben a Németországban Gottsched irányítása alatt elvégzett nyelvújítás mindenképpen mintának számított. Nyelvi társaságok alakultak, amelyek azt tűzték ki feladatul, hogy a nyelvet a dialektusoktól „megtisztítsák”, és létrehozzák a „civilizált” hivatali nyelvet. Az „ausztriai német nyelv” szempontjából nagy jelentőségű, hogy a német nyelvű örökös tartományok között valamiféle összetartozás kezdett létrejönni. Az „Ausztria” és az „osztrák” elnevezések jelentése is változásokon ment át a századok folyamán. A változás az 1700-as évek körül kezdődött, és a reformabszolutizmus idején érte el nagyjából a későbbi jelentését. Ez összefüggött a könyvpiac megerősödésével és a térképeszt fejlődésével is – az utóbbi segítette elfogadtatni a területi összetartozást.²¹⁹ A Habsburgok a császári cím elfogadása után is rugalmas, pluralisztikus és „multikulturális” államként definiálták birodalmukat. Megkezdődött egy olyan irodalmi fejlődés, amely a protestáns Németország irodalmától tudatosan más irányba indult el.

²¹⁹ Ezek a kategóriák (összetartozás-tudat, területiség) Benedict Anderson szerint a modern nemzettudat kialakulásában is relevánsak.

Megmaradt és további fejlődésnek indult a „commedia dell’arte” hagyományából kinőtt népszínház. A 19. század második felének és a 20. század első felének bécsi operettje is rokonítható a műfajjal, mind a háttérül szolgáló társadalmi-politikai viszonyok, mind műfaji jellegzetességek dolgában. Az operett diadalmenete mellett Ausztriában a 19. század folyamán Nestroy és Raimund művészete következtében hatalmas népszerűségnek örvendett a népszínmű.

A protestantizmus demokratizmusa és nemzeti jellege másmilyen társadalmi berendezkedést, más tudományágak művelését és műfajok térhódítását, másmilyen jelentéseket produkált. Nem képeket kínált, mint a barokk, nem akarta a történeteket színpadon megjeleníteni, legfontosabb fegyvere a szó volt. Tehát a protestantizmus a szó hatalmára, annak mindenhatóságára épített. Mégpedig a n e m z e t n y e l v é n megfogalmazott szó hatalmára. Mind a két felekezet hatalmas tömegeket tudott megszólítani, mozgósítani és maga mögé felsorakoztatni, miközben az értekek, a síkok, a dimenziók, amelyeket célba vettek és amelyeken a történetek „lejátszódtak”, azaz a jelentések konstruálódtak – teljesen mások voltak.

A barokk kultúrája a reprezentatív művészeti gyakorlatot támogatta; a zene, a színház és az építészet az udvar irodalmi törekvéseit és az egyház hatalmát szolgálta. A barokk kultúra mentalitást meghatározó elem az osztrák kulturális kontextusban.

A salzburgi születésű Karl-Markus Gauss szerint „az evangélikus hit a szó hatalmára épül, ezzel szemben az ellenreformáció Ausztriájában az uralkodók a nagy tömegeket magukkal ragadó, mobilizáló erejű rituálékot preferálták: a körmeneteket és zarándoklatokat és azt az egész, értekeket célba vevő seregszemlét, amelyet egy jámbor, barokk zsibvásár áraszt magából. [...] Nem véletlen, hogy sehol Európában nem létezik a szédítően drága látványkultúrának ez a sűrűsége. [...] Az ellenreformáció, amely a népet meg akarja zabolázni, és eközben az értekekre apellál, tehát azt tekinti kiindulási alapnak, hogy az emberben az értekek képviselik a konzervatív oldalt – ez az ellenreformáció egyidejűleg népközeli. Tömegeket vonultat fel, és a tömegeknek nem vallásos eszméket kínál, hanem képeket, megrendezettséget, színházat.” (GAUSS, 1998: 30)

A rekatolizálás Ausztriában nagyon durva eszközökkel ment végbe, és a folyamat végén egy megfellebbezhetetlen hatalmú autoritárius felsőbbtség alakult ki, amellyel képtelenség volt szembeszállni. A megváltozhatatlan politikai realitásba való belenyugvás habitusa egy olyan attitűdöt hozott létre, amely Közép-Európában a mai napig a mentalitás szerves része.

Ennek a habitusnak az alapját az a meggyőződés hatja át, hogy a felsőbbtség támadásai ellen nem tanácsos nyíltan fellépni, hanem inkább felejtéssel kell védekezni. Johann Strauß A denevér című operettjének is az a mottója, hogy: „Glücklich ist, wer vergißt, was doch nicht zu ändern ist...”²²⁰ Az idézet közvetlen előzménye Schopenhauer, illetve a Baltasar Gracián

²²⁰ Boldog, aki elfelejti, amin nem tud változtatni.

által írt „Oraculo manual”: „A feledés gyógyír az igazságtalanságok ellen.”²²¹ („A bölcsesség kézikönyvének” a fordítása származik Schopenhauertől. De már Gracián is átvételt alkalmazott, az eredeti gondolat az ókorra megy vissza, és Senecától származik. A 15. században III. Frigyes is ebből a forrásból merített, mikor azt mondta: „A legnagyobb boldogság, ha elfelejthetjük a vissza nem szerezhető dolgokat.”) A kijelentés többféleképpen dekódolható: érezhető benne némi melankólia, de ugyanakkor valami derűs rezignáció is. Strauß korában is volt, amit jobb, ha elfelejtett az ember: például az 1873-as tőzsdekrachot vagy a königgrätzi csatát. A mondás kifejezi, hogy így kell viszonyulni a politikának a privát szférába való beavatkozásához.²²⁶

Tehát a 16–17. században kialakult katolikus-barokk hierarchikus, tekintélyelvű struktúrák létrehozta egy felsőbbre figyelő magatartásmintát. Ettől nőtt meg a társadalmi osztályok közötti politikai-társadalmi távolság, és vele együtt az elégedetlenség is.

Az elégedetlenség megfogalmazására különleges módszereket alkalmaztak, amelyek a kritikát többszörösen kódoltá, indirektté tették. Mivel a nyelv a politikai, gazdasági, társadalmi, szociális és kulturális viszonyok produktuma, ezek a mentalitásalakító magatartásformák természetszerűleg megtalálták a maguk nyelvi tükröződését.

A 18. század Bécse az egész német nyelvterületen egyedülálló módon soknyelvű, sokrétegű nagyvárossá nőtte ki magát. A Habsburg Birodalomban a hivatalos, racionalista-felvilágosult nézetek perspektívái az állam szerepéről és funkciójáról egészen más diskurzust jelentettek, mint az éppen születőben lévő, Herder és Fichte gondolatai által megtermékenyített, etnikai-emocionális meghatározottságú közösségi érzés legmodernebb német eszméi. Az előbbire inkább az óvatosság, a bizalmatlanság, a „tulajdonságnélküliség” és a pluralisztikus gondolkodás volt jellemző, a lezárt ideológiai rendszerek elutasítása, a barokk stílus több alapvető jegye, a töredékesség, és a különféle kódok allegorikus összeolvadása is megnyilvánulhatott; utóbbira jellemző volt a mélység, az egyértelműség, az egzaktság, a filozofikusság és egyfajta sajátos bensőségesség.

A dunai monarchia nyelvének modernizálása, standardizálása, a korszerű hivatali nyelv megteremtése Joseph von Sonnenfels érdeme volt. Célul tűzte ki a „civilizált” hivatali nyelv

²²¹ Iniuriarum remedium est oblivio.

²²⁶ Érdekes megfigyelni, ahogy a „boldog” szó fel-felbukkan az osztrák történelem során: „Bella gerant alii, tu Felix Austria, nibe!” („Mások háborúzzanak, te, boldog Ausztria, házasodj!” Corvin Mátyás mondta gúnyolódva III. Frigyesnek.) Vagy a VI. Pál pápa által Franz Jonas államfő Vatikán-beli látogatásakor (1971) Ausztria jellemzésére használt metafora: „Insel der Seligen” („Boldogok szigete”). Megjegyzendő, hogy a szigetlet nem csak egy ép, háborítatlan eredetiségében megőrzött világ, ahová nem hatol be a zavaros külvilág. A szigetletet magában hordozza az elzárkózás, a maradiság, az elmaradottság momentumait is.

megteremtését, a nyelv dialektusoktól való megtisztítását.²²² Sonnenfels volt a felvilágosult abszolutizmus hivatalos ideológusa és irodalomkritikusa, aki megkövetelte az átláthatóságot, óvott a túlkapásoktól, és fontosabbnak tartotta az urbánus, civilizált stílust, mint a németországi minta követését. Munkásságának célja a minden egyes hivatalra kiterjedő kötelező nyelvhasználat volt.²²³ Ebben a művében német szerzőktől, főként Lessingtől és Wielandtól idéz. Goethe, Schiller, Herder, Kant és a romantikusok műveit nem integrálta a tankönyv későbbi kiadásaiba. Az osztrák értelmiség ily módon nem „vett részt” az új műveltségideológia áttörésében. Leslie Bodi álláspontja szerint, amellyel én is teljességgel egyetértek, ezen a ponton vált nagyon élesen ketté a két ország nyelvi fejlődésének útja, és az osztrák nyelvi magatartás és irodalmi gyakorlat németországitól eltérő volta is itt gyökerezik. (BODI, 2002: 449)

Az osztrák történelem reformperiódusa nem húzódott el sokáig; 1790 körül megkezdődött egy ellentétes irányú folyamat, a reakció periódusa. Nemcsak azért történt így, mert Franciaországban kitört a forradalom, hanem azért is, mert a reformok a Habsburg Birodalmon belül is kiváltottak bizonyos reakciót, ellenmozgalmat és ellenállást. Mindenekelőtt azonban azért, mert váratlan következményekkel járhattak, és félelmet keltettek a radikalizálódástól, végső soron a forradalomtól.

A francia forradalom radikalizálódása után a kormányzat egy sor „jakobinusperrel” tett pontot a reformkorszak végére. Az értelmiségi visszhangokat elhallgattatták, a cenzúrát teljes szigorúságában visszaállították, a felvilágosodás terminológiájának használatát betiltották – ilyen volt Metternich rendőrállama. Ferenc császár és Metternich uralkodása alatt Ausztria ismét a reakció melegágya lett. „Atyai zsarnokság” írta elő, mit olvassanak az alattvalók, mint ahogy azt is, hogy rendszeresen járjanak el a templomba. Előtérbe került a kicsinyes, arrogáns hivatalnok típusa, a rosszul fizetett, elkeseredett, rendőrspicli által támogatott bürokrata.

Megint megfigyelhető a Monarchia és a porosz viszonyok homlokegyenest ellenkező irányú fejlődése. Poroszország esetében egy etnikailag-nyelvileg legitimált új nemzetállam megteremtéséről volt szó, Ausztria pedig egy tradicionális, multinacionális európai nagyhatalmat akart fenntartani. Ezen túlmenően Poroszországban felszabadították a parasztokat, mentesítették a kézműipart a céhes korlátozások alól, és megreformálták az egyetemeket.

Ausztria gazdasági és intellektuális elmaradottságba süllyedt vissza. Az osztrák értelmiség németiség utáni „vágyakozásának” igazi alapja a modernizálódás utáni vágyakozás; amit a

²²² Fő művei: „Grundsätze der Polizei, Handlung und Finanz” (Lehrbuch), 1765; „Über die Wienerische Schaubühne”, 1768.

²²³ Az „Über den Geschäftsstyl” 1820-ig négy kiadást ért meg.

német klasszika kisugárzása még fel is erősített. Az osztrákok oldaláról egyre erősödött a törekvés, hogy behozzák a német modernizáció előnyét.

Mint ismeretes, ott becsülik igazán a tradíciókat, a múlt kultúráját, ahol az egyéb közösség-összetartó fogalmaknak (állam/nemzet) nincs erős vonzerejük. Másrészt a német szentimentalizmus pietisztikus színezete és a romantikus lelkesedés az osztrákokból csak szkepszist és ironikus hozzáállást váltott ki. Németország nyelvi alapozású politikai egységre törekvésével egy egészen más, komplex nyelvi szituáció állt szemben. A Monarchiában tizenkét nyelvet beszéltek, ezenkívül különféle regionális nyelveket és dialektusokat. Rendelkezésre állt a felvilágosult abszolutizmus újonnan standardizált adminisztratív nyelve. A francia, olasz, spanyol és latin nyelvet különféle funkciókra használták, az angol használata az értelmiségre volt jellemző. A Monarchia soknyelvű, multikulturális atmoszférájában kialakult egy „éber” nyelvtudat, egy nyelvi reflexió és nyelvi kritika, amely az igazi, a politikai kritika helyét foglalhatta el.

A cenzúra időről időre megerősödő nyomása kialakította a szövegprodukciónak és a szövegrecepciónak „tökéleteseését”, a virágnyelv használatát és a legenyhébb célzás dekódolásának képességét. A tétlenségre kárhoztatott polgárok tehetetlen panaszkodása, elégedetlenkedése is irodalmi témává stilizálódott.

A politikai realitás parodizálás és persziflálás általi legyűrése, a valós állapotoknak az irónia és a persziflázs illuzórikus, derűs világában való elfojtása az irodalmi argumentáció gyakori eszköze lett. A rezignatív, szarkasztikus, ugyanakkor humoros „Glücklich ist, wer vergisst...” a barokk mentalitás irodalmi metaforája. Ezzel a befogadók nemcsak a gyűlölt politikát gúnyolták és nevelték ki, hanem saját magukat, a saját elfojtási művészetüket is. A közönség, a befogadók értették, miről van szó, a büntetés alól a kijelentések többértelműsége révén húzták ki magukat. (CSÁKY, 1999: 47) Olyan műfajok alakultak ki a Monarchiában, amelyeket a német műkritika csak gyanakvással tudott szemlélni: az operett és a tárca.

A tárca elsősorban abban különbözik az egyéb, hasonló újságcikkektől, hogy a fontos napi kérdésekre nem ad egyértelmű, világos feleletet, hanem afféle „vizontkérdéssel” válaszolja meg azokat, nyilvánvalóan nem a megszokott morális komolysággal, hanem többnyire tréfás, derűs-ironikus körülírással, hogy így vegye el az élet a jelen kínzó problémáinak.²²⁴

Az operett a régió etnikai-kulturális pluralitásának terméke: azáltal, hogy a kulturális emlékezet tere lett, továbbadta a Monarchia sokrétű társadalmi-kulturális kódját. Hobsbawm állítása szerint a kulturális kontextusban – elsősorban az utóbbi kétszáz évben – gyakran van

²²⁴ Csáky szerint a tárca, mint műfaj, hasonlóságot mutat a rabbinikus hagyománnyal: a Talmud-iskolákban volt szokás kérdésre kérdéssel válaszolni.

olyan tartalmakkal dolgozunk, amelyek csak a mindenkori jelenben váltak relevánssá, mert azt állították róluk, hogy eredetiek és régiek, s a távoli múltból eredeztethetők. Valójában ezek új tartalmak, s ilyenképp a jelen meghatározott helyzetére reagálnak, s bizonyos jelentős-összefüggésekben újonnan alkalmazzák őket, bár eredetileg nem is tartoztak hozzájuk.

A bécsi operett az „osztrák”, illetve közép-európai politikakritika és önreflexió tipikus formáját képviselte. Ahogy Hobsbawm is mondja, az operett „az emlékezet helye”. Megtalálhatók benne a régió etnikai-kulturális heterogenitásának identifikációs tényezői. A sokféle regionális kulturális kód egy koherens, ugyanakkor ellentmondásos egészé állt össze. Zeneileg is mindenki számára dekódolható volt a valcer, a csárdás, a polka, a mazurka, a tarantella, a bécsi bordal. A „másság” ismerőssé tételével hozzájárult a sztereotipizáláshoz.²²⁵

Sok operettszerző korábban katonazenész-karmester volt, és áthelyezések útján vagy a regimentjeikkel az egész birodalmat bejárták. Megismerték a régió zenei sokszínűségét, a helyi folklorisztikus témákat és stílusokat. Így vált a szakmai mobilitás a zenei kreativitás javára. A bécsi operett volt az egyetlen, de mindenképpen utolsó művészeti ág, amely a Habsburg Birodalom összállami eszméjét, illetve hivatalos államnarratíváját megtestesítette. Az etnikai-kulturális pluralitás és heterogenitás produktumaként olyan műfaj volt, amelyben a régió népeinek és kultúráinak történelmi, valamint zenei-kulturális emlékezete tükröződött. Népszerűsége arról árulkodik, hogy olyan nyelven szólt, amelyet a hallgatók megértettek, olyan kódokat használt, amelyek mindenki számára dekódolhatóak voltak. (A 20. század elejének osztrák irodalmi elitje részben elítélte az operettet. Karl Kraus például egyenesen így jellemezte: „komolyan vett értelmetlenség”.)

A német anyanyelvű osztrákok az egész 19. század folyamán furcsa kettősséggel éltek meg azt a helyzetet, hogy egyrészt ők voltak a Monarchián belül az uralkodó népcsoport (a többi etnikum egyre inkább „népek börtönének” kezdte érezni a Monarchiát), másrészt ambivalens viszony fűzte őket saját német nyelvű kultúrájukhoz. A 19. század folyamán a nyelv mindinkább a nemzethez tartozás kritériumává vált, így a Monarchián belül is kezdték a német anyanyelvűeket és a magukat németnek vallókat a német nemzethez számítani.

A „német” szó a 19. század folyamán szemantikai változáson ment át: a „nemzeti ébredés” előtt még csak besoroló (prenacionalista) értelmezése volt, kirekesztő egyáltalán nem. A 19. századra a nyelv új jelentéstartalmakkal töltődött fel: a Herder és Fichte által filozófiailag megalapozott új műveltségismény, a protestáns német polgárság ideológiájával, amelynek a nyelv központi kategóriája, egyik alapszimbóluma, érzelmetli, szerves viszony hordozója a

²²⁵ Az osztrákokban a magyarokról és a cigányokról kialakult sztereotípiák nagyrészt a „Cigánybáró” című operettnek köszönhetők.

nép és az állam között. A német mint kultúraközvetítő nyelv a német nemzeti érvrendszer összefüggésében vált az egyelőre fiktív német nemzet egyik legfontosabb összekötő kritériumává. Miután a nyelv lett a nemzet kritériuma, a konkrét nyelvhasználat, illetve a konkrét anyanyelv – így a német – vállalása a Monarchiában is a nemzeti hovatartozás vállalásával vált egyenértékűvé.

Ugyanakkor a Monarchia mindennapi nyelvhasználatában a 19. században a „német” még nem kapta meg azt a bizonyos szemantikai többletet, ami később jellemző lett rá. Sok magát „német”-nek valló értelmiségi volt egyúttal „osztrák patrióta”. Ez az ambivalencia válhatott a későbbi önidentifikációs dilemmák forrásává.

A nyelvvel mint kultúraközvetítő jelrendszerrel való azonosulás következtében sok „német osztrák” tekintette saját német nyelvű kultúráját alacsonyabb rendűnek; úgy vélték, hogy a náluk nem létező „német kultúrát” a Német Birodalomból kell átvenni. Az abszolút mérce a weimari klasszika lett, az ausztriai hagyományokat alacsonyabb rendűnek tekintették és elfojtották. Ezt a vákuumot próbálták egy másik, nyelvileg rokon társadalmi rend kultúrájával feltölteni, és a német felvilágosodást, klasszikát és műveltségideológiát osztrák tradícióként elfogadni. Ez az „átvétel”, amely másféle világlátást, az osztráktól egészen eltérő rendszert és más értelmezési mintát jelentett, hozzájárult ugyan egy „német osztrák” identitás megerősödéséhez, de nem szolgálta a saját érdekeik és igényeik észlelését és artikulálását. Az osztrák politikai kultúra tekintélyelvű struktúrái mellett ez is hozzájárulhatott az ironikus, némelykor önkínzó önértelmezés kialakulásához, amelyet „ausztromazochizmus” néven szokás emlegetni. Csáky Móric rámutat egy bizonyos analógiára, amely az ún. zsidó önirónia, a zsidó vicc, vagyis a társadalmi és politikai állapotok parodizálása, persziflázsa és némely „osztrák tradíció” között mutatható ki.

Az irodalom burkolt tiltakozásának közkedvelt formája lett a paródiába és szatírba való menekülés; egy olyan rendszerben, amely az őszinte politikai megnyilvánulást és a társadalmi kritikát elfojtotta, mert benne szüntelenül a rendszer veszélyeztetését, megkérdőjelezésének csíráját látta. (CSÁKY, 1999: 101) A szatíra, az irodalmi persziflázsa, a paródia, a szarkasztikus „osztrák” vicc hagyománya a jozefinizmus kudarcra ítélt felvilágosodásában, vagyis a kvázi abszolutisztikus tekintélyelvű politikai struktúrában gyökerezik, abban, hogy lehetetlen vagy reménytelen a társadalmi életben cselekvően vagy hathatósan részt vállalni, a fennálló viszonyokon változtatni. (GREINER, 1976: 14)

Ugyanez az érzés élt tovább a 19. század második felében is, amikor a „nyugalom” garanciája I. Ferenc József császár, illetve a császármítosz volt. Képe ott „örködött” a birodalom minden hivatalában. Szeme, mint Isten szeme, mindent látott. Ő – a kötelességtudattól átha-

tott, mindig egyenruhában szereplést vállaló, tökéletes bürokrata, látszólag halhatatlan lény – az összes osztrák politikai erényt reprezentálta. És ezeknek az erényeknek vajmi kevés közük volt a demokráciához. A császár a szakrális rend része volt, Isten fénye sugározta be. Ebből eredően a császárkultusz centrumában az ünnepi istentisztelet állt. Nem az öntudatra ébredt állampolgár, nem a szabadnak született osztrák állt szemben császárával, hanem az alázattal telt alattvaló. Az osztrák politikai kultúrát mélységes pesszimizmus itatta át; annak az érzése, hogy semmi sem változik, mindenhol csak a stagnálás, a rendetlenség és az improvizálás. A hanyatlás, a reménytelenség érzése járt át mindent, egyik oldalról a Monarchia zúgóldó nemzetiségei, a másikon a talpraesett németek, akik meghódították a világpiacot. Az osztrákok önmagukban való kételkedése néhol mámoros túlértékelésbe csapott át, és a kétely néhány értelmiséginél az Ausztria iránti „gyűlölet-szeretet” viszonyban nyilvánult meg. Az osztrákok és a németek szociális habitusa jobban már nem is különbözhetett volna; kínzó önbizalomhiány az egyik oldalon, sodró magabiztosság a másikon.

A soknemzetiségű állam széthullása identitásválságot idézett elő, ezt tovább fokozta az a törekvés, hogy tudatosan tagadták vagy elfojtani próbálták a történelmi-kulturális emlékezetet, nehogy az új államot a korábbi, monarchikus államformával azonosítsák. Az írók (Zweig, Roth, Werfel) azt igyekeztek bizonyítani, hogy a régió népeinek kulturális és ezáltal nemzeti tudatát sohasem az uniformizált, egyetlen nemzethez való elkötelezettség határozta meg, hanem ezzel éppen ellentétben: a kulturális elemek sokasága.

Több író (Roth) és kutató (Bruckmüller) hivatkozik arra, hogy a Monarchia egyik legfőbb identitásteremtő intézménye a hadsereg volt. Valóban tarka etnikai összetételű és éppen ebből adódóan nemzetek feletti hadseregről volt szó. A tisztikartól kezdve a közlegényekig a legkülönbözőbb nemzetekhez tartozókat lehetett benne megtalálni. Sokan akadtak olyanok is, akiknek már a szépapái is a Monarchia hadseregében szolgáltak. Ők voltak azok, akiknél a családi hagyományokhoz és a Monarchiához való hűség valami különleges egyveleget alkotott, és ez az erős érzelmi kötődés az államra is extrapolálódott. Áttételesen ezt fogalmazta meg Joseph Roth is: „Ausztria valójában nem középpont, hanem periféria. Ausztria nem az Alpokban van, ott csak zerge van, meg havasi gyopár és encián, de a kétféjű sasnak még híre se nagyon. A valódi mivoltát az örökös tartományok táplálják, belőlük töltődik fel újra meg újra.” (ROTH, 1982: 368)

Nemcsak a hadsereg volt a Monarchia (férfi)lakosságának közös, meghatározó élménye: a német nyelv is ilyen szerepet játszott. A létfontosságú kommunikáció szempontjából elengedhetetlen volt a német nyelv második vagy harmadik nyelvként való ismerete, amely a kompetencia nagyon különböző szintjein mindenki számára a Monarchia „lingua franca”-jának számított. Természetesen főként a soknyelvű vidékeken a többi nyelv is hatott a német

nyelvre, és a nyelvhasználatot az interferencia állandó jelenléte is átjárta. Ebből a szempontból is egészen más volt a német nyelv németországi helyzete, ahol 1871 után a nyelv használatát kodifikálták, szigorú normák szerint szabályozták. A nyelvre, a nyelvhasználatra vonatkoztatott pluralista nyitottság egyrészt az ausztriai német nyelv pozitív önidentifikációs jegyév vált, másrészt viszont tovább fokozta a nyelvi bizonytalanságot Németország irányában. Ezen túlmenően erősödött az osztrák íróknak a német könyvpiactól való függése, hiszen a német lektorok a korrektúrát az „otthoni” nyelvi normáik alapján végezték el, és mindent, ami nem felelt meg az előírásoknak, könyörtelenül „kigyomláztak”.

Ebből a nyelvi elbizonytalanodásból is táplálkozhatott és táplálkozhat az a napjainkig ható (és mindkét érintett fél által megerősített) ambivalens viszony, amelyet ugyanazon pluricentrikus nyelvterület kicsi és nagy társadalmi rendszereinek évszázados, soha direkt módon nem verbalizált feszültségei okoztak. Ennek jellemzői a kicsinek a naggyal szembeni kisebbségi komplexusa, a nagyoknak a kicsivel szembeni lekezelő magatartása, ebből eredően a kommunikáció időnkénti összezavarodása és az egymással szembeni téves attribúciók tömkelege. Michael Clyne szerint ez a kétfajta egymással szembenálló, egymást feltételező és megerősítő magatartásminta a domináns és a függő társadalmi rendszerek pregnáns jegyei közé tartozik. Nem kizárólagosan a német–osztrák viszony specifikuma, hanem a pluricentrikus nyelveké és nyelvterületeké általában.²²⁶

Ausztria német nyelvű polgárainak a nyelvi nacionalizmushoz való viszonya 1918-ig nem oldódott meg. Egyrészt ők voltak a Monarchián belüli vezető népcsoport, másrészt a német nyelvterületen belül nem ők voltak dominánsak. Bodi szerint ezek az identifikációs minták nem úgy jelentek meg, mint jól elkülöníthető kettős identitások, hanem mint az egymásra fotografált fényképek, elmosódó kontúrokkal, összefolyásokkal, helyenként természetesen átfedésekkel.²²⁷ Ez a fajta identitás-zűrzavar szinte lehetetlenné tette a kulturális-nemzeti önértelmezést. Más kérdés, hogy a századvégre nem is voltak jellemzőek ezek a kérdésfeltevések.

A Monarchia széthullását követően az Első Köztársaságnak azt a sokkot is meg kellett élnie, hogy soknyelvű, hatalmas birodalomból kicsi, egynyelvű országgá vált. A szocialisták inkább a német nacionalista gondolat irányába orientálódtak, a konzervatívok jobbra az „osztrák patriotizmust” testesítették meg. A szocialisták egészen Hitler hatalomra kerüléséig ki is tartottak németbarát politikájuk mellett, és csak akkor „józanodtak ki”, amikor az ország

²²⁶ Clyne, Michael (Hg.): *Pluricentric Languages. Different Normes in Differerent Nations*. Berlin/New York, 1992

²²⁷ Bodi: *Internationale Verständigung und nationale Identität*. In: *TRANS*. Nr. 7. 8.

önálló államisága megszűnt. Az Anschluss végrehajtása után azonnal felismerhetővé váltak az osztrákok és németek közötti nyelvi és mentalitásbeli különbségek, ami aztán megszülte, majd fokozta a nemzeti érzést. A II. világháború traumája volt szükséges ahhoz, hogy az osztrákok véglegesen és „szövődménymentesen kigyógyuljanak” német nemzeti kötődéseikből.

A kérdés azonban a maga teljes mélységében és történelmi dimenziójában nem problematizálódott, így az új osztrák nemzettudat születését a németektől való elzárkózás és elhatárolódás jellemezte, ami egyet jelentett a németekkel való sorsközösség elutasításával. A politikai-társadalmi elhatárolódás a nyelvvel kart karba öltve járt: az „Österreichisches Wörterbuch” 1947-ben kezdeményezett kiadása, valamint a német nyelvnek, mint tantárgynak a „tanítás nyelve”-ként való szerepeltetése is bizonyítja ezt. A Második Köztársaság megalapításakor, 1945-ben a politikai-társadalmi körülmények jobban kedveztek az osztrákok önidentifikációjának, mint az Első Köztársaság megalapításakor. A német kultúra „felsőbbrendűségbe” vetett hitet hatalmas megrázkódtatás érte; a koncentrációs táborokban a megosztott osztrák közélet prominens személyiségei²²⁸ „egy platformra” (= egy barakkba) kerültek, és eszmét cserélhettek a civilizált Ausztria jövőjéről. A gazdasági fellendülés, 1955-ben az államszerződés megkötése, majd a semlegesség deklarálása, az iparosítás, a modernizáció, a stabil szociális helyzet, a Kreisky-korszak mind-mind annak az identitásnak az építőkövei, amely a mai osztrákokat jellemzi.

A közvélemény-kutatások az Ausztria-tudat dinamikus növekedését jelzik: Arra a megállapításra, hogy „Ausztria nemzet” és „Ausztria kezdi magát nemzetnek érezni” 1964-ben 70%, 1970-ben 82% és 1993-ban 92% válaszolt igennel. 1991-ben megmutatkoztak ennek a folyamatnak az eredményei: Vranitzky szövetségi kancellár nyíltan beismerte sok osztrák nemzetiszocialista bűncselekményekben való részvételét, és bocsánatot kért miattuk. Ezt a bocsánatkérést öt évvel előzte meg a Waldheim-botrány, ami után az irodalmi közéletben markáns fordulat következett be.²²⁹ A (baloldali) értelmiség abszurditásig kritikus-önkritikus beállítódásáról van szó, amit „ausztromazochizmusnak” is szokás nevezni.²³⁰ Erősen komp-

²²⁸ Az osztrák politikai kultúrát a 19. századtól kezdve két tábor – a konzervatívok és a szociáldemokraták – szembenállása jellemzi.

²²⁹ Megjegyzendő, hogy Thomas Bernhard drámáját, a Heldenplatzot már 1988-ban bemutatták, a folyamat innen is datálható. Idézet Th. B.-tól: „Ha az ember a Sacher előtt, a teraszon ül és előrenéz, az Opera hátsó felét látja.”

²³⁰ További elnevezések: Österreichsbeschimpfung, Nestbeschmutzung. (A kifejezések a másik oldalon születtek.)

lex, szociális, kulturális, művészi konstrukció, amelyben egészen biztosan szerepet játszik a nyelv is.²³¹ (Lásd Karl Leyrer versét a mellékletben!)

Ettől kezdve a történelmi-politikai diskurzus „rögeszméje” a kollektív amnézia vagy önámítás, az „áldozattézis” és az „élethazugság” lett.²³² Emiatt a nyilvánvaló képtelenség miatt azonban a nemzetiszocializmus tabuvá vált, ezért nem is lehetett erről a témáról 1945 után elfogadható diskurzust teremteni. Az „élethazugság” olyan fogalmat jelöl, amelynek segítségével egy fikció kitalálásán keresztül önbecsülés szerezhető, mivel a fikció szerkezetén belül bocsánatot lehet kérni az egyén számára szégyenletes tettek miatt.

Elsőként nem politikus, hanem egy művész, Helmut Qualtinger kabarészínész, színész, író, publicista, előadóművész törte meg a hallgatást. 1961-ben, tehát 25 évvel a Waldheim-ügy előtt vitte színre Herr Karl, a kispolgár alakját. Herr Karl azóta a bécsi folklór részévé vált.²³³ Qualtinger nem „leleplezte” a nyárspolgárt, hanem részleteiben ábrázolta a joviális szörnyeteg figuráját. Egyszerre volt képes érzékeltetni az áldozatteóriát, tehát a hivatalos verziót, és azt, amilyen bornírt módon erről az átlagosztrák gondolkodott. Kimondta, hogy Ausztria nem áldozat, hanem társtettes, a háború után a győztesek segítségével eljátszotta (mert eljátszhatta) a szemforgató és hazug áldozatszerepet. Karl úr, a tipikus „tömegember” három nyelvi szinten „nyilvánul meg”: amikor komoly, ünnepélyes hangot üt meg, akkor irodalmi németet használ, amikor érzékeny témát érint, akkor a korrekt köznyelvet, amikor pedig elengedi magát, akkor a „wienerisch” kerül sorra. Qualtinger a kabaréban saját maga alakította Karl urat.

A traumatizált múlt és a negyven évig tartó hallgatás feldolgozása még hosszú ideig el fog húzódni.

8. A KÉRDŐÍVEK ÉRTÉKELÉSE

Az első kérdőív 13 zárt kérdést tartalmaz, 5-5 válaszlehetőséggel. A válaszok a skálán 1-től 5-ig fokozatba állíthatók. Az 1 jelzi az adott kérdésre adható válaszlehetőségen belül a legna-

²³¹ „Az a politika, ami a felszín kozmetikázását a konfliktusok elkerülése révén, oly módon éri el, hogy letagadja a konfliktusokat, pontosan megfelel a valóság eltusolása esztétikájának, ami a spittelauai szemétegetőben manifesztálódik.” (Fian, Antonio: *Lettre*, 1995/nyár, 17. sz.)

²³² A háború utáni években az SPÖ és az ÖVP közös és sikeres külpolitikai eszköze volt az áldozatelmélet.

²³³ Vö. Hacsek és Sajó.

gyobb intenzitást (például a hazához való kötődés nagyon erős mértékét, a külföldiekkel szemben tanúsított legmagasabb toleranciaküszöböt stb.).

Két kérdés nem illeszkedik a kérdések általános logikájába (11., 13.). „Mire asszociál arról, hogy nemzeti büszkeség?” Itt természetesen nem állítható fel értékhierarchia, és egy válaszlehetőségben el is tér egymástól a magyar és az osztrák kérdőív. Az öt standard válasz kivül az osztrákok a gazdaságot, a magyarok a tudományt választhatták. A 13. kérdés, bár egyformán hangzik: „Nem fél attól, hogy a csatlakozás után még több magyar fog Ausztriában dolgozni?” – szükségszerűen más-más félelmeket ébreszt(hetett) a két oldalon.

A két országnak szánt kérdőíven a válaszlehetőségek külön-külön országra vannak szabva, miután a határnyitás következményei is másként hatnak Magyarországon és Ausztriában.²³⁴

Tekintsük át, melyek a legszignifikánsabb különbségek az osztrák és a magyar tanítójelöltek nemzeti viszonyulásai között! (A számok a kérdőív megfelelő kérdéseire vonatkoznak.)

1. Az osztrákok nagyobb lelkesedéssel népszerűsítik hazájukat. Bár az sem zárható ki, hogy a magyar hallgatók a megfogalmazás miatt választották nagyon nagy számban a 2-es választ.
2. A magyarok 1/3-a, az osztrákok kevesebb, mint 1/10-e nem akarja tartósan elhagyni a hazáját; ennek megfelel, hogy a megszokott környezet a mieink ¼-ének és az osztrákok 1/8-ának fontos. Ötször annyi osztrák hallgató szeretne tartósan (tanulás, munkavállalás céljából) külföldön élni, mint amennyi magyar.
3. A nemzeti hovatartozás mint különösen fontos beszédtema: 0 : 16 Ausztria javára.
4. A tájszólás vonatkozásában az osztrák hallgatók 90%-a teljes mértékben elkötelezett. A magyarok közül 1/3 soha nem beszélne tájszólásban, és a válaszolók csaknem felének egyre megy, hogy irodalmi nyelven vagy tájszólásban beszél-e.
5. Kétszer annyi osztrák hallgató készül külföldi munkavállalásra. A külföldieket, akik boldogulásukat más országban keresik, ötször annyian utasítják el nálunk, mint Ausztriában.
6. Az erre a kérdésre adott válaszok mutatják a legkisebb szórást. A többség egyetért a külföldiek számára biztosított egyenlő jogokkal. Az osztrákok 7 : 1 arányban a külföldieknek tulajdonítják a növekvő kriminalitást.
7. Egy magyar sem, viszont 14 osztrák választotta az első lehetőséget (sok sztereotípiát fel tudnék sorolni). Megdöbbenő és elgondolkodtató, hogy a félig-meddig

²³⁴ A kérdőívet lásd a mellékletben!

humorosnak szánt kérdést mint válaszlehetőséget (Mit jelent a sztereotípa?) 16 magyar hallgató beikszelte.

8. A hazaszeretet elvont fogalmának értelmezése az osztrák és a magyar hallgatók megítélése alapján nagyfokú egyezést mutat.
9. Ezt a kérdést (Jelentett, illetve jelent-e változást az uniós csatlakozás a nemzeti tudatra nézve?)²³⁵ – azonos válaszlehetőségek mellett – értelemszerűen kétféleképpen, egyszer múlt és egyszer jövő időben kellett feltennem, lévén szó az EU-csatlakozás hatásairól. (A kérdőív kitöltése Magyarország csatlakozása előtt történt.)
10. Mi, magyarok – talán közmondásos nemzeti pesszimizmusunk következtében – úgy gondoljuk, hogy nagy (és természetesen kedvezőtlen) változások előtt állunk a nemzeti tudat vonatkozásában. Az osztrák hallgatók 1/4-e szerint a legcsekélyebb változásokat sem hozta magával e téren a csatlakozás. Ennek logikus folytatásaként háromszor annyi magyar (a megkérdezettek 1/3-a) fél attól, hogy elvesznek a nemzeti sajátosságok.
11. A nemzeti hovatartozás szerepének megítélésében megint feltűnőek a hasonlóságok.
12. A nemzeti büszkeség letéteményese osztrák oldalon a zene, a művészet és az irodalom. Magyar részről magasan vezet az irodalom (55%), és szinte holtversenyben követi a tudomány és a sport (ebben a sorrendben).
13. A nemzeti értékek átadásának fő közege Magyarországon alapvetően a család (55%), míg Ausztriában az iskola (50%). A média mindkét országban 3 szavazatot, az egyház Ausztriában 5 szavazatot kapott.
14. Az utolsó kérdés, mint már említettem, országonként különböző válaszokat tartalmazott. A magyarok 2/3-a arra voksolt, hogy saját boldogulása mindenkinek szíve joga. Az osztrákok majdnem 1/3-a szerint ez a tendencia szinte csak Burgenlandot érinti, 1/4-e üdvözli a magyar ingázókat. A többi (tanítójelölt) azért nem izgul, mert magyar tanítók eleve nem fognak tudni Ausztriában dolgozni.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy akkor mutathatók ki nagyobb fokú egyezések, amikor elvont elvekről vagy eszmékről kell véleményt nyilvánítani. Ilyen a hazaszeretet megítélése, a nemzeti hovatartozás jelenlegi szerepe, a külföldiek jogállásának véleményezése.

²³⁵ Ausztria 1995-ben csatlakozott az Európai Unióhoz; a kérdőív kitöltésének idején (2004 első negyedéve) Magyarország még nem volt az EU tagja. A választ tehát csak jövő időben tudtam megfogalmazni.

Ezen a síkon nagy az egyetértés. Minél konkrétabb, kézzelfoghatóbb egy kérdés, minél jobban kötődik a hallgatók életének gyakorlati oldalához, minél több személyes tapasztalatuk lehet a kérdés kapcsán, annál jobban felszínre kerülnek a különbségek. Talán a közös európai kulturális gyökerekkel is magyarázható mindez (humanizmus, szolidaritás stb.); senkinek nem jutna eszébe, hogy az univerzális elvekkkel ellenkező előjelű véleményt fogalmazzon meg.

Természetesen világos számomra, hogy minél elvontabb és egyetemesebb eszmékről van szó, annál könnyebb megtalálni a konszenzust, a közös nevezőt. Annál is inkább így van, mivel ezek egyrészt íratlan társadalmi törvények, másrészt pedig a válaszadók esetleg nem is találkoznak a kérdések gyakorlati vetületével, tehát nyugodtan megengedhetik maguknak az „ideális” választ. (Még az sem zárható ki, hogy szívvel-lélekkel hisznek is benne.) Az osztrákok sokkal nagyobb számban szeretnék „valahol Európában” dolgozni. Talán ez is az EU és a schengeni egyezmény hatása: a jövő megtervezése már a nyitott határok „beszámításával” zajlik.

Az osztrákok további előnye a magyarokkal szemben, hogy anyanyelvük nem elszigetelt, rokontalan, idegen nyelvként egyáltalán nem beszélt nyelv, hanem az EU legnagyobb beszélőközösségének nyelve. Az angol Ausztriában az első idegen nyelv, ennél fogva elképzelhetetlen, hogy egy osztrák, aki munkaképes korú, valamilyen szinten ne beszéljen angolul. Ebből az alaphelyzetből egyszerűbb és érthetőbb a nyitottság az európai munkavállalás iránt.²³⁶ Nem tudom elképzelni, mi játszódhatott le azokban a válaszolóknak (viszonylag sokan voltak), akik az 5. kérdésnél azt írták: lehet, hogy külföldön fognak dolgozni, a 6. kérdésnél pedig azzal a véleménnyel értettek egyet, hogy mindenki maradjon otthon. A kettős mércét működtették, mert valószínűleg elfelejtették, hogy külföldön mindenki külföldi.²³⁷

A tájszólás presztízse és érzelmi töltete Ausztriában óriási; én inkább a magyar értékek viszonylag magas voltán csodálkoztam. (Magyarországon a tájszólásnak nem létezik pozitív konnotációja, a falusiasság, az elmaradottság, a provincializmus jelölője.)

A sztereotípiákra vonatkozó válasz magyarázata az lehet, hogy a turizmus Ausztriában nemcsak húzóágazat, hanem a nemzeti identitás integráns része is. Amivel a turizmus „operál” (a táj szépsége, a zene és a sokrétű kultúra, a finom ételek és italok szeretete), külön-külön is mind az osztrák nemzeti identitás építőköve.

Sokkal inkább létezik az osztrák fejekben a „Mozart-golyó, Sissi, Bécsi-keringő, jódlí” sorozat, mint a magyarokban a „gulyás, csikós, puszták, füttyölős barack”. Tehát a magyar

²³⁶ Az a nem annyira adminisztratív, hanem inkább „jelki” jellegű tény, hogy Ausztria nem csak az 1995-ben megtörtént csatlakozás, hanem már évtizedek óta valóban Európa része, szintén ott lehet ebben a választásban.

²³⁷ „Fremd ist der Fremde nur in der Fremde.” (Karl Valentin, www.karl-valentin.de 2007. 04. 17.)

autosztereotípiát egyáltalán nem befolyásolja, hogy a Turizmus Zrt. milyen „Magyarországgal” és „magyarokkal” akarja becsalogatni a külföldieket. A magyar nemzeti identitást semmilyen irányban nem mozdítja ki alaphelyzetéből az, hogy milyen művi, mesterkéltséggel, „túlcukrozott” és hamisan folklorisztikus kép jelenik meg rólunk a propagandaanyagokban. A magyar nemzeti identitás nem integrálja ezeket a konstrukciókat, talán egyedül a közmondásos magyar vendégszeretet jelent kivételt – erre büszkék is vagyunk, és ezzel egyúttal reklámozzuk is magunkat. (Bár a legutóbbi, a *Figyelő* című gazdasági magazin által végzett reprezentatív felmérés – „Milyenek a magyarok?” – alapján ez is megdőlni látszik: a xenofóbia ilyen magas foka mellett el kellene gondolkodni azon, tényleg illik-e ránk a túlradó vendégszeretet mint össznemzeti tulajdonság. A magyarok 55%-a elutasít minden külföldit.)²³⁸

A nemzeti büszkeség „kiváltói” nem keltenek meglepetést. Örvendetes, hogy nálunk az irodalom megelőzi a tudományt is, hiszen az irodalommal sokkal inkább léphetünk érzelmileg is „interaktív” kapcsolatba, mint a tudománnyal, amelyre „csak” büszkék vagyunk – persze joggal. (Ausztriában a tudománnyal kapcsolatos nemzeti büszkeség szinte kizárólag Sigmund Freud és szórványosan Ignaz Semmelweis nevéhez kötődik. A 2006-ban kitöltött második kérdőív eredményei alapján állítom ezt, amely Ausztriában nemcsak Mozart-, hanem Freud-év is volt.)

Elgondolkodtató, hogy mi lehet az óriási különbség oka a nemzeti értékek átadási közeget firtató kérdésben: Magyarországon abszolút többségben az otthon, a család, Ausztriában csaknem ilyen magasan az iskola áll az első helyen. Úgy tűnik, nálunk a nemzeti identitás kérdése azokhoz a viszonyulásokhoz tartozik, amelyek a családban dőlnek el, szemben Ausztriával, amely e vonatkozásban inkább az intézményre voksol. Megkockáztatom, hogy talán a szocializmus idején létező ún. „kettős nevelés” utóéletével van dolgunk, magyarul: otthon nyíltan beszélünk (illetve csak otthon beszélünk nyíltan), de mindenki ismerte a „hivatalos verziót” is. Tehát az iskoláról Magyarországon elképzelhető, hogy az a mindenkori hatalom függvényében a hivatalos verziót erőlteti, amit viszont otthon, a szüleitől és a nagyszüleitől hall az ember, az egészen biztosan autentikus. A rendszerváltozás előtt amúgy sem volt a nemzet a közéleti-politikai diskurzus preferált témája, inkább az internacionalizmus volt a „bűvös szó”.

Egyik ország javára sem mutatható ki szorosabb kötődés. Beigazolódott, hogy az osztrákok inkább tervezik, hogy életük egy részét külföldön töltsék, talán ennek tudatában kevésbé fő a fejük az Ausztriába készülő külföldiek miatt. Ami a jövőt illeti, az EU hangsúlyozottan a

²³⁸ „Wie sind die Ungarn?” In: *Pester Lloyd*. Nr. 9., 2007. február 28. Neuer 15. Jahrgang. p. 2.

sokszínűséget támogatja (sokak szerint ez egyben marketingfogás is a részéről). Jó volna, ha nem a hazug és leegyszerűsítő klisék béklyóiban, hanem az önbizalomhiány és a nemzeti gőg csapdáit elkerülve, mások nemzeti identitását is tiszteletben tartva, igazi értékeinket felmutatva, legjobb oldalunkról tudnánk megmutatni, kik vagyunk.

A második kérdőív kérdéseit azon megfontolások alapján állítottam össze, hogy a nemzeti tudat mely konstituensei a legmeghatározóbbak, mire épül a nemzeti büszkeség, melyek a máig ható pozitív vagy negatív erőt sugárzó történelmi események és személyiségek, mit jelent a „haza” fogalma, milyen a nemzeti szimbólumokhoz fűződő viszony, a múlt és a jelen osztrák és magyar kultúrájának kik a legpregnánsabb képviselői.

Külön hangsúlyt kapott a nyelv mint identitásteremtő faktor. Érdekelt ezenkívül, hogy mennyire reflektálódik a megkérdezettek körében a turizmus által favorizált Ausztria-kép (Magyarország-kép) és az autosztereotípa, valamint a heterosztereotípa viszonya. 24 nyitott kérdésre kellett a megkérdezetteknek (ismét pedagógusjelöltek, 100-100 fő, 20–25 év között) válaszolni.

1. Az osztrák történelem mely eseményére a legbüszkébb?

17-en nem válaszoltak. A megkérdezettek csaknem 50%-a (48) az államszerződést jelölte meg mint legjelentősebb történelmi eseményt. (Akadtak, akik a „semlegességet” írták eseményként, őket is hozzászámíthatjuk az előbbi csoporthoz, szintúgy azokat, akiknek az „Ausztria szabad!” mondat a legfontosabb.) Többen személyt tartottak „eseménynek”: Elisabeth császárnőt, Andreas Hofer tiroli szabadságharcost (a megkérdezett egyéb válaszaiból kiderült a tiroli származás), Freudot, Mária Teréziát.

A valódi események közül több voksot kapott az iskolakötelezettség Mária Terézia általi bevezetése, néhányat a Bécsi Állami Opera újbóli megnyitása, a II. világháború utáni újjáépítés, a Bécsi Kongresszus, a zwentendorfi atomerőmű üzembe helyezése elleni tiltakozás és a cordobai „futballcsoda”. Olyan összefoglaló jellegű válasz is született, mint: „Itt mindenki jól élhet”. Érdekes tartalom húzódhat meg a következő válasz mögött: „Az ember csak arra lehet büszke, ami az övé.” Az államszerződés legfontosabb eseményként való jelölése a válaszadók több mint 50%-ánál egyértelműen arra enged következtetni, hogy az 1955-ben bekövetkezett nagy jelentőségű történelmi esemény valóban az osztrákok első egységteremtő élménye volt. A megelőző évtized(ek) és az osztrák politikai paletta komoly történelmi tradíciókra visszatekintő teljes megosztottságának hátterén lehet csak igazán értékelni azt a „nemzetteremtő” aktust, amely 1955-ben lejátszódott. A tárgyalásokról közszájon forgó, a nemzeti büszkeséget erősítő történetek, a helyszín kiválasztása, a „bűvös mondat”, a „mediatizált”

változat, a többszöri újrajátszás együtt egy olyan modern mítoszt alkotnak, amelyben az államszerződés a vele szoros egységet képező semlegességgel együtt a nemzeti identitás konstrukciójának alapját képezi.

1. A magyar történelem melyik eseményére a legbüszkébb?

Az említések sorrendjében: 1956. október 23. (44), 1848. március 15. (30), honfoglalás (20), Szent István megkoronázása (2), Széchenyi tevékenysége (2); ketten semmire sem büszkék. Elmondható rövid összegzésként, hogy a nemzeti büszkeség tárgyai Magyarországon az idegen elnyomás elleni, a függetlenség kivívására irányuló forradalmak.

2. Az osztrák történelem mely eseményére a legkevésbé büszke?

A válaszok tartalmilag szinte megegyeznek, eltérés inkább csak a megfogalmazásokban akad. A lényeg: 28-an a II. világháborúra legkevésbé büszkék, 13-an a náci időkre és a nemzetiszocializmusra, 24-en az Anschlussra, tízen a két világháborúra, hatan a zsidók elűzésére és kiirtására, négyen Hitlerre, arra, hogy Hitler osztrák volt. (21-en nem válaszoltak.) A nemzetiszocialista idők felemlegetése és elemzése, illetve a németek felelőssége mellett az osztrákok felelősségének megállapítása 1986-ig nem képezte diskurzus tárgyát. A kérdés „fel sem tevődött”, ugyanis az áldozattézis értelmében az osztrák emberek voltak Hitler első áldozatai, ezért csupán szánalom és megértés illeti őket s nem bírálát.

Az elfojtás 1945-ben, a Második Köztársaság megalapításakor kezdődött, és több mint negyven évig tartott.²³⁹ A Waldheim-ügy²⁴⁰ kirobbanása megfosztotta a témát tabu mivoltától, és húsz év óta az osztrák politikai diskurzus fő keretét a nemzetiszocialista rendszer, valamint az osztrákok részvétele alkotja. „A szellem kiszabadult a palackból”, és az ebben a témában megjelent irodalmi és publicisztikai művek lassan kezdenek megtölteni egy könyvtárat. A sort Thomas Bernhard *Heldenplatz* (1986) című drámája nyitotta meg, amelyet Claus Peymann német rendező a Burgtheaterben vitt színre. A sikert az irodalmi értéken túl nyilvánvaló módon az is magyarázza, ahogy Bernhard azokkal a konnotációkkal játszik, amelyek a Hősök terét az osztrákok legambivalensebb szakrális helyévé teszik.

Már maga a tér fekvése, a történelmi környezet, Savoyai Jenő és Károly főherceg szimmetrikusan elhelyezett lovas szobrai utalnak az osztrák történelem jelentős, emlékezésre

²³⁹ Elemzők szerint a múlt elhallgatása terelte a vörösöket és a feketéket egy táborba, és ez a közös érdek teremtette meg a lehetőséget a fiatal osztrák állam születése számára. Elképzelhető, hogy e nélkül az államszerződés aláírására sem kerülhetett volna sor 1955-ben, nem is szólva azokról az anyagi terhekről, amelyeket a németekkel együtt ki kellett volna kárpótlásként fizetni.

²⁴⁰ Kurt Waldheim egykori ENSZ-főtitkár az SA tagja volt.

méltó (dicsőséges) momentumaira. A Hősök tere-mítosz azonban nem az üres térrel kapcsolatos, hanem éppenséggel a tömegekkel. (LIESSMANN, 2006:11)

Az osztrák történelmen az a kérdés vonul végig, hogy mikor és mennyien gyűltek össze a téren: Dollfuß temetésén 1934-ben, Hitler Anschluss-gyűlésén, Karl Schranz fogadásán 1972-ben,²⁴¹ 1983-ban II. János Pál pápa prédikációján, 1993-ban pedig a „Fények tengere” (Lichtermeer) nevet viselő demonstráción.²⁴² A Hősök tere egyet jelent a tömegekkel.

A teret az Anschluss-gyűlés változtatta „mágikus” helyé, amelyen a tömegek ujjongva üdvözölték a nemzetiszocialista diktátort, valamint azt, amit kihirdetett: Ausztriának a Német Birodalomhoz való csatolását és ezzel együtt a német történelemben való újbóli belépését. Mágikussá azért vált a hely, mert azóta a téren megtartott minden tömegrendezvényt az 1938-as gyűléshez mérnek.

A megváltozott történelmi emlékezetről tanúskodnak azok a háborúellenes emlékművek, amelyeket Bécs központi terein állítottak fel. Alfred Hrdlička 1988-ban, az Albertina téren felállított „Háború és fasizmus elleni emlékműve”, valamint Rachel Whitread 2000-ben elkészült Holokauszt-emlékműve a Judenplatzon élénk nemzetközi elismerést váltott ki.

2. És mire a legkevésbé büszke a magyar történelem eseményei közül?

Az említések számának sorrendjében: Trianoni békediktátum (34), a jelenlegi helyzet (26), a világháborúk (14), az aradi vértanúk kivégzése (6), tatárdúlás (4), önkényuralmi rendszerek (4), mohácsi vész (2), az 1956-os forradalom bukása (2). A büszkeség ellentéte a magyar válaszok java részében (az osztrák válaszolókkal szemben) nem a szégyen, hanem a fájdalom, a sértettség, a veszteségérzés. Tehát nem a saját múltbéli viselkedésünkre reflektálunk, hanem azt emeljük ki, m á s o k mikor, hol, hogyan rövidítettek meg bennünket. A „jelenlegi helyzet” összefoglaló név nem engedi meg az explicit következtetéseket, de feltételezhetően (majdnem) mindenki a „másik oldalt” okolja a kialakult helyzetért. Ebben az esetben valóban megjelenik a szégyen mint érzelem, de a külföld vonatkozásában: „Mit szólnak mindehhez, mit gondolnak rólunk ezek után?”

3. Mi a döntő mozzanat, hogy n e m z e t r ő l beszélhetünk? (Több válasz is lehetséges.)

²⁴¹ Karl Schranz (1938) síelő vétett az amatőrtörvény ellen, ezért Avery Brundage, a NOB akkori elnöke kizárta a saporói téli olimpiáról (1972). Hazatérése után a Heldenplatzon többeszes tömeg ünnepelte hősként, majd Bruno Kreisky is fogadta.

²⁴² „Lichtermeer”: 1993. január 23-án 350 000 ember tüntetett a szolidaritás mellett, a rasszizmus ellen egy civil szervezet, az „SOS Mensch” kezdeményezésére.

53-an (tehát több mint 50%) az összetartozást, az összetartást és a közösséget nevezték meg, 14-en a nyelvet, 10-en a tradíciókat és a történelmet, 4-en a határokat (volt, aki a „világos”, más a „nyitott” határokat), ugyancsak 4-en a tradíciókat és a történelmet, 3-an az egységet, szintén 3-an az azonos jogokat és törvényeket, 3-an a kultúrát, 1-1 válaszadó pedig a következő nemzetkonstituáló tényezőkre voksolt: közös értékek, szülőföld, a kormány általi definíció (?), a lakosok országuk iránti lojalitása. (5-en nem válaszoltak.)

A válaszokból kitűnik, hogy a legfőbb nemzetalkotó tényezővel kapcsolatos elképzelések viszonylag tág határok között mozognak. A bizonytalan, nem eléggé körvonalazható „összetartozás” kapta a legtöbb voksot. A 14 válasz, amely a nyelv szerepét ebben a dimenzióban bővíti, Ausztria esetében meglepően magasnak számít, hiszen – mint az a 14. kérdésre adott válaszokból kiderül – a „nyelv” az osztrákoknál lehet a Hochdeutsch németországi vagy ausztriai verziója, lehet az „österreichisches Deutsch” (sokak szerint ilyen nem is létezik), és nem utolsósorban (hanem az érzelmi töltetet figyelembe véve leginkább elsősorban) lehetnek a dialektusok.

A 14 válaszban a négy lehetőség közül legalább három implicit módon ott van. Összesen tízen nem érzelmi alapú, hanem „adminisztratív” megközelítést alkalmaztak, tehát véleményük szerint külső, hatalommal kapcsolatos jegyek döntenek a nemzet létéről.

3. Milyen érzések ébrednek Önben, ha a n e m z e t szót hallja?

Az említések sorrendjében: összetartozás, tolerancia, összefogás, büszkeség (40), hazaszeretet (20), összefogás hiánya (8), eggyé válás, történelmi múlt, közös cél, közös érdek, tenni akarás, erőszakmentesség (6), megszépült múlt, sáros jelen, düh, szánalom, „csak felfújják ezt az egészet” (4), nem ébrednek hazafias érzések, átlagos, Trianon óta nincs nemzet, az állampolgárságról tartott népszavazás óta nem beszélhetünk nemzetről.

A válaszadók 2/3-a pozitív érzelmeket táplál a „nemzettel” kapcsolatban, jóllehet a felmérés időpontja (a 2006. október 23-a utáni hét) valószínűleg negatív irányba toltta el az értékeket.

4. Nemzet vagyunk, mert...

A legnagyobb számú csoport a nem válaszolóké (32), tehát a válaszadók majdnem 1/3-a. Tízen írtak a közösséggel, összetartozással kapcsolatos fogalmakat, szintén tízen a kormányra hivatkoztak (mert a mi demokratikus kormányunk így definiálta), és tízen úgy gondolták, hogy azért vagyunk nemzet, mert egy országban élünk. 6 válaszadó számára ebben az

összefüggésben a legfontosabb a támogatás és a szolidaritás. 4-en jelölték meg a nyelvet, szintúgy 4-en a történelmet. 2-2 válaszadó nyilatkozott a következőképpen: „mert osztrákok vagyunk!”, „mert ugyanazok az értékeink”, „mert mindenki tud keringőzni (!)”, „mert annak érezzük magunkat”, „mert valaki azt állítja”.

A válaszok csekély számából és megosztottságából bizonytalanság érződik. Húszan magukon kívülre helyezik a nemzet kérdését, és ezzel tulajdonképpen az „állam” kategóriáját írják le, ami egyet jelent azzal, hogy a nemzetet nem tartják érzelmi konstrukciónak. Az utolsóként idézett vélemény még ennél is távolságtartóbb, ha nem egyenesen cinikus.

A „nemzet vagyunk, mert osztrákok vagyunk” vélemény a reprezentatív felmérésekben is gyakran előfordul. Menasse cikke („...weil wir alle Österreicher sind!”) leleplezi, hogy ennek a mondatnak logikailag semmi értelme, a válasz tautológia.

4. Hogyan fejezné be a következő mondatot? Mi nemzet vagyunk, mert...

Az említések sorrendjében: összetartozunk (30), nem vagyunk nemzet (nincs összetartás, segítő szándék, nem tudunk együtt emlékezni, egy személy próbálja összetartani a népet), képesek vagyunk kivívni a függetlenséget, egy nyelvet beszélünk (19), egy országban születünk (11), közös a kultúránk, a tradícióink, összeköt a történelem, annyi mindenben mentünk keresztül, mégis élünk, egy népcsoport tagjai vagyunk – együtt tüntetünk, egyetértünk abban, hogy szenvedésre születünk (10). Körülbelül azonos arányban fordulnak elő pozitív és negatív előjelű válaszok.

5. Mi a véleménye az osztrák semlegességről?

62-en (majdnem 2/3) állítják, hogy egyértelműen pozitív, fontos, jó dolog a semlegesség, meg kell tartani, 18 válaszadó szerint tulajdonképpen „szuper”, de az EU-csatlakozás miatt sokat veszített a jelentőségéből. Négyen azt mondják, hogy nincs jelentősége, ketten állítják, hogy az EU miatt az ország jelenleg már kevésbé semleges. Van, aki szerint már csak papíron létezik az osztrák semlegesség. Ugyanakkor többen egybehangzóan állítják, hogy Ausztria a semlegességgel a lehető legjobb útra lépett, főleg a háborúskodó országokkal összehasonlítva. Magyar állampolgárként, tehát jelen esetben kívülállóként nehezen értelmezhető a két válaszadó által is megfogalmazott „túlságosan is semleges” minősítés.

Ha hozzászámítjuk az első csoporthoz azokat, akik szerint nagyon fontos a semlegesség, csak sajnos már nem ugyanazt jelenti, mint régen, akkor megállapítható, hogy a válaszadók 80%-a tartja pozitívumnak Ausztria semlegességét. Ez nagyon magas szintű konszenzus, és teljes mértékben szinkronban van a kutatásaim során feltárt korábbi felmérések eredményei-

vel, miszerint nincs még egy olyan, a nemzeti identitás vizsgálatával kapcsolatos kérdés, amelyben ekkora egyetértés uralkodna. A mostani válaszadók azoknak az unokái (lehetnek), akik az államszerződés aláírásakor, a semlegesség deklarálásakor voltak fiatal felnőttek.²⁴³ Tehát abban az életkorban voltak, amikor egy nagy jelentőségű történelmi esemény az egész generációjuk életérzését határozhatta meg. Nem voltak saját emlékeik az Első Köztársaságról, a korporatív államról, az Anschlussról, csak a háborús gyerekkorukról és a megszállás éveiről. Ők voltak azok, akik felépítették az országot a háború romjaiból, akik hittek a Második Köztársaságban. Ők taposták le örömeikben, majd ültették újra másnap a Belvedere-kastély parkjában a virágokat, amikor Leopold Figl külügyminiszter bejelentette: „Ausztria szabad!”. Tehát ők voltak az első igazi egységteremtő élmény részesei.

Első kérdőíves vizsgálatom eredményei alapján megállapítottam, hogy az értékek átadásának fő közege Ausztriában az iskola, míg Magyarországon a család. A semlegesség jelentőségének hangsúlyozása valóban jól követhető az osztrák tankönyvekben. Ezt még valószínűleg mélyíti a családi „legendárium”, a nagyszülők elbeszéléseit szeretik hallgatni az ifjú emberek. Biztos, hogy 1955. május 15-e még ragyogóbb nap lehetett azok számára, akik személyesen élték át. Az iskola talán inkább a „fejre” hat, a szülői ház inkább a „szívre”: és jelen esetben a kettő egymás hatását erősítve éri el, hogy a semlegesség az osztrák identitás konstrukciójának alapkövévé váljon.

5. Mit ért a „semlegesség” fogalmán? Mi a véleménye az osztrák semlegességről?

26-an nem válaszoltak. A magyar válaszadók a semlegességet nem a szó politikai, hanem mindennapi jelentésében értelmezték. Senki sem említette például, hogy egy semleges állam katonai tömbökbe nem lép be, illetve saját területén nem engedélyezi katonai támaszpont létrehozását. Általában fele-fele arányban megoszlanak a semlegességgel kapcsolatos – a szó hétköznapi értelmében vett pozitív és negatív – elképzelések.

A pozitív elképzelések (32) a következő asszociációkra alapulnak: önállóság, függetlenség, szuverenitás, békés együttélés, „nem az, ami itt zajlik”, „nem ütik az orrukat más dolgá- ba”, nem avatkoznak bele egy adott helyzetbe, senki nem befolyásolhatja őket, nem állnak egyik oldalra sem, nem folynak bele más ügyeibe. Ezek a negatív előjelű asszociációk (24): közömbösség, félelem, „könnyű nekik semlegesnek lenni”, nincs véleményük, nem értik, mi folyik nálunk; cserbenhagyás, olyan nem létezik, hogy nincs véleményem; egyik oldalhoz sem tartozik.

²⁴³ Lásd: 1956-os forradalom.

A további (18) válaszok kétféle értelmezést hagynak nyitva: nem érintett, nem befolyásolt, nem foglal állást, nem vállal fel konkrét álláspontot, nem különbözik más országoktól (ez már a 2. kérdésre adott válasz); politikai-katonai helyzetben nem áll egyik oldalra sem; tartózkodik, nem szól bele, nem fogja senki pártját, sok nemzet sajátossága. Az osztrák semlegességről legtöbben nem rendelkeztek ismeretekkel (az sem, aki azt gondolta, hogy igen). Két álláspont között „egyensúlyoznak” a válaszok: méltánylandó, ha valaki meg tudja őrizni kívülállását, és nem akar mindenáron az események alakítójává válni.

Meglepően sokan értékelik ezt negatívumként, a véleménynyilvánítás hiányát egybe-mossák a vélemény hiányával, és a semlegességet „langyos” magatartásként értékelik. (Néhányan egyenesen a semlegesség létét vonják kétségbe.)

6. Hogy érzi magát, ha az osztrák himnuszt hallja?

12-en nem válaszoltak. 46-an negatív választ adtak: úgy hangzik, mint egy gyászinduló, ugyanúgy, mint máskor, fád, semmi különös, nem is ismerem (!), az „I’m from Austria”²⁴⁴ jobban tetszik, a császárhimnusz szebb volt, a Kék Duna keringőre büszkébb vagyok.

28-an nem negatív (inkább pozitív) választ adtak: libabőrös leszek, büszke vagyok (sportesemény!), együtt éneklek, patrióta érzelmek, Ausztria-ézés, jó ézés, összetartozás-ézés, meleg lesz a szívem körül. 14 válaszadó szerint (inkább negatív) a szöveg nem jó, elavult, „felismerem” (!), „automatikusan nem hatódom meg”. A megkérdezetteknek szinte a fele (!) teljesen negatívan viszonyul a nemzeti himnuszhoz; ha a 14 erősen kritikus véleményt is ideszámítjuk, akkor majdnem 70% utasítja el a himnuszt.

A dolgozatom nemzeti szimbólumokkal foglalkozó részének egyik alfejezete a nemzeti himnuszról szól. Történelmi perspektívából az Első Köztársaság megalakulásától kezdve részletesen foglalkozom az ausztriai himnuszok sorsával. Az a himnusz, amelyhez érzelmetli kapcsolat fűzte az osztrákokat, kompromittálódott, az új himnusz pedig nem rendelkezik azzal az integratív erővel, amely megteremtené az azonosulás fókuszát. A korábbi felmérések eredményei arról tanúskodnak, hogy az identitás konstrukciója szempontjából a hetvenesnyolcvanas években sokkal kiemeltebb helyen szerepelt a sport, azon belül is a téli sport. Nincs kizárva, hogy azokban az években a sporteredményekhez kapcsolódóan a himnuszra is jobban rávetült a nemzeti büszkeség fénye. Többen az I’m from Austria című dalra voksoltak mint „alternatív” himnuszra. Sokat elárul az osztrákok nyelvi kötődéséről az a tény, hogy ez a dal dialektusban íródott. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy a hatvanéves himnuszt töb-

²⁴⁴ Lásd a szöveget a mellékletben!

ben elavultnak tartják. (A „patinához” viszont túlságosan fiatal Paula von Preradović alkotása.)

6. Hogy érzi magát, ha a magyar himnuszt hallja?

A válaszadók több mint feléből (62) vált ki a himnusz egyértelműen pozitív érzelmi reakciókat (büszke vagyok, hazafiság, hazaszeretet, meghatódom, emelkedettség, felemelő érzés, borzongás, sírás fojtogat, elérékenyülés). Egyes válaszokban (16) többféle emóció keveredik, de a himnusszal való érzelmi azonosulás kétségbevonhatatlan: szomorúság a történelmi megpróbáltatások és a széthúzás miatt, elkiserít a széthúzás, felemelő, ettől egyszerre vagyok boldog és szomorú.

Vegyes, esetleg semleges viszonyoknak lehetne kategorizálni a következő csoportot (14): „feszélyezve érzem magam, de ha valaki hülyéskedik, vagy megszólal egy telefon, felháborodom”; „vigyázzba állok és éneklek – így tanították”; semlegesen, sporteseményeknél – büszkeség, ünnepélyeken – vegyes; „Furcsán! Eszembe jut, hány embernek játszották már el.” „A sok veszteségre gondolok, félek a következőtől.” Az utolsó csoport (8) egyértelműen negatívan nyilatkozott: rosszul érzem magam, mert szomorú, miközben mások füttyülnek és ordítanak, késztetést érzek a vigyázzállásra, „nomen est omen, egy nép ars poeticája”. Ez az a kérdés, ahol az osztrák és a magyar válaszok között szignifikánsak a különbségek. A negatív osztrák válaszok (az összes válasz 70%-a) sokszor nyíltan vagy burkoltan ironikusak, gúnysak, cinikusak, más dalt helyeznek a nemzeti himnusz elé, mint preferáltabbat, esetleg „fűlbemászóbbat”. A magyar negatív válaszokban a fájdalom dominál, hogy miért nem tartunk jobban össze, miért kellett ennyit szenvednünk a történelemben, stb. A magyar kultúra jeles személyiségeit firtató kérdésben Erkel Ferenc 14, Kölcsey Ferenc 8 szavazatot kapott. Az osztrák kérdőívén Paula Preradović nevét senki sem említette. A magyar himnusz helyi értéke a nemzeti identitás konstrukcióján belül sokkal magasabb, mint az osztrák himnuszé. Talán összefügg ez a későbbiekben (16. kérdés) részletezett, Ausztriát vagy Magyarországot legjobban reprezentáló tárgyakkal kapcsolatos kérdéssel: Magyarország értékelésekor az ilyen jellegű választások sokasága miatt be kellett vezetnem egy új kategóriát, a *Nemzeti jelképek* et, ahová a nemzeti himnusz is tartozik.

Talán nem merészség a következő állítás: a magyarok egy része számára léteznek „szent dolgok”, amelyek nem vallási eredetűek, és a himnusz is ilyen. Ezért tűnik szó szerint „szentségtörésnek”, amikor ennyire más regiszterben szólnak meg vélemények egy másik nemzet himnuszaról. Nyilván több összetevő együttes hatásaként rendeződött így össze a kép, de tel-

jes objektivitással megállapítható, hogy egy himnusznak jót tesz a kontinuitás és a „patina”, és kevésbé használ neki a törés.

7. Milyen érzéseket ébreszt Önben a nemzeti ünnep, október 26.?

12-en nem válaszoltak. 66-an úgy nyilatkoztak, hogy: semmilyen, szabadnap, kialhatom magam, ingyen belépő a múzeumokba, a nagyszüleim házassági évfordulója (!). Ezek az érzelmentes (ha nem cinikus) válaszok. Az öröm, hogy munkaszüneti nap van, nem az ünnephez kapcsolódik. 28 pozitív előjelű válasz született: boldog vagyok, jó érzéseket, a semlegesség miatt, jó, a történelem miatt, egy leheletnyi büszkeség, örülök a hadsereg felvonulásának.

Dolgozatomban a nemzeti szimbólumok között, az egyik alfejezetben elemzem a nemzeti ünnepet. Kitérek arra, hogy Ausztriában az Anschluss-tömeggyűlés óta minden tömegrendezvényt az 1938-assal mérnek össze (legalábbis a létszám vonatkozásában). Éppen ezért Ausztriában minden ünneplés „gyanús”. Az ünneplés összes kelléke, a beszédek, a zene, a díszszemle olyan konnotációkat ébreszt, amelyeket negyven éven át tabuként kezeltek és agyonhallgattak.

A válaszokon jól lemérhető, hogy a megkérdezetteknek szinte csak egy töredéke gondol az ünnep tartalmára, a nagy többség a szabadnap által nyújtott előnyöket élvezzi. Pedig a semlegesség deklarálásának évfordulója és az osztrák nemzeti identitás konstrukciója egy irányba mutat. Nem az állam által felülről erőltetett ünnep megüléséről van szó, a semlegesség szinte az összes osztrák teljes belső azonosulását élvezzi. Tehát nem az ünnep tartalmával, hanem annak formájával vannak súlyos problémák. (Lacan modellje szerint a kollektív emlékezet elfojtott tartalmai a tudattartalmak megnyilvánulási formáiban fejeződnek ki. Október 26-a „ünneplése” Ausztriában, a kocogás, ennek a tézisnek tökéletes bizonyítéka.)

7. Milyen gondolatokat ébreszt Önben a nemzeti ünnep, október 23.?

Magyarozatként utalnom kell a kérdőíves felmérés kitöltésének időpontjára: a 2006. október 23. utáni hét. A megkérdezettek természetesen nem tudták függetleníteni magukat a politikai zavargásoktól, és mivel a két időpont nagyon közel esett egymáshoz, esetenként megdöbbenő a megnyilatkozások hevessége. 32 válaszadó egyértelműen pozitívan nyilatkozott: tiszteli, akik harcolnak az igazukért, büszke a hősökre, együtt ünneplés, összefogással minden megoldható. „Milyen lehetett ezt átélni?” „Mi is tudunk valamit jól csinálni!” „Óriási dolog volt szembeszállni az akkori Szovjetunióval!” A jó érzések mellett fájdalmasak is megjelennek (20): büszkeség és keserűség; az áldozatok iránt érzett sajnálat és szomorúság; „saj-

nálom, hogy sok mindenkinek el kellett menni”; „sajnálom, hogy nem volt más megoldás, mint a forradalom”; „elszomorít a magyarság múltja”; „az áldozatokra gondolok”.

A második legnépesebb csoport (30) szembeállította az 1956-os dicsőséges eseményeket a mai helyzettel: megemlékezés – vandalizmus nélkül; jó is, és rossz is; akkor még nemzet voltunk; vegyes érzelmek, máskor büszkeség, idén szomorúság; megemlékezés kell a szíven, de nem ekkora felhajtás. Az ünnepnek az összetartozásról kéne szólnia.

Ha összehasonlítjuk az osztrák és a magyar nemzeti ünnepel kapcsolatos asszociációkat, nem lehet nem észrevenni, hogy az összes magyar válasznak erős érzelmi komponense van. Ez az osztrák válaszoknak csak a töredékéről mondható el. A semlegesség az osztrákok értékpreferenciájában körülbelül azt a helyet tölti be, amelyet a magyarok esetében az 1956-os forradalom. Miért ennyire más annak a napnak a megítélése, amelyen ezeket az eseményeket ünnepeljük? Az lenne a magyarázat, hogy egy politikai tárgyalások eredményeként „kialkult” függetlenség és a vele kötelezően együtt járó semlegesség mégsem képes olyan érzelmi energiákat mozgósítani, mint egy nép valóságos és véres szabadulási kísérlete a zsarnokság alól?

8. Mire asszociál, ha a „haza” szót hallja?

Egyvalaki nem válaszolt. 32-en arra a helyre gondolnak a „haza” szó hallatán, ahol a legjobban érzik magukat, a megszokott környezetre és emberekre, a szülői házra, a családra, a szülőhelyre. 24-en hazai tájakat írtak, hegyeket, tavakat, természetet, erdőket – esetleg pontos földrajzi megnevezéssel az Alpokat, Tirolt, Ausztriát. Szintén 24-en pozitív fogalmakat jelöltek meg: meghittség, biztonság, szabadság, gyökerek, jó érzés. 6 válaszadónak a „Heimatfilm” mint filmművészeti kategória jut az eszébe (egyikük hozzáteszi: giccs!), 6 ember asszociációja a tradíciók, vidék, népviselet.

Ha abból indulunk ki, hogy az ember bárhol érezheti jól magát, akkor a „haza” az egész világon elképzelhető. A válaszadók kb. 1/3-ának az a „haza”, amelyet mi, magyarok a fantasztikus „szűkebb haza” jelzős szerkezettel illetünk. A következő nagyobb csoport számára a táj áll kiemelt helyen, amely az osztrák nemzeti identitás integráns eleme, egyúttal a heterosztereotípiá vezető kategóriája is. Az ezzel a csoporttal holtversenyben álló csoport elvont értékeket nevezett meg a „hazával” kapcsolatos asszociációként, ami elgondolkodtató. Az igazi kötődések nagyon is kézzelfoghatóak és konkrétak. A „Heimatfilm” mint műfaj azért született, hogy a turistákat (elsősorban a német turistákat) Ausztriába csalogassa. Végtelenül egyszerű sémák alapján építkeztek ezek a filmek, a lényeg a természet szépsége volt és a természet közelében élő emberek irigylésre méltóan romlatlan világa.

8. Mire gondol elsősorban, ha a „haza” szót hallja?

40-en (a legnépesebb csoport) Magyarországra gondolnak. 22 válaszadó elvont fogalmakra asszociált: melegség, biztonság, megnyugvás, egy hely, ami befogad. 20-an konkrétumokat jelöltek meg: a szűkebb környezetet, a családot, az otthont, a lakóházat.

Megdöbbenve olvastam több (12) mélységesen elkeseredett véleményt: „a hely, ahol élek, és ami romokban hever”. Nincs ilyen. Az emberek többségének ez ma üres szó. A „régii” Magyarország. A reformkorban még jelentett valamit.

Az osztrák válaszok között csak pozitív előjelűek voltak, és közülük nagyon sok a szép tájakhoz kapcsolódott, míg a magyarok tájat egyáltalán nem is említettek. (A magyar önképnek ezzel egybecsengően egyáltalán nem része a táj.)

9. Minek érzi magát elsősorban? (Európa, Ausztria, tartomány, szülőhely) (Több válasz lehetséges egyidejűleg.)

50-en úgy jelölték meg magukat, mint városuk (= szülőhelyük) polgárát. 48-an tartják magukat elsősorban osztráknak, 28-an az adott tartomány lakójának. A megkérdezettek döntő többsége szerint az elsődleges hovatartozás szituációfüggő, tehát külföldön osztrák, országon belül megoszlik a tartományi és a városi kötődés. (Európainak Európán kívül neveznék magukat!)

9. Minek érzi magát elsősorban? (Több válasz lehetséges.)

Az említések számának sorrendjében: magyar (62), megyei hovatartozás (22), városi (14), Európába tartó, európai (4), ember (4). Az osztrákokkal ellentétben senki sem említette, hogy a hovatartozás megítélése szituációfüggő lenne. A besorolások amúgy közel egyformák, bár nálunk a „magyar” magasan vezet, az osztrákoknál viszont az „osztrák” és a városlakó besorolás szinte megegyezik.

10. Mikor érzi azt, hogy jó dolog osztráknak lenni? Előfordul-e az ellenkezője is?

Hárman nem válaszoltak. 64 válaszadó csak „jó dolgokat” említett, a következőket sorolták fel a pozitív előjelű Ausztria-érzés vonatkozásában: táj, természet, téli sport, síelés, semlegesség, biztonság, műveltség, kultúra, Bécs, béke, azért, mert a háborúk máshol vannak. 34-en a pozitívumok mellett negatívumokat is megneveztek: diszkrimináció a külföldiekkel

szemben, szélsőjobboldaliság, Hitler, II. világháború, bürokrácia, politikai botrányok, a közszolgálati televízió egyes és kettes csatornája, hideg nyár. A többi kérdésre adott válasszal teljesen szinkronban vannak ezek a válaszok. Ausztria, mint fantasztikus természeti adottságokkal és magas kultúrával rendelkező ország, amely biztonságát és békéjét a semlegességnek és a szociális partnerségnek köszönheti. Negatívumként jönnek szóba a lakosság kedélyét borzoló belpolitikai botrányok és a negyven éven át elhallgatott múlt árnyéka.

10. Mikor érzi azt, hogy jó dolog magyarnak lenni? Előfordul az ellenkezője is?

A pozitív válaszok (68) a következő momentumok köré csoportosulnak: külföldön, sportesemény alkalmával, ha egy magyar tudós feltalál valamit, ünnepeken, itthon utazgatva, ha külföldön szívesen fogadnak, ha máshol háború van.

A negatív válaszok (36) okai: a pesti események, Magyarországon nem jó magyarnak lenni, rossz olyanokkal élni, akik önként halálra ítélik magukat, külföldön, ha nem lehet magyarul beszélni, vagy ha lenéznek, ha negatív véleményt fogalmaznak meg a magyarokkal kapcsolatban, ha nem tudják, hol van Magyarország. Egy olyan válaszadó volt, akit sem jól, sem rosszul nem érint, hogy magyar. Érintkezési pont az osztrák és a magyar vizsgálati résztvevőknél a sportesemények felett érzett öröm, és a megnyugtató érzés, hogy vannak országok, ahol rosszabb élni, mint nálunk. Ugyanakkor a magyarok nem neveztek meg természeti és társadalmi értékeket, de történelmi szégyenfoltokat sem, miként tették ezt az osztrákok. Az osztrákok jól tudják „nevesíteni” problémáikat, míg a magyarok válaszaiból (bizonyos mértékig érthető a jelenlegi helyzetben) inkább valami „globális” rossz érzés sugárzik.

11. Hol érzi magát Ausztrián belül a legjobban? (Több válasz lehetséges.)

Hatan nem válaszoltak. 48-an voksoltak a privát szférára: a házam, a lakásom, az ágyam, a szüleim háza, szűkebb lakókörnyezetem, az erkélyem, az a hely, ahol a számomra legkedvesebb emberek tartózkodnak, a szülőhelyem. 32-en a természetben lelik legnagyobb örömüket: a tavak partján, a hegyekben, a zöldben, síelés közben – lehetőleg barátokkal. 14 válaszadó Bécsset jelölte meg (nem derült ki, hogy Bécs a szülővárosuk és/vagy a lakóhelyük-e vagy pedig az ország fővárosaként szeretik Bécsset), a városon belül a belváros és a Múzeumi negyed kapott szavazatot.

Nem derült ki a kapott eredményekből, hogy létezik-e olyan hely, amely mágnesként vonzza az osztrákokat, meglepő viszont a „magántér” dominanciája. A kérdőív összeállításánál egyáltalán nem számítottam erre, úgy gondoltam, hogy az „Ausztrián belül” szerkezet már éppen eléggé a „közterek” felé orientál. Az sem zárható ki, hogy a befelé fordulás, a magán-

szférának a közélet elé való helyezése egyfajta „biedermeier örökség”, amikor a metternichi rendőrállam idején a közéletet a félelem határozta meg, és a magánélet a maga megnyugtató meghittségével az egyetlen menedéket kínálta, ahol a közhelyszámba menő osztrák Gemütlichkeit a legjobban ki tudott bontakozni.

11. Hol érzi magát Magyarországon belül a legjobban?

Az említések számának sorrendjében: szülőváros, lakókörnyezet (56), nagyobb tájegység: Somogy, Tolna, Zala, Dunántúl, Balaton (26); saját „világ”, privát szféra (10); otthon, a szobámban, értékekkel telített hely (8); szép környezet, természet („mert a fák nem panaszkodnak”), rend, tisztaság.

A válaszok nem mutatnak lényegi eltéréseket, talán csak annyiban, hogy az osztrákok többször nevezik meg a természetet és a barátokat a jó érzés forrásaként.

12. Mi a kedvenc épülete Ausztriában?

Öten nem válaszoltak. 18-an a szülők házára vagy a saját házra tették a voksot, ugyanennyien a schönbrunni kastélyra, 12-en a Stephansdomra, 3-3 válaszoló az Operára, az Egyetemre és a Parlamentre. 2-2 szavazatot kapott a melki apátság és a Rathaus. További 1-1 válaszadó jelölte kedvenc épületének a Belvedere-palotát, a Burgtheatert, a Nationalbibliothekot, az Albertinát, az innsbrucki Goldenes Dachl és a grazi Óratornyot, valamint a Mura-szigetet (?), egy alpesi menedékházat és a Várkertben található Pálmaházat. A kapott eredmények az előző kérdésre adott válaszokhoz hasonlítanak: megint nagy súllyal szerepelnek a válaszadók otthonául szolgáló lakóépületek. (Ennél a kérdésnél sem számítottam egyetlenegy ilyen jellegű válaszra sem, kizárólag „nevezetességekre”, mindenki által ismert középületekre gondoltam.)

12. Mi a kedvenc épülete Magyarországon?

Az említések számának sorrendjében: Parlament (22), Halászbástya (7), Festetics-kastély (6), Mátyás-templom (4), jáki templom (4), Széchenyi-kastély (4), a házunk (3), Budai vár (2), egri vár, cseszneki vár, Erzsébet híd, Lánchíd, Citadella, Nemzeti Múzeum, Nemzeti Színház, Szépművészeti Múzeum, Szegedi Dóm, a Tungsram épülete (mert munkát ad), gödöllői kastély, Petőfi kiskőrösi szülőháza, Csiky Gergely Színház (1-1). Az osztrákok 15, a magyarok 19 épületet választottak ki összesen, ez szinte egyezésként fogható fel, s mindkét oldalról 5 egyházi műemlék található a felsorolásban. A saját házat az osztrákok közül háromszor annyian jelölték meg.

13. Van-e kedvenc emlékműve?

81-en nem válaszoltak. Itt nem lehetett a magánszférába visszahúzódní, mivel emlékművek csak köztereken találhatók, ezért a válaszadás elöl „húzódtak vissza”: egyetlen más kérdésnél sem ilyen kiugróan magas a nem válaszolók aránya. 6 szavazatot kapott a Ringen álló Goethe-emlékmű, a Stadtparkban álló Johann Strauß-emlékmű 4-et, a következők pedig 1-1-et: Albertina, Óriáskerék a Praterben, az asperni Oroszlán, a Szentháromság-szobor, a Sezession, a Karlskirche, a Szépművészeti és a Természettudományi Múzeum közötti Mária Terézia-emlékmű, valamint a mistelbachi Szentháromság-szobor. (A lokálpatriotizmus kiütközik; a temérdek bécsi emlékmű ellenére az asperni és a mistelbachi emlékművet jelölték meg.)

13. Van-e kedvenc emlékműve?

55-en nem válaszoltak. Az említések számának sorrendjében: Hősök tere (10), Halászbástya (8), Szabadság-szobor (5), Feszty-körkép (4), Török–magyar barátság parkja Szigetváron (4), szigetvári vár (4), Lánchíd (3), Anonymus, Nemzeti Színház, komlói Bányászemlékmű, pécsi dzsámi, Turulmadár, István király és Gizella emlékműve, a nagyszülők síremléke (1-1).

14. Összeköti vagy elválasztja egymástól a német nyelv Ausztriát és Németországot? Mennyire erősen kötődik a német nyelv Ausztriában beszélt variánsához? Létezik-e ausztriai német nyelv?

Az első kérdésre 16 ember írta azt, hogy igen, a nyelv elválasztja egymástól Németországot és Ausztriát. 4-en úgy látják, a nyelv nem választja el Németországot és Ausztriát. 26-an egyenesen úgy vélik, hogy a nyelv összeköti Németországot és Ausztriát (különösen külföldön – praktikus szempont!). 6 válaszadó – lehet, hogy filozófiai mélységeket rejtő – válasza szerint a nyelv elválaszt és összeköt.

A második kérdésre 26-an azt válaszolták, hogy nagyon kötődnek, 14-en nem nagyon kötődnek, 18-an a dialektusukhoz kötődnek, és 22-en nem válaszoltak erre a részkérdésre. 1 válaszadó úgy nyilatkozott, hogy számára „az ausztriai német nyelv olyan, mint egy dialektus, és ő inkább a standard németet részesíti előnyben”.

54-en állítják, hogy igenis van osztrák német, amelyet számos fontos különbség fémjeléz, úgymint: hangsúly, eltérő fogalmak (?) és megnevezéseik, saját karakter, stílus, a nyelv dallama, „lágyabb” hangzás, szóválasztás, kiejtésbeli különbségek, az „osztrák német” barát-

ságosabban, kedélyesebben cseng. 24-en visszafogottabban fogalmazznak, szerintük „vannak nyelvi különbségek”. 20-an törnek lándzsát amellelt, hogy „csak e g y német nyelv van”.

A válaszokból nehéz képet alkotni, illetve megállapítható, hogy a „nyelvi térkép” eléggé megosztott. Szinte mindenhol kijön az 50-50%. Amiben nem létezett ellenvélemény, az a dialektusok magas presztízsértéke és érzelmi töltete, valamint az Ausztriában beszélt német nyelv fülnek kellemesebben csengő dallama. Miután a maga dialektusát mindenki magasra értékeli, ez a viszony a nyelvhez kapcsolódó érzelmeket – úgy tűnik – le is fedí. Az ember nem tud egyidejűleg két kód irányában elköteleződni. Talán ez lehet az oka annak, hogy sok osztrák nem is vesz tudomást saját nemzeti variánsáról. (Ez több vehemens nyelvvédő, például a grazi Rudolph Muhr fájdalma.) Véleményem szerint az osztrák beszélőközösség esetében a dialektusé az anyanyelv funkciója és érzelmi töltete.

Ezt a megállapítást talán még az is alátámasztja, hogy a dialektus valóban valami saját-szerű, mindentől különbözik, és örvendetes módon egy másféle konstrukciót képvisel, mint akár az ausztriai, akár a németországi standard nyelv. És ez a nyelvi kód abban a „rekeszben” található, ahol a legkedvesebb hely és a kedvenc épület, ahol maga a gyerekkor.

14. Elválasztja vagy összeköti a magyar nyelv az anyaországban és a szomszédos országokban élő magyarokat?

Az említések számának sorrendjében: összeköti (talán, ha használhatnák) (74), is-is (12), elválasztja (10), attól függ, melyik oldalról nézzük, összekötné, ha akarnák, a távolabbi országokban élőkkel összeköti, a szomszédban élőkkel elválasztja (1-1).

Az osztrákok $\frac{1}{4}$ -e, a magyarok $\frac{2}{3}$ -a látja úgy, hogy a nyelv összeköt, és több osztrák gondolja azt, hogy a nyelv elválaszt.

15. Hogy fejezné be a mondatot? Ahhoz, hogy az ember valóban osztrák legyen, fontos, hogy...

32-en nem válaszoltak. 22-en egyaránt ahhoz a kritériumhoz kötötték az „osztrákságot”, hogy „annak érezze magát”. 18-an az érzelmi momentumokat emelték ki: értékek, kedélyesség, demokrácia, mentalitás, összetartozás, szeresse az országot. 12-en adminisztratív oldalról közelítettek: itt kellett, hogy szülessen, itt kell, hogy éljen, osztrák útlevele legyen. 10-en a kultúrát, a történelmet és a tradíciókat emelték ki, 6-an a nyelvet (!) és egyéb kulturális szempontokat.

15. Ahhoz, hogy az ember tényleg magyar legyen, fontos, hogy...

A magyarok a legtöbbször azt hangsúlyozták, hogy érezze magát annak, legyen magyarságtudata (30), beszélje, ápolja, művelje nyelvünket (20), szülessen magyarnak, legyen magyar állampolgár, lakjon itt (6), ismerje, ápolja kultúránkat, történelmünket (12), tegyen az ország előrejutása érdekében, higgyen abban, amiben az ősei, és akként is viselkedjen (8). 1-1: legyen büszke 1848-ra és 1956-ra; és egy cinikus: „felejtse el a Szózatot, és merjen elköltözni!”

A nemzeti tudatosság és az adminisztratív (államnemzeti) megközelítés vonatkozásában szinte teljes a hasonlóság, viszont több mint háromszor annyian tartják a magyarok között a nyelvhasználatot perdöntőnek. (Újabb bizonyíték arra, mennyire fontos szempont az anyanyelv esetében az exkluzivitás.)

16. Helyezzen el 10 tárgyat egy dobozban, amelyet egy Európán kívüli országba küld, amelyek véleménye szerint a legjobban jellemzik Ausztriát! Kerülje a kliséket!

A találatokat 11 kategória szerint csoportosítottam. A zárójelben levő szám az említések száma.

ZENE: klasszikus zeneszerzők (13), klasszikus CD (13), Mozart-CD (6), keringő (3), Kék Duna keringő (2), A3 (2), Austropop-CD, Strauß, slágerzene, Opera, Wienerlied, jegyek az Operabálra.

ÉTEL: Mozart-golyó (34), Sacher torta (23), bécsi szelet (19), Manner nápolyi (11), sütemények (9), Schlipfkrapfen – fánkféleség (8), Milka csokoládé (6), almás rétes (5), Zotter csokoládé (2), császármorzsa (2) Iglo zöldség (2), sertéssült (2), kész pizza, mezőgazdasági termékek, teljes kiőrlésű lisztből sütött friss kenyér, gombóc, Vulkano sonka, vorarlbergi hegyi sajt, szürkesajt, juhsajt, túrós táska, sajtos tészta, keksz, baracklekvár, salzburgi galuska, házi koszt, Plachutta (marhahúsételeket kínáló étteremlánc), kuglóf.

ITAL: bor (32), Red Bull (17), kávéház (13), barackpálinka (7), tökmagolaj (6), sör (4) borkimérés (2), kávé, Römerquelle Emotion (ásványvíz), must, fűszeres tramini, melange, bodzaszörp, szénsavas Vöslauer (ásványvíz), Apfelg'spritzt (almalé és ásványvíz), fehér fröccs, söröshordó.

SPORT: sí és snowboard (28), téli sport, szörfdeszka.

KULTÚRA: szép, régi épületek (10), Stephansdom (7), Mozart szülőháza (7), Klimt festményei (5), óriáskerék, Prater, fiáker, Schönbrunn, Christkindl (Jézuska), színpadkép a Volkstheaterből.

TÁRSADALOM: művészet és kultúra (8), semlegesség (5), zászló (3), minőségi oktatás (3), tartományi zászlók (2), szolidaritás, törvénykönyv, szociális juttatások, béke, nyelv, demokrácia, multi-kulti, piros-fehér-piros, sok dialektus, jótekonyság.

TULAJDONSÁGOK, SPECIALITÁSOK: kedélyesség (8), vízminőség (6), illem, bécsi humor (Schmäh), bécsi arrogancia (Grantigkeit), bálók, Sigmund Freud, Sissi, sok eső, hó, rossz idő, ernyő, sál, hótaposó csizma, H&M ruhák, osztrák erdei hangya, lipicaiak, bel-földi nyaralás, 1 tonna úrlap, Stephansdom öngyújtó, seprű az utcasepréshez (higiénia), tarokk-kártya, „Ki nevet a végén?” társasjáték.

TÁJ: hegyek (21), sokszínűség (6), tavak (3), természet (2), egy darab mészke a Kalkalpenből (2), tőzeg, hegyikristály.

TRADÍCIÓ: népviselet (Dirndl) (18), emléktárgyak, fűvőszene, fafaragás, népzenei kazetta, a hegyekben és vidéken ma is eleven népművészet, tiroli kalap, tehénkolomp.

MÉDIA/NYOMTATOTT ANYAGOK: fényképek Ausztriáról (12), Sissi-filmek (6), Ausztria képes album (5), építészeti album, osztrák/bécsi útikalauz (5), „Der dritte Mann” (A harmadik férfi – film), Schnitzler és Nestroy könyvei, fényképek síelésről, egy dialektusban írt költemény, „Die Strudlhofstiege” (Heimito von Doderer), „Tante Jolesch” (Friedrich Torberg), „Ein echter Wiener geht nicht unter” (videofilm), Klimt-naptár, „Falter” (újság), „Muttertag” (film), Bécs térképe (4), bécsi képek (4), Bécs leírása, eseménynaptár, tippek Bécsben a szabadidő eltöltéséhez, kávéház tervrajza, a Múzeumi negyed programja, Bécsi dialektusszótár (Weanerisch), képeslapok, „Musikanten-Stadl” (videofilm), Ausztria-térkép, sírégiók térképe, túraútvonalak térképe, panorámafotó az Alpokból, fontos művészek jegyzéke.

A legtöbbször választott „tárgyak” sorrendje: Mozart-golyó, bor, sí, Sacher torta, hegyek, bécsi szelet, népviselet, klasszikus CD-kávéház holtversenyben, Red Bull. A tíz „helyezettből” hat az étel-ital kategóriába tartozik, rangjának megfelelően reprezentált a zene, a téli sport, a táj és a tradíció. A kultúra is előkelő helyet foglal el a „küldemények” között, de mivel a spektrum, amelyből választani lehet, rendkívül széles, döntő többségben egyszer említettek sok-sok „kultúrahordozót”, amelyek között képes albumok, videofilmek, regények, újságok, térképek, útikönyvek és városkalauzok fordulnak elő. A zenét külön kategóriaként kezelttem; nagyon sokan tettek a dobozba az említett klasszikus CD-n kívül Mozart-, Strauß- és Schubert-CD-t, keringőt és könnyűzenét. A kategóriák közé fel kellett vennem a „Társadalom” elnevezésűt, ugyanis meglepően sok tárgy és fogalom merült fel, amelyet ez a fogalom fedett le. (Idekerült a néhány zászló, amelyet a magyar kontrollcsoportnál a „Nemzeti jelképek” kategóriába soroltam.)

Az említések ilyen irányultságából egyértelműen kiviláglik, mennyire fontosnak tartják az osztrák fiatalok a társadalmi békét és biztonságot. Az országukhoz fűződő pozitív érzések nagy része abból ered, hogy működőképes demokráciában élnek, elégedettek az oktatással, a szociális helyzettel, megfelelő mértékűnek tartják az állampolgárok közötti szolidaritást és a karitatív tevékenységet. Itt is tetten érhető az első kérdőív alapján megállapított tény: az értékek átadásának legfőbb közege Ausztriában az iskola. Különösen gyakran említették többen is a kérdőív egyéb kérdéseire válaszolva, hogy akkor nagyon jó osztráknak lenni, amikor látják, hogy más országokban mennyivel alacsonyabb az életszínvonal és magasabb a létbizonytalanság.

16. Helyezzen el 10 tárgyat egy dobozban, amelyek véleménye szerint a legjobban reprezentálják Magyarországot!

A megjelölt tárgyakat 7+1 kategóriába soroltam. A tárgyak mögött zárójelben az említések száma szerepel.

NÉPMŰVÉSZELET: kalocsai hímzés (20), (karikás) ostor (14), népviselet (11), népzenei CD (8), nyíl (6), íj (6), népművészeti tárgyak (4), matyó hímzés (4), halasi csipke, csikósnyereg, népmesék, szegedi papucs, hegedű, gémeskút, táltosdob, nap-hold jelvény, székely kapu, mente, suba, Bocskai-ruha, bő gatyka, csizma, bot, kard.

NEMZETI JELKÉPEK: magyar zászló (45), címer (37) Szent Korona (17), országalma (8), jogar (4), Szent István ereklyéi (2), kokárda (2), Lehel kürtje (2), 12 pont (2), nemzetiszínű rövidnadrág, nemzetiszínű kitzűző, turulmadár, lyukas zászló, huszárruha, kanászbot, nemzeti szalag.

ÉTEL: kalocsai–szegedi paprika (66), gulyás (21), makói hagyma (13), Pick szalámi (9), hamuban sült pogácsa (7), halászlé (5), Chio Chips, pörkölt, levestészta, magyarbors, fehér kenyér.

ITAL: bor (23), tokaji aszú (16), pálinka (7), egri bikavér (6), villányi bor (4), balatoni bor, unicum.

ÁLLAT: pulikutya (7), magyar vizsla (4), lipicai ménés, szürke marha.

MÉDIA/NYOMTATOTT ANYAG: Petőfi-kötet (8), Himnusz (8), Szózat (6), tv, távirányító, magyar versek, Gárdonyi: Egri csillagok, Szózat, Nemzeti dal, képek az Alföldről, a Bakonyról és Budapestről, térkép, Nagy-Magyarország-térkép, magyar szótár.

SPECIALITÁSOK: herendi porcelán (12), Zsolnay porcelán (9), Balaton (6), magyar föld (6), egy üveg termálvíz, gyógyfürdőbérlet, golyóstoll, Zsolnay eozin, „Szofi”, Balaton, Hortobágy, Észak-Dunántúl, kövek a domborzatból, egy doboz gyufa.

„FEKETE” DOBOZ (a lekérdezés időpontjának következményeként): Molotov-koktél, kés, kő, kordon, Fradi-bérlet, szobor letört ujjja, könny, vér, verejték, fekete lepel, bilincs.

Az osztrák tíztárgyas dobozhoz képest hatalmasak az eltérések: nem volt szükség a „sport”, a „zene”, a kultúra”, a „társadalom” és a „táj” kategóriákra. Viszont újakat kellett bevezetnem: a „nemzeti jelkép” és az „állat” kategóriákat. A magyar „toplista” a következőképpen néz ki: kalocsai–szegedi paprika (66), magyar zászló (45), címer (37), bor (23), gulyás (21), kalocsai hímzés (20), Szent Korona (17), makói hagyma (13), karikás ostor (14), herendi porcelán (12). Összességében megállapítható, hogy az első tíz helyen az étel-ital, a nemzeti jelkép és a népművészet kategóriák osztoznak. A turizmus Magyarország-képében ebből csak a népművészet és az étel-ital játszik kiemelt szerepet. A nemzeti jelképek nem tartoznak abba az eszközkészletbe, amelyet a turizmus céljai elérésére felhasznál. A lista második és harmadik helyezettjei viszont (zászló és címer) egyértelműen utalnak arra, hogy milyen nagy szerepet játszanak ezek a tárgyak a válaszadók nemzeti identitásában. Ez az információ különösen figyelemre méltó és érdekes, hiszen teljességgel indirekt módon jutottam hozzá. A várakozási horizontban ilyesmi egyáltalán nem szerepelt, és a „sugalmazás” esete is teljességgel kizárható.

Megállapítható továbbá, hogy a magyar válaszadók kifejezetten tradicionális Magyarország-képet akarnak kifelé közvetíteni, nyilván azért, mert ők maguk is ezt találják a legvonzóbbak. Az tűnik számukra értékesnek, aminek „múltja van”. Senki sem hiányolja (az osztrákokkal ellentétben) a modernitást, amiből az következik, hogy nem is tartják értéknek.

17. Milyennek találják a honi turizmus által definiált Ausztria-képet? Ön hogyan reklámozná Ausztriát? (Több válasz lehetséges.)

A két kérdésnek megfelelően a válaszokat is két csoportra osztva kezeltem – az első kör a jelenleg létező, a második pedig a válaszadó által kívánatosnak tartott állapot. 32-en úgy látják: az osztrákok főként a hegyekkel, a hóval, a síeléssel és a téli sportokkal „adják el” magukat. Szorosan a tél nyomában található 27 vokssal a nyaralás: a nyári üdüléshez a legjobb csalogató a táj, a természeti szépségek. Természetesen ez a két alcsoport a lehető legszorosabban összefügg, akár összevonható is lehetne, ha nem illeszkedne a téli és a nyári pihenéshez. 19-en jelölték a kultúrát, a tradíciókat, a sokszínűséget, a nevezetességeket, a városláto-

gatásokat, a történelmet és Bécset. 7-en különféle jelzőkkel illették a turizmuspropaganda országhéjét, úgymint társas, hazához kötődő, romantikus, vendégszerető. Ennyien csak pozitívumokat neveztek meg, s mindössze 7-en fogalmaztak meg kritikát: egyoldalú, nem elég modern, klisészerű, giccses, nem jó.

Nézzük, milyen trendek mentén alakítanának a válaszadók a stratégián! 14-en több kultúrát szeretnének látni a reklámban, 16-an több modernséget, ketten pingvint egyáltalán nem. (A két pingvin a legújabb koncepció „terméke”. A hozzájuk tartozó szlogen: „Endlich Österreich!”, „Végre Ausztria!” A válaszadók közül többeknek viszont kifejezetten tetszettek a pingvinek.) 1-1 válaszadó hiányolja a romantikát és a sokszínűséget.

17. Mi a véleménye arról a képről, ahogy Magyarország az idegenforgalmi piacon megjeleníti magát? Ön hogyan reklámozná Magyarországot?

A két kérdésből sokan csak az egyikre reagáltak. Az első kérdés vonatkozásában a negatív válaszok voltak túlsúlyban (22): erőltetetten folklorisztikus, katasztrófális, „jelenleg a CNN/BBC nem jól reklámoz”, nem jó, nem tudja eladni magát, kevés, nem megfelelő, szárnalmas, nem amerikai színésszel kéne (Tony Curtis).

A kisebb csoport (18) elégedett: van elég reklám, sokat fejlődött, jó dolog a reklám, ismertséget hoz, helyes, mert nem ismernek bennünket.

Az ötletek oldaláról a pozitív hangvételűek dominálnak (36): előnyös oldalról mutatná be, a pozitívumokat. „Jó, mert magyar” (csak hizlal)!, emlékek, értékek, szépségek, természeti csodák, történelmi nevezetességek, a vendéglátást kell átszervezni, ne csak Budapest–Balaton szerepeljen a külföldieknek szánt prospektusokban, a belföldnek is kellene a reklám, a wellness erőteljesebben kellene reklámozni, plakátokkal, filmekkel. A gyógyturizmus fellendítésében többen (13) látnának fantáziát. Viszonylag sok (11) szavazatot kapott az az elképzelés is, amely szerint a szép, régi épületek komoly vonzerőt jelenthetnének. Ketten azt a megoldást választották, hogy sehogy sem reklámozni Magyarországot. Az osztrák elképzelésekben, amelyek egy esetleges jövőre vonatkoznak, több a profizmus; kiérződik, hogy az ország nagyobb hagyományokkal rendelkezik a reklámalkotás, a marketing terén.

18. Léteznek-e tipikus osztrák tulajdonságok, s ha igen, melyek azok?

A legtöbb jelölést kapott pozitív tulajdonság a kedélyesség (32), amelyet heterosztereotípiaként is a legjellemzőbb osztrák tulajdonságnak tartanak. A leggyakoribb negatív említés az arrogancia (28) és a siránkozás (16). További pozitív tulajdonságok: barátságosság (12), sárm (8), segítőkészség (6), műveltség (3), hagyománytudatosság (3), muzika-

litás (3). A másik oldalról viszont: türelmetlenség (16), idegengyűlölet (6), ellenérzés a külföldiekkel szemben (6), makacsság (4), lassúság (3), egyoldalúság (2), rangkórság (2). Négyen úgy nyilatkoztak, hogy nincsenek tipikus osztrák tulajdonságok, ketten állítják, hogy inkább tartományonként fedezhetők fel különbségek.

18. Léteznek-e tipikus magyar tulajdonságok, s ha igen, melyek azok?

A pozitív tulajdonságok közül a legtöbb szavazatot (12) a vendégszeretet kapta, majdnem ugyanennyit (11) a tulajdonképpen szorosán hozzá kapcsolódó szívélyesség, kedélyesség. A további sorrend a következő: teherbírás, munkamánia (5), kitartás, makacsság, eltökéltség (4), túlélő, büszke, szókimondó, összetartó, kreatív, művelt, temperamentumos, jó szervező, kemény, dolgozó, nyitott (1-1). A negatív lista jóval hosszabb és elszomorítóbb. Az éllovas a közmondásos pesszimizmus (18), nyomában a vandalizmus (16), az irigység (10), a széthúzás (8) és a türelmetlenség (6). 22 különböző negatív tulajdonság kapott 1-2 voksot, íme a teljes lista: butaság, hazugság, birtoklási vágy, indulatosság, alkalmazkodás hiánya, hőzöngés, kivagyiság, önzés, bunkóság, ellenállás, lázadás, zabálás, ivászat, sírás, rosszakarat, naivítás, hiszékenység, potyalesés.

19. Rendelkeznek-e Ön szerint a külföldiek korrekt és valóság-hű ismeretekkel Ausztriáról? Tudna példákat említeni?

46 válaszadó szerint nem rendelkeznek, 24-en úgy vélik: részben igen, részben nem. 7 ember gondolja úgy, hogy a válasz: igen. 13-an azt válaszolták, hogy az Ausztriában élő külföldiek igen. Egyikük hozzáteszi, hogy csak akkor lehetnek egy országról valóság-hű ismereteink, ha hosszabb időn keresztül az adott országban élünk. A válaszadók szerint a külföldiek fejében a következő klisék fordulnak elő leggyakrabban: Mozart-golyó, lipicaiak, jódlizás, bőrnadrág, síelés, hegedülés, Dirndl-ország, Ötzi. Az osztrákok számára legidegesítőbbek a következő tévedések: Ausztria = Németország, Ausztria = Ausztrália.²⁴⁵

19. Mit gondol, rendelkeznek-e a külföldiek korrekt és valóság-hű ismeretekkel Magyarországgal kapcsolatban?

Sokan nem válaszoltak, de a kapott válaszok jelentős homogenitást mutatnak. 56-an írták azt, hogy nem. 11-en gondolják úgy, hogy igen. 19-en tétováznak: talán, biztosan. Egy válaszadó szerint a gyógyfürdőket biztosan ismerik. A válaszadók személyes élményeikkel

²⁴⁵ Lásd Magyarország esetében: Budapest–Bukarest.

támasztották alá véleményüket: „Azt sem tudják, hol van Magyarország.” „Inkább a negatívumainkat ismerik.” „Elmaradottabbnak gondolnak bennünket, mint amilyenek vagyunk.” „A budapesti/balatoni vendéglátók kirabolják a külföldieket, és ez alapján alkotnak véleményt az egész országról.” „A Balkánhoz sorolnak bennünket.” „Azt gondolják, hogy még mindig lóhátról nyilazunk.” (Többen említették az „örökzöld” Budapest–Bukarest párost.)

20. Hogyan értékeli Ausztria EU-ban betöltött szerepét és jelentőségét?

52 fő véli úgy, hogy jelentéktelen, elhanyagolható, nem fontos, alárendelt (azaz relatíve kicsi) az a szerep, amelyet Ausztria az Európai Unióban betölt. 16-an úgy találják, hogy Ausztria szerepe méretével éppen arányos, 12 válaszadó szerint ugyanolyan szerepet játszik, mint a többi ország. 8-an úgy gondolják, Ausztria fontos szerepet játszik, hiszen a leggazdagabb országok egyike. 3 válaszadó gondolja, hogy minél több tagállama van az EU-nak, annál jelentéktelenebb a szerep, amelyet Ausztria játszik. Érdekes véleményeket fogalmaztak meg egyesek: „Ausztria nagyon szeretne odatartozni, ezért rendelkezik olyan csekély befolyással.” „A történelem azt mutatja, hogy Ausztriával mindent meg lehet tenni, kis ország vagyunk, nem vagyunk olyan fontosak, mint amilyenek mi tartjuk magunkat.”

Érdekes megfigyelni, milyen sokan éreznek egy kis sértettséget, mellőzöttséget Ausztria EU-ban játszott szerepe miatt. Háromszor annyi az ilyen előjelű vélemény, mint a sokkal realisabb nézőpontú „kis ország – kis szerep”. (Alois Mock, az előcsatlakozási tárgyalásokat vezető politikus fogalmazta meg: „Nem engedhetjük meg magunknak, hogy kívül maradjunk.”)

20. Mit gondol Magyarország Európai Unióban betöltött szerepéről és jelentőségéről?

45-en válaszolták azt, hogy kicsi vagy nincs is; van, aki szerint törekszik rá, hogy nagyobb legyen a jelentősége. 8-an optimisták: még nincs nagy szerepünk, de örülünk, hogy bent vagyunk. 7-en azt írják: kicsik vagyunk ahhoz, hogy beleszóljunk a nagyok dolgába. Egy latens alapsértettség itt is felbukkan: „Csak terhére vagyunk az EU-nak.” „Lenézik a magyarokat.” Két válaszadó szerint földrajzilag és gazdaságilag is fontos a szerepünk. Akad vélemény, amely szerint a kulturális sokszínűség miatt szükség van ránk. A legrealistábban ez hangzik: „Sem az EU-n belül, sem azon kívül nem vagyunk jelentős ország.”

21. Kik az osztrák történelem legjelentősebb személyiségei?

Az említések számának sorrendjében: Mária Terézia (52), Mozart (32), Sigmund Freud (30), Hitler (18), Ferenc József császár (16), Bruno Kreisky (16), Sissi (14), Figl (10), Miksa császár (4), Renner (4), Mock (4), Savoyai Jenő (2), Kirchschräger (2), Arnold Schwarzenegger (2).

Vitán felül áll, hogy az osztrákok körében Mária Terézia a legnépszerűbb személyiség. Már az is külön figyelmet érdemel, hogy a megkérdezettek egy nőt tüntettek ki a szimpátia legmagasabb fokával. Az első kérdésre adott válaszoknál is többször előfordult a neve, mint reformer személyisége, akire különösen büszkék. Van Mária Terézia alakjában valami „ős-anyaszerű”, ami alkalmas lehet az ilyenfajta viszonyulás kiváltására. A 16 gyermeket (11 lányt és 5 fiút) világra hozó császárné a munkát és a magánéletet magas szinten összeegyeztetni tudó nő prototípusa, előképe. Ez a 21. században is tisztelettel vegyes csodálatot vált ki az osztrákokból.

Mozart „dobogós” helyezése természetes, talán Freud is köszönhet néhány szavazatot annak, hogy 2006 Freud-év volt. Hitler említésekor egyes válaszadók magyarázatképpen hozták: negatív értelemben, semleges (?) értelemben. Örömdetes volt látni a Bruno Kreiskyre, a bölcs államférfira adott 16 szavazatot. Ausztria az ő kormányzása alatt szilárdította meg belső és külső pozícióit. Meglepő volt ugyanakkor, hogy Savoyai Jenő (Prinz Eugen), a törökverő hős mindössze két szavazatot kapott. Talán az osztrák fiatalok Mária Teréziánál nem néznek távolabbra a múltba. Pedig a történelmük nem bővelkedik olyan dicsőségekben, győzelmekben, mint amilyen a törökverő hősé; a Habsburg-ház hatalma tudvalevőleg nem a hódító háborúk, hanem az ügyes házassági politika révén növekedett.

21. Kik a magyar történelem legjelentősebb személyiségei?

Aki az osztrákoknál Mária Terézia, az a magyaroknál Széchenyi István, a „legnagyobb magyar” (58). (Zárójelben jegyzem meg, hogy Mária Terézia a magyar válaszadóktól is kapott négy szavazatot.) A további sorrend az említések számának függvényében: Kossuth (21), Szent István (20), Mátyás (18), Deák (16), Petőfi (14), Nagy Imre (10), Károly Róbert (6), Árpád (4), Dózsa (4), Teleki Pál (3), aradi vértanúk (3), Széchenyi Ferenc (2), Prohászka Ottokár (2), honfoglalók (2), Attila, Könyves Kálmán, Hunyady, Dugovics Titusz, Gábor Áron, Batthyány, Eötvös, Horthy, Mindszenty József, 56-osok, Zrínyi, Szent László, Görgey, Apponyi, II. János Pál (!), Michelangelo (!). Érdekes, hogy míg az osztrákok 15 személyt ne-

veztek meg összesen, a magyarok majdnem a kétszeresét, 29-et. (II. János Pál és Michelangelo nincs beleszámítva.)

22. Kik az osztrák kultúra (zene, képzőművészet, irodalom) legjelentősebb képviselői?

Az említések számának sorrendjében: Mozart (80), Klimt (30), Jelinek (22), Hundertwasser (21), Falco (16), Nestroy (14), Schiele (14), Kokoschka (6), Th. Bernhard (6), Kafka (4), Schitzler (4), Haydn (4), Schubert (2), Roth (2), Frischmuth (2), Grillparzer, Handke, Sängerknaben.

A Mozart-év és Elfriede Jelinek közelmúltban megkapott irodalmi Nobel-díja talán módosítottak valamelyest a szavazatok arányán. Megdöbbentő a következő személyek osztrák kultúrában való elhelyezése: Beethoven, Thomas Mann, Goethe, Schiller, Brahms, Nietzsche, Bertolt Brecht. Eddig azt hittem, az osztrákok fejében két külön „file”-ban található a német és az osztrák kultúra. Lehet, hogy ezek a határok is „nyitottá” váltak?

22. Kik a magyar kultúra (zene, képzőművészet, irodalom) legjelentősebb képviselői?

Az említések számának sorrendjében: Petőfi (62), Kodály (56), Bartók (41), Munkácsy (36), Liszt (26), József Attila és Ady „holtversenyben” (20), Erkel (14), Arany (10), Kölcsey (8), Csontváry (6), Szinyei Merse (6), Kertész (6), Csokonai (4), Balassi, Batsányi, Berzsenyi, Egressy Béni, Steindl Imre, Ybl, Kosztolányi, Gulácsy, Faludy, Deák Ferenc, Jókai Mór, Weöres Sándor, Wass Albert, Szabó Magda (1-1).

Ha az osztrák listából „kiemeljük” a németeket, a magyar névsor ismét kétszer olyan hosszúvá válik, mint az osztrák. A magyar választások jól tükrözik az iskolai oktatást: mindenki az adott terület klasszikus, veretes képviselője – ha zeneszerző, akkor Liszt, ha festő, akkor Munkácsy. A kérdőívnek ez a kérdése a prototípuselmélet sikeres bizonyítása lehetne.

23. Büszke-e Ön a jelen kulturális teljesítményére? Mire a leginkább?

42-en nem válaszoltak. 54 igen, a válaszok a következők: Jelinek (10), kultúra általában, élénk kulturális érdeklődés, zene, opera, Városház előtti tér rendezvényei, építészet, Wolf Haas, nyitottság, kritikai készség, Beethoven (Európa-himnusz) (!!!). Egy válaszadó: nem tudom megmondani. Egy további: a kultúrát Ausztriában nem sokra becsülik. És két érdekes vélemény: „Csak Haas van, Jellinikre (!) nem tudok büszke lenni.” „Az osztrák kultúra a migránsok kultúrája miatt háttérbe szorul.” Többen díjazzák a jelen osztrák kultúrájának igényességét és nyitottságát. Két válaszadó felelt „nem”-mel.

23. Büszke-e a jelen kulturális teljesítményére?

42-en nem válaszoltak. 16-an nem büszkék, 14-en csak „egy kicsit”. 28-an a következő neveket sorolták fel: Faludy (14), Kertész (12), kortárs írók, zeneszerzők, Vass (!) Albert, Esterházy Péter, Andy Vajna (2), Érdy Tamás. Egy válaszadó „sommásan” azt kérdezi: „Miért, csináltunk valamit?” A nem válaszolók feltételezésem szerint tudatlanságukat, tájékozatlanságukat rejtik a válasz megtagadása alá, és inkább úgy tesznek, mintha a jelen kultúráját szégyellni kellene. A többi kérdésre adott magyar válaszokból is inkább a múlt felmagasztalása, értékeinek abszolutizálása derül ki, sokszor kiérezhető a gyönyörű múlt – szörnyű jelen dichotómiája. Ezt bizonyítja a Nobel-díjas Kertész Imre csekély számú említése is. Amit az iskolában meg kellett tanulni, arról vannak emlékeik, de nincsenek napi tapasztalataik az önművelés által megszerezhető kulturális javakról és értékekről. Inkább lemondanak a modernitásról, és ha kell, megvetően nyilatkoznak róla. (Ha mindez egy 75 éves ember véleménye, akkor jobban érthető, és a magánügyének tekinthető, de pedagógusjelölt huszonéveseknél már-már a pályaalakmasságot kérdőjelezi meg.)

24. Hogy ítéli meg sok osztrák író éles hangú önkritikáját?

40-en nem válaszoltak. 36-an pozitívan értékelik, és megalapozottnak, jogosnak, bár néha talán túlzott mértékűnek és intenzitásúnak tartják a kritikát. 14 válaszadónak fogalma sincs, mire irányul a kérdés. 5-en állítják: divatja van az önkritikának, ami néha arra is szolgál, hogy a patriotizmust álcázza (ami pillanatnyilag egyáltalán nem kelendő az eszmék „piacon”). Egy válaszadó azt írja: „nem tudok vele azonosulni”.

A túlságosan „mazochista” önreflexió komoly történelmi előzményekre nyúlik vissza: már a 19. században „ausztromazochizmus” néven jegyezték. A rendkívül önkritikus attitűd esetleges hozadéka, haszna a személyiség számára, hogy bármiféle kívülről megfogalmazott kritikának elébe megy, és azon előre túl is tesz. Ezzel az önvédelem egy egészen sajátos, rejtett formáját valósítja meg. További előnyökkel is járhat ez az attitűd: az önirónia sok emberből ellenállhatatlan módon váltja ki a szimpátiát.

9. EREDMÉNYEK

A következőkben szeretném a disszertáció eredményeit összefoglalni. Az alapvető célkitűzésem annak a kérdésnek az integratív és interdiszciplináris alapon történő megközelítése és

elemzése volt, hogy az osztrák kulturális identitás nyelvi meghatározottságú-e, és ha igen, milyen mértékben, illetve miképpen írható le ennek az identitásnak a jelentéstartománya.

A dolgozat fő kutatási kérdése az volt, hogy milyen jelentéseket tartalmaz az osztrák kulturális identitás nyelvi konstituense. Ezt feltárandó tanulmányoztam több nyelvésznek (Muhrnak, Schrödingernek, Wodaknak, Ammonnak, Ebnernek, Mosernek, Pohlnak, Polenznek, Reiffensteinnek, Clyne-nak) az „ausztriai német nyelv” mibenlétével foglalkozó munkáit. Ezek a munkák egymástól több lényeges ponton különböző felfogások leképeződéseinek tekinthetők. A nyelvészek között nincs megegyezés arról, hogy valóban l é t e z i k -e egy olyan osztrák nyelvi standard, amely megérdemli a kodifikálást. A németországi német nyelvtől való különbözős részletezett leírása alapján akad olyan nyelvész, aki szinte külön nyelvet lát az „ausztriai német”-ben (MUHR, 1995), és van, aki majdhogynem kézlegyintéssel intézi el a kérdést, mondván: az „ausztriai német” nem érvényes az ország egész beszélőközösségére, lévén szó olyan regionális sajátosságokról, amelyeket a kelet-ausztriai nyelvészek legszívesebben az egész országra extrapolálnának. (POHL, 1999) Reiffenstein (1982) és Ebner (1998) nem vitatják a különbségek meglétét, de álláspontjuk szerint ezek (különösen az írott nyelvben található) túl csekély számúak ahhoz, hogy egy nemzeti variáns kodifikálását indokoltá tegyék. Mint közismert, a leglényegesebb különbségek a szókészletben, a morfológiában, a szintakszisban, a frazeológiában és a pragmatika területén található. Ami a beszélt nyelvet illeti, a hangképzésben, a kiejtésben, a szóhangsúlyban és az intonációban található a legfőbb eltérések. Az identitás és a nyelv kapcsolatával legvehemensebben Muhr (1989) foglalkozik („Gespaltene Sprache – Gespaltenes Bewusstsein – Gespaltene Identität”). Legnagyobb fájdalomra, hogy sok osztrák nem ismeri el az „ausztriai németet” saját külön nyelvének. Nála a nyelv kérdése erősen átpolitizálódott.

Az osztrák beszélők az óriási mennyiségű németországi német input miatt saját nyelvük normáit, használatát illetően elbizonytalanodtak. A nyelvi identitás kérdése természetesen nem elszigetelten vizsgálendő, a nyelvhasználat terén – mint az élet egyéb területein is – megfigyelhető a nagy lélekszámú beszélőközösség dominanciája és a kisebb lélekszámú közösség alárendeltségből adódó kisebbségi komplexusa.

Hugo Moser 1980-as évekig uralkodó „monocentrikus” nyelvfelfogása is ezt a régóta fennálló lélektani helyzetet erősítette tovább. Ő volt az, aki kertetés nélkül kimondta, hogy az a fővariáció és egyúttal a norma, amelyet a Német Szövetségi Köztársaságban beszélnek, a mellékvariáció a Német Demokratikus Köztársaság nyelve; ez a kettő együtt az ún. „Binnendeutsch”, a többi pedig a „Randdeutsch”. Mi más ez, ha nem deklaráltan centrum és periféria? A pluricentrikus (plurinacionális) és pluriareális elméletek sokat tettek az előbb

említett abszurd hierarchia megszüntetéséért, feloldásáért, és a valódi „több központúság” tudatosításáért.

Miután a nyelvészek elméleteit a gyakorlat próbájának, azaz a kérdőív kitöltésének vettem alá, a kapott válaszokban ugyanazzal a bizonytalansággal, „többértékűséggel”, „hezitálással” találkoztam, mint a nyelvészeti teóriák esetében. Egy kérdésem (a kérdés négy alkérdést tartalmazott) irányult kifejezetten a nyelvre (elválaszt-e, összeköt-e, kötődik-e hozzá a válaszadó, illetve létezik-e „ausztriai német”). Ugyanannyian kötődtek az „ausztriai némethez”, mint ahányan nem, és ugyanennyien válaszolták, hogy a dialektusukhoz kötődnek. Árulkodó volt ugyanakkor egyes részkérdéseknél a nem válaszolók magas száma is (48). A válasz elmaradása azoknál a kérdéseknél fordult elő általában, amelyek kínosan, kellemetlenül érintették a válaszadót (vagy esetleg a tájékozatlanságával szembesítették). Érdekes megoszlást mutatnak azok a válaszok, amelyek az „ausztriai német” létezését firtatják. A válaszadónak valamivel több, mint a fele ért egyet azzal, hogy igenis létezik ilyen nyelv, a másik 50% körülbelül 1 : 1 arányban homlokegyenest mást állít: 1. Valóban, vannak nyelvi különbségek, 2. Csak e g y német nyelv létezik.

Általánosságban mindenesetre elmondható, hogy sokkal kedvesebb a fülüknek a hazai nyelv „zenéje”. De szinte mindig hozzátették, hogy „lágyabb, kellemesebb hangzású, nem olyan kemény, mint a „németországi német”. Tehát nem önmagában jelent valami nagyon fontosat és kedveset a nyelv, hanem valamihez képest, egy ellenszenvesebb konstrukció háttérén. A válaszok szövegéből a sorok között olvasva kiderül, hogy a legszorosabb érzelmi kapcsolat az osztrákoknál nyelvi szempontból a d i a l e k t u s s a l jön létre.

A dialektus viszont nem a nemzetet, hanem a régiót fedi le, tehát ha valamit „táplál”, az a szűkebb környezet, a tartomány, a regionalitás. A dialektus testesíti meg azt a nyelvet, amelyet az ember az édesanyjától megtanul, amelyen álomba ringatják, amelynek segítségével a világot felfedezi. Ha az embernek van egy ilyen szoros és érzelemmel telített nyelvi kötődése, akkor se igénye, se „szabad vegyértéke” nincs újabb nyelvi kötődések kialakítására. A dialektus rendelkezik az osztrák beszélők közösségben azzal a további előnnyel, hogy magas a presztízse (Magyarországtól eltérően), valamint egyfajta őseredetiség, specifikum található benne, pregnánsan különbözik minden mástól, és ráadásul éppen azokkal az emberekkel lehet segítségével kapcsolatba lépni, akik úgyszólván a „legbelső körben” vannak. Megállapításaim alapján a dialektus az osztrákok legtokéletesebben működő nyelvi kódja. Az osztrákok bizonyára jobban szívükön viselnék az „ausztriai német nyelv” kérdését, ha bármiféle nyelvi hiányérzetük lenne. Azért tud olyan sikeresen „beáramlani” a németországi német, mert ennek a nyelvnek a használata inkább a bal agyféltekét érinti. A racionalitás, az érvényesülés, a sikeres, hatékony,

erős szomszédra való figyelés motiválják álláspontom szerint az átvételek (egyres nyelvészek szerint túlzott) mértékét. (Hátha a nyelvük sikeres átvételével el lehet „lesni” a németektől hatékonyságuk titkát is.) Némi leegyszerűsítéssel és merészséggel azt is megkockáztatom, hogy a dialektus a jobb féltekés, a németországi német a bal féltekés folyamatok nyelvi kódja.

A Második Köztársaság megalapítása utáni időkben az osztrákok nagy sietve (1951) kiadták az „Osztrák szótárt”, amelynek az ország különállását, önállóságát és a „hatalmas nyelvi” különbségeket kellett demonstrálnia. Ez persze nem lingvisztika, hanem szintiszta „politikum” volt, mint ahogy az is, hogy a „német” szót még az órarendkészítéskor is sikerült száműzni. Az Osztrák szótár egyszerre próbált fátylat borítani a múltra és előremutatni a jövőbe, abban a reményben, hogy az osztrákok így talán hamarabb visszanyerik függetlenségüket. Elképzelhető, hogy a szótár első kiadásai még az identitás konstrukciójához is szolgáltattak némi adalékot. Azóta viszont eltelt hatvan év, minden felmérés 90%-osan bizonyítja, hogy az osztrákok nemzetnek érzik és nemzetek tartják magukat, tehát „okafogyottá” vált az államiság nyelvi oldalról történő erősítgetése. Mindez azt is jól reprezentálja, hogy az identitás konstrukciója még ennyi idő távlatában sem mutat állandóságot; a konstrukció egészen mást tartalmazott az ötvenes években, mint 2006-ban.

A nyelvi kérdés harmadik alkérdése úgy hangzott: elválasztja vagy összeköti-e a nyelv Németországot és Ausztriát? Valamivel többen gondolták úgy, hogy a nyelv összekötő funkcióval rendelkezik (bár egyesek hozzátették: külföldön összeköt, itthon elválaszt). Tehát a nyelv, a nemzeti hovatartozás akkor kap súlyt, amikor az ország határain kívülre helyeződik a meghatározás. Olyan válasz mindenesetre nem született, amely a „németországi német” hangzását pozitívan értékelte volna. (Mert ez már érzelemmel kísért értékelő momentum.)

Az a tény, hogy az osztrákok kulturális identitásának nyelvi komponense nem döntő jelentőségű a beszélőközösség tagjai számára, érvekkel támasztható alá. A pluricentrikus nyelven több ország osztozik, és ebben az osztozásban éppen a legfontosabb „megy veszendőbe”: a kizárólagosság, a sajtószerűség. Az emberi természet alapvető szükséglete a kötődés (az európai kultúrában mindenképpen), de az egyén és a csoport is csak ahhoz tud szívvel-lélekkel kötődni (legyen szó személyről vagy szimbólumról), amely csak és kizárólag az övé. Valószínűleg a „Schweizerhochdeutsch” létezése jelenti az osztrákok számára a kisebb problémát, és a németországi német nyelv a nagyobbat. Az osztrák emberek anyanyelve a német – és ez a szó egyúttal etnonímia is, egy másik ország neve. Az identitás konstrukciója feltételezi, hogy „befelé” képes megteremtteni az egységet, „kifelé” pedig elhatárolódnia, és inkább a különbségeket kihangsúlyozni. Egy ilyen nyelvi képlet, mint amelyet az előbb vázoltam, ezt az alapjában véve egyszerű mechanizmust teljesen ellehetetleníti. Egy „megosztott”, több

ország hivatalos nyelveként funkcionáló, nevében másik ország nevét hordozó nyelv nem képes megteremteni az azonosulásnak azt a fókuszát, amelyre például a magyar nyelv tökéletesen alkalmas; nem járul hozzá az ország és a benne élő emberek iránti pozitív érzelmek táplálásához. Az osztrákok tehát nem tudják a nyelvükön keresztül definiálni magukat.

Véleményem szerint az EU-csatlakozás előtti „nyelvi hisztéria” okai is máshol keresendők; a vita során nem a nyelv volt a „tét”. Az ételnevek német átnevezése azért érintette volna különösen fájdalmasan az osztrákokat, mert a számukra kedves ételek kaptak volna német nevet. Ha a nyelven lett volna a hangsúly, egészen biztosan bekerültek volna közigazgatási és közlekedési szakkifejezések is, hiszen a 23+1-es lista egyes kifejezései annyira ritka szavak, hogy egyiket-másikat leginkább valószínűleg csak a hentesek és a szakácsok használják.

Az osztrákok különleges módon alapítottak államot, saját maguk határozták el államháromszög alakulásukat (Willensnation). Menasse szerint ez az aktus a történelemben példa nélküli. Az elhatározás momentumára és az alapítás aktusára belpolitikailag egy nem tisztázott, agyonhallgatott közelmúltra, külpolitikailag pedig egy megszállt országra épült. Szükségszerűen összedetett hát a nemzet néhány „szülési sérülést”, amelyek közül volt olyan, amely maradandónak bizonyult. Az egész alapítási szituáció sajátos, különös, és egyesek szerint annyira abszurdra hajló, hogy voltaképpen logikusan vezethető le belőle az osztrák nemzeti identitás más nemzetek identitásától eltérő és sajátos konstruktuma. Értéket képvisel-e ebben a konstrukcióban a történelem? Nem állítanám. Amit értéként tételezünk, arról szeretünk beszélni, esetleg megszépítjük, a jelen horizontja felől újrakonstruáljuk, Hobsbawm kifejezésével élve „feltaláljuk”. Viszont semmiképpen sem hallgatunk róla, a diszkurzivitás mindenképpen jellemző rá.

Az osztrák történelemben is létezik természetesen 1-2 ikon (kevés!), de a kérdőíves válaszokból semmiféle „nemzeti történelem” iránti elköteleződés, lelkesültség, rajongás nem érződik. Nincsenek is az osztrák történelemben olyan események, amelyekkel azonosulni, amelyek miatt büszkeséget, esetleg fájdalmat érezni lehetne. (A semlegesség, mint a nemzeti büszkeség elsődleges táptalaja, a köztársaság alapításának pillanatában még jövő idő.)

„Az osztrák demokrácia kétszer is akkor jött létre, mikor vereséget szenvedtek azok a hadseregek, amelyekben osztrákok százai a demokrácia ellen harcoltak; először a demokrácia előtti dinasztiaért, második alkalommal a demokrácia teljes megtagadásáért [...] A demokráciát, a felvilágosodást, a társadalmi nagylelkűséget az osztrákokra részben akaratuk ellenére erőltették rá, részben kényszerítő jelleggel ajándékozták. Ausztria az az ország, ahol soha nem volt sikeres forradalom, az elit által irányított demokrácia prototípusa.” (PELINKA, 1985: 98)

A történelem iránti közömbösség egyik további lehetséges oka az egy évszázadon belüli több egymás utáni kényszerű identitásváltozás is lehet. A sűrű változások során az osztrákoknak volt alkalmuk tanulni a történelemből, és a „második esélynél”, a Második Köztársaság megalapításánál le is vonták a konzekvenciákat.

„Ausztria Németországtól való függetlenségét az 1918 és 1945 utáni évek konstellációjának is köszönheti. [...] 1919-ben a saint-germaini békekötés nyomatékosan megtiltotta Ausztriának az Anschlusst. 1955-ben hiányzott ez a nyomás, az osztrákok egyértelműen saját elhatározásukból akartak lemondani mindenféle Németországhoz való csatlakozásról... Ekkor jött a gyanú, hogy az osztrák identitás nem más, mint a német felelősségből való menekülés. És ennek a gyanúnak volt egy érve is: 1945-ben és utána, különösen 1955-ben Ausztria számára kifizetődő volt, ha nem akart »német« lenni, ha bármiféle német identitástól távolságot tartott.” (PELINKA, 1990: 128) A Második Köztársaság alapító atyái életkoruknál fogva mindezt átéltek és végigküzdötték. A családtörténetekben tovább hagyományozódik a „magántörténelem”, természetesen a hozzájuk kapcsolódó emóciókkal együtt, és „víz alatti áramlások” formájában befolyásolja az eljövendő generációk, az utókor életét és identitását is. A történelem iránti közömbösség tünetének tartom a 16. kérdésben a nemzeti jelképek említésének szinte totális hiányát (Mi az a 10 tárgy, amit betenne egy „Ausztria-dobozba?”), továbbá a himnusz és a nemzeti ünnep dominánsan szarkasztikus megközelítését és említését.

A magyar válaszadók „top 10” listájában „dobogós helyeken” található a magyar zászló, a magyar címer, a Szent Korona a többi felségjellel együtt. A még hűvösnek is csak jóindulattal nevezhető osztrák viszonyulás azért különösen feltűnő, mert 1996-ban, tehát tíz évvel ezelőtt óriási felhajtással és fantasztikus programokkal ünnepelte meg az osztrák állam a millenniumot. Ez azt jelenti, hogy az emberek tudatában a modern technika és a média összes vívmánya segítségével meg kívánták erősíteni, hogy büszkék lehetnek ezeréves történelmükre.

A kérdőív eredményei alapján az osztrákok ezt a tényt korántsem integrálták kulturális identitásukba. Márpedig az osztrák nemzeti identitás létező, eleven és életerős konstrukció, amely csak akkor jöhet létre és maradhat fenn, ha éltető források táplálják. De melyek ezek a források, ha a nyelv is csak erős megszorításokkal, a történelem pedig szinte egyáltalán nem sorolható be az identitás konstrukciójának konstituensei közé?

Az önkép a kulturális identitás integráns elemének számít. Az osztrák irodalomban a 19. századtól kezdődően példák sorát találjuk a „Homo austriacus” pozitív ábrázolására (Grillparzer, Raimund, Wildgans, Doderer, Hofmannsthal, Roth). A 20. századi irodalomban a kritikus ellenpéldák is felbukkannak (Kraus, Qualtinger).

Az 1945 utáni irodalomban újra találkozhatunk az összes régebbi osztrák sztereotípiával. Ezek közé tartozik a „phaiák-sztereotípiá”²⁴⁶ (ami a poroszoktól való különbözést hangsúlyozza), a „kevert” származás, az állítólagos tolerancia és a zenei tehetség. Többször találkozhatunk azzal a nézettel, hogy az osztrákokból mindenfajta „hideg” politikai számítás hiányzik. Érdekes módon a negatív konnotációjú tulajdonságok képesek időnként pozitívvá átértelmeződni, azaz szeretetre méltó emberi gyarlóságokká változni, amelyek viselőiket még szimpatikusabbá teszik.

Reiterer kísérletet tesz arra, hogy a társadalomtudomány módszereivel gyűjtsön adatokat a tipikusan osztrák tulajdonságokról. (REITERER, 1988: 110) Az előzetesen megadott 23 tulajdonságból, amelyeket a megkérdezetteknek egy háromfokozatú skálán kellett elhelyezniük, egyebek között a következőket nyilvánították „tipikusan” osztráknak (ebben a sorrendben): kedélyes, vidám, muzikális, szorgalmas, életrevaló, segítőkész, békeszerető, udvarias. A következő tulajdonságok voltak a lista utolsó elemei: kockázatkedvelő, slampos, veszekedős, részvétlen, kegyetlen. (REITERER, 1988: 103) A mai osztrák irodalom bővelkedik olyan művekben, amelyekben megjelenik a kedélyesen önelégült (kelet)osztrák ellenpólusa, a neurotikus, öngyilkosságra hajlamos, gyerekgyűlölő figura.

Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy az osztrák emberek saját magukat ugyanolyannak látják, mint amilyen a külföldiek számára „tartogatott” prezentációjuk: azaz életvidám, zenekedvelő, előzékeny embereknek, akik azonban kevésbé teljesítményorientáltak.

Kutatásaim alapján arra a következtetésre jutottam, hogy az osztrákok kulturális identitása éppen annyira kategorizálhatatlan és egyedi képződmény, mint amennyire sajátos a Második Osztrák Köztársaság megalapítása. Ez a kulturális identitás elsősorban abból a képből táplálkozik, abból nyeri életető energiáját, amelynek segítségével az ország kifelé jeleníti meg magát. Melyek ennek a képnek a legfőbb elemei? Első helyen áll a t á j . Nemcsak azokban a kérdésekben jutott szerephez, ahol a nemzeti büszkeség „letéteményesei” felől érdeklődtem, hanem ez jutott a válaszadók 2/3-ának eszébe akkor is, amikor arra kérdeztem rá: mikor érzi úgy, hogy jó dolog osztráknak lenni, és csaknem felének, amikor arra voltam kíváncsi: hol érzi magát Ausztrián belül a legjobban. Rengeteg jelölést kapott az „Ausztria-doboz” kérdésnél, s a turizmus marketingje értékelésénél is vezető helyen végzett a t á j , a természeti szépségek. A tájban az „osztrák lélek” megtalálja önnön visszatükröződését, ezenkívül a táj pontosan azáltal értékelődik fel, hogy vonzereje révén rendkívüli piaci értékkel bír, az egyik legjobban „eladható” osztrák árucikk. (Bár sokan nagyon racionálisan látják és

²⁴⁶ Derűs természetű, kedélyes, életvidám, békeszerető nép, amelynek a kulináris élvezetek nagyon fontosak.

giccsek tartják a harmincas és ötvenes évek turistakampánycélokat szolgáló „reklámfilmjeit”, ezek a filmek mégsem hagyták érintetlenül az osztrák kollektív emlékezetet, és mindaz a tartalom, amelyet ezekkel a filmekkel „exportálni” akartak, Ausztrián belül is megtette a hatását.)

A turizmusipar további prosperáló területe a tradíció, a hagyományok és a népművészet. Ebben a témakörben is nagyon sok „tárgyat” helyeztek az Ausztria-dobozba. (Azért alkalmazom az idézőjelet, mert sokan „a vidéken, a hegyekben ma is élő hagyomány” elvont fogalmát is „tárgyasították”). A klisék sora is – a bőrnadrágtól a jódlizásig – említhető ebben a kategóriában. A kritikus önreflexív irodalom kíméletlenül fogalmaz: „Minél inkább bekapcsolódik a színes hegyi nép az idegenforgalom szempontjából hatékony bőrnadrágkultúrába, annál feltűnőbbben halad előre az alpesi kultúrávesztés. Mindez azon látszik legjobban, hogy képtelenek olyan falusi építészetet létrehozni, amely nem felragasztott fahomlokzatú, betonozott „tiroli mintára” megy, egy kaptafára készült belső térrel és kovácsoltvas díszítéssel, ami a „rusztikus mánia” következtében még a nagyvárosokban is végzetesen »gemütlich«.” (KHITTL, 1992: 92)

Az etnográfust ez nem lepi meg: állítólag már a 19. században is úgy írták le az alpesi típust, mint aki jódlizott és „schuplattelnt” táncolt. A turizmus ezt aztán mindig ki is követelte; a folklorizmus iránti várakozás és ennek beteljesítése feltételezik egymást. Aztán valamikor belép a következő, a harmadik fokozat, amikor az ember a saját maga által létrehozott konstrukcióval azonosulni is kezd. A profi tiroli folkloristák úgy gondolják, hogy amit ők tesznek, az mind valódi. Így keletkezik egy látszatidentitás egy „pervertált” kultúrával, amelynek a gyökerekhez már semmi köze.

„Sok hagyomány vagy eltűnik ily módon, vagy a céltól teljesen elidegenedik – ahogy ezt Christian Reuer szociológus is megállapította. Egyidejűleg új szokások is keletkeznek – és elsősorban üzleti célokat szolgálnak. Hagyománnyá vált például a karintiai Stockenboi faluban, hogy egy fogadás minden szezon elején és végén rendez egy összejövetelt. A tóvendéglő női személyzetét a helyi fiatalok teljes munkaruházatban beledobják a tóba. A jódlíkörtársaság legjobb úton van a bővlikörtársaság felé.” (KHITTL, 1992: 92)

Az evés-ivás, valamint az ezekhez kapcsolódó toposzok szintén a turizmus integráns elemei, ahol a belső tartalmat állandóan erősíti és újrakonstruálja a kifelé menő, tehát a potenciális vendégeknek szánt információ, illetve az erre adott reflexió.

Más országok, köztük Magyarország lakói esetében egyáltalán nem figyelhető meg az a jelenség, hogy kezdenének hasonlítani arra a képre, amelyet üzleti szempontok figyelembevételével magukról konstruáltak. Ha az identitás egyik alappillére ennyire külső tényezőtől (a külföld véleményétől) függ, akkor az a képződmény nagyon ingatag és sérülékeny. Menasse többször nehezményezi (kivétel nélkül mindig politikai-közéleti kontextusban), hogy az osztrákok az ország határán túlról érkező (negatív) véleményeket túldimenzionálják. Ahhoz a

pszichológiai esethez hasonlít a szituáció, mikor az önértékelés csorbult, és az egyensúly fenntartásához folyamatosan szükség van egy (vagy több) külső személy folyamatos támogatására és (pozitív) visszajelzésére, mert az egyén énjereje ehhez nem tűnik elegendőnek. Talán mindennél beszédesebb az 1958-as kiadású gyermeklexikon Ausztria-szócikke: „Ausztria egy ország, annyira kicsi, hogy a világtérképen a kisujjaddal le tudod takarni. És mégis sok ember látogatja az egész világból Ausztriát. Nézd csak, ott jön egy már megint!” Azaz: kicsik vagyunk, jelentőségünket kizárólag abból meríthetjük, hogy a külföldi turisták szívesen jönnek hozzánk. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy az idézet lelőhelye egy kisgyermeknek szánt lexikon. Tehát a betűvetéssel egy időben kell/kellett az osztrák nebulóknak elsajátítaniuk, hogy mi az elsődleges fontosságú az ország számára.

A magyar kulturális identitással ellentétben viszont az osztrák válaszokban egy erős közéleti-politikai érdeklődés is feltűnik, a demokrácia értékei és a közügyek iránti elkötelezettség. Mindez valószínűleg annak a folyamánnya, hogy a semlegességben megtestesülő nemzeti büszkeség mindarra kiterjed, ami az államszerződés aláírásával és a semlegesség deklarálásával Ausztriában a parlamentáris demokráciát és a jóléti államot megalapozta.

Tehát az osztrák fiatalok nem tekintenek vissza a messzi múltba, büszkeségük forrása történelmi léptékekkel mérve a közelmúlt. Sokkal inkább a jelenre és a jövőre koncentrálnak, mint magyar kortársaik, ugyanakkor önkritikusabbak, és még több modernitást szorgalmazzának. Ilyen hangoknak a magyar kérdőívekben nyoma sincs.

Ami kívülről, vagyis a szomszédos nemzetek részéről elhatárolódást jelent, az ugyanakkor a nemzeten belül élők számára az egységesülés és az önmeghatározás lehetőségét fejezi ki. A nemzetet nem lehet kizárólag ideológiai síkon értelmezni, a nemzet valóságos kommunikációs tér. Ez a fajta kommunikáció feltételezi, más részről reprodukálja a kapcsolatok szövetét, a rendszeres személyes érintkezések által lehetővé tett tapasztalatközeliséget, valamint a közös érdekhorizontot. A szupranacionális közösségek integratív ereje – az eddigi tapasztalatok tükrében – úgy tűnik, csekély; jellemző rá a bizonytalanságérzés, amely a globalizációt, a nehezen átlátható komplexitással való szembesülést kíséri, amely elől az emberek az áttekinthetőség, a kisebb léptékek (nemzet, régió, tartomány) felé keresik a kiutat. Az identitáskonstruálás szempontjából nem elhanyagolható, hogy a régiók többnyire politikai képződmények. A német szövetségi tartományokat például, amelyeket ma regionális egységekként is számon tartanak, a II. világháború után hozták létre. A konstrukciót úgy tették organikus egységgé, hogy a diffúz kulturális vonásokat egy régióra vonatkozóan strukturálták és értelmezték újra; olyan adminisztratív intézkedéseket hoztak, amelyek elősegítették egy sűrű kommunikációs háló kiépülését. A helyzetet azért részleteztem, mert hasonló ahhoz, amilyen

bő egy évszázaddal korábban a nemzetállamok létrehozásakor volt, és azt is jól példázza, hogy miként alakítható az identitás konstrukciója.

Értekezésemmel az osztrák nemzeti identitás konstrukciójának interdiszciplináris-integratív szempontú kutatásához szeretnék adalékot szolgáltatni. A kvalitatív esettanulmány alkalmazása során nem tudtam elvégezni a kor-, réteg- és iskolázottságspecifikus vizsgálatot. Ez egy következő lépés lehet az identitáskonstrukció elemzéséhez.

10. MELLÉKLET

10. SZ. JEGYZŐKÖNYV

A NÉMET NYELV SPECIFIKUSAN OSZTRÁK KIFEJEZÉSEINEK ALKALMAZÁSÁ-
RÓL AZ EURÓPAI UNIÓ KERETÉN BELÜL

Az Európai Unió keretén belül a következő van érvényben:

1. Az osztrák hivatali rendben benne lévő és a melléklet jegyzőkönyvében felsorolt, a német nyelv specifikus osztrák kifejezéseinek ugyanaz a státusza és ugyanazzal a jogkövetkezésménnyel alkalmazandók, mint a Németországban használt megfelelő kifejezések, amelyeket szintén felsorol a melléklet.
2. Az új hivatalos iratok német nyelvű változatában a mellékletben felsorolt specifikus osztrák kifejezéseket a Németországban használt megfelelő kifejezésekhez alkalmas formában csatolni kell.

AUSZTRIA

Beiried
Eierschwammerl
Erdäpfel
Faschiertes
Fisolen
Grammeln
Hüferl
Karfiol
Kohlsprossen
Kren
Lungenbraten
Melanzani
Marillen
Nuß
Obers
Paradeiser
Powidl
Ribisel
Rostbraten
Schlögel
Topfen
Vogersalat

NÉMETORSZÁG

Roastbeaf
Pffifferlinge
Kartoffeln
Hackfleisch
grüne Bohnen
Grieben
Hüfte
Blumenkohl
Rosenkohl
Meerrettich
Filet
Aubergine
Aprikosen
Kugel
Sahne
Tomaten
Pflaumenmus
Johannisbeeren
Hochrippe
Keule
Quark
Feldsalat

Regionális különbségek az ausztriai német nyelv használatán belül a szókincs vonatkozásában

Az „ausztriai németet” leginkább szókincse és elterjedtsége alapján lehet a némettel összevetni. Öt elnevezéscsoport és egy hatodik jelentéscsoport segítségével végezhető el az összehasonlítás.

Ausztria Tiroltól Alsó-Ausztriáig és Burgenlandig a bajor nyelvjárású és származású délnémet nyelvterülettel és az alemann nyelvjárású Vorarlberggel együtt a délnémet/északnémet nyelvi viszonylat részét képezi: Samstag/Sonnabend, Rechen/Harke, Orange/Apfelsine, kehren/fegen, heuer/dieses Jahr. Az olyan egyezések, amelyek Bajorországban és Ausztriában is egyformán megfigyelhetők, a közös bajor eredetre utalnak: Maut/'Wegzoll', Knödel/'Kloß', Kren/'Meerrettich'. A csak Ausztriában használatos megjelölések egyrészt az állami intézmények és a közigazgatás terminológiáját fogják át (Nationalrat/Bundestag, Parlament/Bundeshaus, Kundmachung/Bekanntmachung, Ansuchen/Gesuch, Erlagschein/Zahlkarte, Matura/Abitur), másrészt azt a szókincset, amely csak az utóbbi évtizedekben vált általános érvényűvé, és amely megkülönbözteti Ausztriát a szomszédos Bajorországtól: Tischler/Schreiner, Marille/Aprikose, Obers/Sahne, Jause/Brotzeit, sich verkühlen/sich (v)erkälten. A negyedik csoport egy bizonytalan határvonal mentén kettéosztott Kelet- és Nyugat-Ausztria nyelvhasználatára vonatkozik: Fleischhauer/Metzger, Rauchfang/Kamin, Ribisel/Johannisbeere, Bartwisch/Kehrwisch, Mistschaufel/Kehrschaufel.

Az ötödik csoportba olyan regionális kifejezések tartoznak, amelyek részben regionálisan előforduló jelenségekre vonatkoznak, és amelyekhez a vorarlbergi alemannizmusok is tartoznak.

A hatodik csoport azokat a szavakat öleli fel, amelyek a közös német szókincs részei, de amelyekhez Ausztriában további jelentéstartalmak társulnak. Így például a „Bäckerei” nemcsak pékséget jelent, hanem édes aprósüteményt (Gebäck) is. (POHL, 2004a)

Wienerlied

I druck mi in mei Winckerl, des is mei stilles Glück.
I red ka Sterbenswörterl, I pfeif auf Politik.
I loß die andern streiten, trink ruhig meinen Wein,
Wos kümmern mi die Zeiten, I wüll gern selig sein.

Ich drücke mich in meine Ecke, das ist mein stilles Glück.
Ich spreche kein Wort, ich pfeife auf Politik.
Ich laß' die anderen streiten, trinke ruhig mein Wein.
Was kümmern mich die Zeiten, ich will gerne selig sein.

Ittassággal kapcsolatos kifejezések gyűjteménye

Ångstrudelt – kicsit becsípett; das Schwipserl – az elsőként jelentkező, minimális hatás; der Schweigl – hatalmas szóözönnel együtt járó enyhe kábulat; der Schwül – az előbbihez hasonló intenzitású, hallgatással párosuló mámor; das Hådern – súlyos bódulat; fett, im Öl – az ittasság magas foka; voifett – az előbbi fokozása; blunznfett (= blutwurstmäßig) – az ittassági skála legfelsőbb foka; zua sein – zárkózottság, a kommunikációs kísérletekre való fogadókészség hiánya; bipperln – komótosan iszogatni (lat. bibere); dippln – állandóan iszogatni; åweschwabn – az italt egy hirtelen mozdulattal lehajtani; schledern – különös kitartással inni; die Rauschkugl – állandóan részeg; das Rauschkind – az előbbi gyereke; der Weindippla – alkoholfüggő; den Håhn kriagn – a kocsmából kitiltva lenni; die Sperrstund – záróra (átvitt értelemben is, a világból való távozásra, bár egyes híresztelések szerint „im Himmel gibt ka Sperrstund” – az égben nincs záróra); sich voll laufen lassen – leissza magát; sich anstrudeln lassen – játszat magának, húzatja magának; awibuxen – felhajt; Kellergasse – pincesor; Dulliäh – feldobott állapot, amelyben az ember mindjárt énekelni kezd; strasseln – kocsmázni, egyik helyről a másikra menni.

Reinhard Fendrich: I'm from Austria

Dei' hohe Zeit ist lang vorüber und auch die Höll' hast hinter dir,
Vom Ruhm und Glanz ist wenig über,

sag' mir, wer zieht noch der Hut vor dir,
ausser mir...

I kenn' die Leut'
I kenn' die Ratten,
Die Dummheit,
die zum Himmel schreit,
i steh zu dir, bei Licht und Schatten
jederzeit

Chorus:

Da kann ma' machen, was ma' will,
Da bin i het, da g'hör i hin
Da schmilzt das Eis von meiner Seel'
Wie von an Gletscher im April.
Auch wenn wir's schon vergessen hab'n,
i bin dei Apfel, du mein Stamm.
So wie dein Wasser tal wärts rinnt,
unwiderstehlich und zo hell,
fast wie die Tränen von an Kind
wird auch mein Blut auf einmal schnell,
sag' ich am Ende der Welt voll Stolz,
und wenn ihr wollt's auch ganz all,
I'm rom Austria
I'm from Austria

Er waren dir Störche oft zu beneiden,
heute flieg i noch viel weiter fort,
i seh' di meist nur von der Weiten
wer kann verstehen,
wie weh das manchmal tuut.

2. Chorus

Hermann Jandl: eigenes land

ich habe ein
vaterland

ich habe ein
mutterland

ich habe zwei
grossvaterländer

ich habe zwei
grossmutterländer

ich habe vier
urgrossvaterländer

ich habe vier
urgrossmutterländer

eigenes land
habe ich keins

Heimatlied: Reinhard Fendrich

Wo auf steilen Bergeshöhen einsam Gondelbahnen ziehn,
Kann man schon von ferne sehen, wie Millionen Schlange stehn,
Und die Sennen hört man jodeln von den Almen froh und hell,
sie sind längst nicht mehr die Dodeln – jeder hat sein Schihotel.

Irgendwann will auch der Bauer nichts mehr sehn vom Schweinedreck,
Und ist er ein ganz ein Schlauer, baut er eine Diskothek.

Wo vor kurzem noch vergnüglich Säue wälzten sich im Mist,
Unterhält sich jetzt vorzüglich jeder zahlende Tourist.

Auch den Knechten in den Ställen wird es irgendwann zu blöd,
Warum sollen sie sich quälen, wenn es doch viel leichter geht?
Denn als Schilaufrpädagogen hat es einfach mit der Zeit
Weitaus stärker angezogen die geformte Weiblichkeit.

Wo die Pistenraupen tanken, wo die Schneekanonen sprühn,
Wo die kranken Tannen wanken, riecht's nach Diesel und Benzin.
Wo einst Gams und Marmel pffiffen, wo man einsam war und frei,
Hat man ziemlich rasch begriffen, fehlt ein Liegestuhlverleih.
Und seit vielen langen Wintern schleppt man gern zum gleichen Preis
Jeden noch so fetten Hintern bis hinauf ins ew'ge Eis.
Wo die Pistenraupen tanken, wo die Schneekanonen sprühn,
Wo die kranken Tannen wanken, ja, dort gibt's ein Wiedersehen.

Michael Scharang: Die Antwort

Wie Sie reden
Ist deutsch.
Wir reden anders.
Statt Erdäpfel
pflegen Schlagobers
Wir zu sagen
statt Karotten
Paradeiser nämlich
Auch ist zum Glück
das von bei uns verboten
von Quark deshalb
kann nicht die Rede sein.
Wir reden Topfen.
Das ist wie jedes Landeskind

gelernt hat zu erklären
österreichisch.

Karl Leyer:

*Ich lebe gern in Österreich, besser: Ich lebe am liebsten in Österreich,
weil es mich freut*
und stört,
dass hier alles ambivalent, nichts *absolut* ist,
nichts todernst,
schon gar nicht der Tod;
unser Umgang mit Fremden, mit Fremdem
hat zum Fremdenhass einerseits
und zur Fähigkeit der Umwandlung des Fremden für unsere Zwecke andererseits geführt;
unsere Vergangenheit –in einem Riesenreich gelebt –
hat uns zu resignativen Chaoten
und zu genialen Improvisateuren gemacht;
die unfreiwillige Lostrennung vom Deutschen
hat uns zu komplexbeladenen Deutschtümlern
und zornigen, selbstbewussten ÖsterreicherInnen werden lassen;
der Zwang, Kompromisse schließen zu müssen,
hat uns zu schlampigen Biedermeiern
und gewieften Taktikern geformt;
die Notwendigkeit, mit Neuem umzugehen,
läßt uns ein Atomkraftwerk bauen
und es dann nicht in Betrieb nehmen;
unsere Laschheit
läßt uns Bespitzelung und Ähnliches ertragen,
*und unsere Regierung „Nachdenkpausen“ einschalten, wenn sie eine Sache gegenüber dem
„Volk“ nicht durchsetzen kann;*
ich sehe bei anderen Nationen
das eine **oder** das andere,
bei uns das eine **und** das andere,
... und weil es *mich freut* und stört,

das hier *nichts absolut* und alles ambivalent...

KÉRDŐÍV (1)

Egy összehasonlító elemzéshez van szükségem az itt látható kérdésekre adott válaszokra. Kérem, minden kérdésnél egy választ jelöljön be! A kérdőív kitöltése természetesen névtelenül történik.

1. Ön egy távoli országban tartózkodik, Európán kívül. Magyarországot ott szinte senki sem ismeri. Hogy reagál a tájékozatlanságra?
 - „Magyarország-szemináriumokat” tartok a helyieknek
 - sokat mesélek hazámról
 - ha érdeklődnek, válaszolok
 - kicsit rosszul esik a tudatlanságuk

- mélységesen sértve érzem magam
2. El tudja képzelni, hogy tartósan idegen országban éljen?
 - nem szeretnék elmenni innen
 - nagyon fontos számomra a megszokott környezet
 - mindegy, hol él az ember, mindenütt dolgozni kell
 - nagyon szívesen
 - ez a leghőbb vágyam
 3. Magyarok vagyunk. Témája ez néha baráti beszélgetéseknek, vagy ez egyike a magától értetődő dolgoknak?
 - szinte minden beszélgetésben szóba kerül
 - gyakran foglalkoztat bennünket
 - szóba kerül néha
 - ritkán, mit lehet ezen megbeszélni?
 - sohasem, érdekesebb témáink is vannak
 4. Játszik-e szerepet az Ön életében a tájszólás?
 - legszívesebben dialektust használok
 - számomra a dialektus a legtermészetesebb módja a beszédnek
 - dialektus vagy irodalmi nyelv – teljesen mindegy
 - a tájszólást falusiasnak tartom
 - soha nem beszélnék tájszólásban
 5. Mit fog szólni ahhoz, ha sok külföldi jön majd Magyarországra dolgozni?
 - örülök neki, mindenkinek joga van szerencsét próbálni
 - meglehet, hogy én is külföldre megyek dolgozni
 - attól függ, honnan jön az illető, és mi az a munka
 - mindent és mindenkit megérték, de betelik az ország
 - őszintén? Előre tele a hócipóm
 6. Melyik véleménnyel ért egyet?
 - a külföldieket egy demokratikus államban ugyanazok a jogok illetik meg, mint a helybelieket
 - nem szükséges egyenjogúvá tenni a külföldieket
 - a külföldiek elveszik előlünk a munkahelyeket
 - a növekvő kriminalitás a külföldieknek köszönhető
 - mindenki maradjon otthon
 7. Ismer néhány magyar sztereotípiát?
 - sokat fel tudnék sorolni
 - ismerek néhányat
 - csak más országok sztereotípiáit ismerem
 - egyet se ismerek
 - mit jelent a „sztereotípiá” szó?
 8. Mit jelent Önnek a hazaszeretet?
 - számomra kimondottan fontos
 - pozitív érzelem
 - régen valahogy többet jelentett

- minek? A globalizáció korában?
 - teljesen idejétmúlt
9. Fog-e változásokat hozni az EU-csatlakozás a nemzeti tudatban?
- a legkevésbé sem
 - nincs kizárva
 - néhány vonatkozásában biztos
 - nem magyarok, hanem európaiak leszünk
 - féltő, hogy elvesznek a nemzeti sajátosságok
10. Mekkora szerepet játszik manapság a nemzeti hovatartozás?
- még mindig nagyon fontos a szerepe
 - veszített a jelentőségéből
 - vannak, akik súlyt helyeznek erre
 - erről fogalmam sincs
 - ostoba kérdés, az internet korában az egész világ egy nagy falu
11. Mire asszociál arról, hogy „nemzeti büszkeség”?
- sport
 - zene
 - irodalom
 - művészet
 - politika
 - tudomány
12. Hol kell áthagyományozódniuk a nemzeti értékeknek?
- otthon, a családban
 - az iskolában
 - a templomban
 - a médiában
 - a civil szervezetekben
13. Nem fél attól, hogy az EU-csatlakozás után még több magyar dolgozik Ausztriában?
- saját boldogulása mindenkinek szíve joga
 - itthon munkahelyek szabadulnak fel
 - nem árt a külföldi munkatapasztalat
 - inkább attól félek, hogy ide meg jönnek a románok
 - minden egyre zavarosabb lesz

FRAGEBOGEN (1)

1. Angenommen, Sie halten sich in einem weit entfernten Land, außerhalb von Europa auf. Österreich ist dort beinahe unbekannt. Wie würden Sie darauf reagieren?
- ich halte ihnen „Österreich-Seminare”
 - ich erzähle ihnen viel von meiner Heimat
 - wenn man nach etwas fragt, gebe ich ihnen eine Antwort
 - ihre Unwissenheit nehme ich ein bisschen übel

- ich fühle mich leicht beleidigt
2. Können Sie sich vorstellen, dauerhaft in einem fremden Land zu leben?
 - das ist mein sehnlichster Wunsch
 - sehr gern
 - egal, wo man lebt, überall wird gearbeitet
 - die vertraute Umgebung ist für mich sehr wichtig
 - ich möchte hier nicht weg
 3. Sie sind ein(e) Österreicher(in). Wird das manchmal mit Freunden thematisiert, oder ist das eine Gegebenheit, worüber man nicht spricht?
 - wir setzen ziemlich oft mit dieser Frage aus
 - manchmal, wenn es zur Sprache kommt
 - es kam schon vor
 - sehr selten, was ist daran zu besprechen?
 - nie, weil wir viel interessantere Themen haben
 4. Was für eine Rolle spielt der Dialekt in Ihrem Leben?
 - am liebsten spreche ich im Dialekt
 - für mich die natürlichste Art zu sprechen
 - Dialekt oder Hochsprache – mir ist das ganz egal
 - den Dialekt halte ich für provinziell
 - ich spreche nie im Dialekt
 5. Was ist Ihre Meinung über die viele Ausländer, die in Österreich leben und arbeiten?
 - es freut mich, ein jeder hat das Recht im Leben sein Glück zu finden
 - es kann vorkommen, dass ich selbst im Ausland arbeiten werde
 - es kommt darauf an, woher er kommt und was er macht
 - ich verstehe alles und alle, aber unser Land kann keine mehr aufnehmen
 - ehrlich? Ich habe die Nase voll!
 6. Mit welcher Meinung sind Sie einverstanden?
 - den Ausländern kommen in einem demokratischen Staat dieselben Rechte zu wie den Einheimischen
 - es ist nicht notwendig, die Ausländer vollkommen gleichberechtigt zu machen
 - Ausländer nehmen uns die Arbeitsstellen weg
 - die wachsende Kriminalität ist den Ausländern zu verdanken
 - ein jeder sollte zu Hause bleiben
 7. Kennen Sie einige Stereotypen über Österreich?
 - ich könnte sogar viele aufzählen
 - ich kenne einige
 - ich kenne nur Stereotypen über andere Länder
 - ich kenne keine
 - Stereotyp? Was soll das...?
 8. Was bedeutet „Heimatliebe“ für Sie?
 - ausgesprochen wichtig für mich
 - eine schöne Sache
 - früher war sie irgendwie bedeutender

- Wozu so etwas im Zeitalter der Globalisierung?
 - ist total veraltet
9. Bedeutete der EU-Beitritt eine Veränderung für das Nationalbewusstsein?
- nicht im geringsten
 - könnte es zum Zeitpunkt des EU-Beitritts bedeutet haben
 - es muss in einigen Dingen Veränderungen bedeutet haben
 - man ist besorgt, dass die nationale Eigenart verschwindet
 - wir sind keine Österreicher mehr, wir sind Europäer geworden
10. Wie groß ist der Stellenwert der nationalen Zugehörigkeit heutzutage?
- die spielt nach wie vor eine wichtige Rolle
 - sie hat an Bedeutung verloren
 - es gibt Leute, die Wert darauf legen
 - davon habe ich keine Ahnung
 - Unsinn, im Internet-zeitalter ist die ganze Welt ein großes Dorf
11. Womit verbinden Sie Nationalstolz?
- Sport
 - Musik
 - Literatur
 - Kunst
 - Politik
 - Wirtschaft
12. Wo bzw. durch wen sollten nationale Werte vermittelt werden?
- zu Hause, in der Familie
 - in der Schule
 - in der Kirche
 - durch die Massenmedien
 - durch Vereine
13. Haben Sie keine Angst, dass nach Ungarns EU-Beitritt noch mehr Ausländer in Österreich arbeiten werden?
- Ungarn habe ich gern, sie sind herzlich willkommen, und sie werden sowieso pendeln
 - es wird nur die Burgenländer betreffen
 - Lehrer kommen bestimmt nicht, an meiner Arbeitslosigkeit werden nicht sie schuld haben
 - es beunruhigt mich
 - alles wird immer nur schlechter

KÉRDŐÍV (2)

1. A magyar történelem melyik eseményére a legbüszkébb?
2. És a legkevésbé büszke?
3. Ha a „nemzet” szót hallja, milyen érzések ébrednek Önben?
4. Hogy fejezné be a következő mondatot? Mi nemzet vagyunk, mert...
5. Mit ért a semlegesség fogalmán? Mi a véleménye az osztrák semlegességről?

6. Hogy érzi magát, ha a magyar himnuszt hallja?
7. Milyen gondolatokat ébreszt Önben október 23., a nemzeti ünnep?
8. Mikre asszociál elsősorban, ha a „haza” szót hallja?
9. Egyesek számára a szűkebb környezet számít igazán a hazának. Ön minek érzi magát elsősorban (például magyarnak, somogyinak, budapestinek, európainak)?
10. Mikor szokta azt érezni, hogy jó dolog magyarnak lenni? Előfordul az ellenkezője is?
11. Hol érzi magát legjobban Magyarországon belül? Miért?
12. Mi az Ön legkedvesebb épülete a hazájában? Miért?
13. Mi az Ön legkedvesebb emlékműve? Miért?
14. Elválasztja vagy összeköti a magyar nyelv az anyaországban és a határon túl élő magyarokat?
15. Ahhoz, hogy az ember tényleg magyar legyen, az a fontos, hogy...
16. Tegyük fel, hogy van egy üres doboza. 10 tárgyat helyezhet bele, amelyek Ön szerint leginkább reprezentálják a hazáját. Melyek lennének ezek?
17. Mi a véleménye arról a képről, ahogy Magyarország az idegenforgalmi piacon jeleníti meg magát? Ön hogyan reklámozná Magyarországot?
18. Tudna-e olyan tulajdonságokat felsorolni, amelyek tipikusan magyarok? Ön szerint mi a legjobb és a legrosszabb magyar tulajdonság?
19. Mit gondol: rendelkeznek-e a külföldiek korrekt és valósághű ismeretekkel és elképzelésekkel Magyarországról? Tudna erre vagy az ellenkezőjére példákat felsorolni?
20. Hogyan értékeli Magyarország szerepét és jelentőségét az EU-n belül?
21. Kik Ön szerint a magyar történelem legjelesebb képviselői?
22. Kik a magyar kultúra (zene, képzőművészet, irodalom) legjelesebb képviselői?
23. Büszke-e Ön a jelen kulturális teljesítményére? Kire (kikre) leginkább?

FRAGEBOGEN (2)

1. Auf welches Ereignis der österreichischen Geschichte sind Sie am meisten stolz?
2. ...und am wenigsten?

3. Man hört immer wieder den Begriff „Nation“. Was ist Ihrer Meinung nach das Entscheidende, dass man von einer Nation sprechen kann?
4. Wie könnten Sie den Satz beenden? Wir sind eine Nation, weil...
5. Welche Meinung haben Sie über die Neutralität von Österreich?
6. Wie geht es Ihnen, wenn Sie die österreichische Hymne hören?
7. Welche Gefühle erweckt in Ihnen der 26. 10., der Nationalfeiertag?
8. Was assoziieren Sie, wenn Sie das Wort „Heimat“ hören?
9. Für manche steht der Ort oder der Raum, in dem man beheimatet ist, an erster Stelle. Als was fühlen Sie sich zuerst? (z. B. Wiener, Bundesländer, Österreicher, Deutscher, Europäer)
10. Wann haben Sie das Gefühl, es ist schön, ein/e Österreicher/in zu sein? Kommt auch das Gegenteil vor?
11. Wo fühlen Sie sich innerhalb von Österreich am besten? Wenn es möglich ist, geben Sie es bitte, genau an, nicht nur eine Ortsbezeichnung!
12. Was ist Ihr Lieblingsgebäude in Österreich?
13. Haben Sie ein Lieblingsdenkmal?
14. Verbindet oder trennt die deutsche Sprache Österreich und Deutschland? Wie stark sind Sie an das österreichische Deutsch verbunden? Gibt es ein österreichisches Deutsch?
15. Um wirklich Österreicher/in zu sein, ist es wichtig,... (Beenden Sie bitte den Satz!)
16. Schicken Sie eine „Österreich-Kiste“ in ein außereuropäisches Land! Legen Sie 10 Gegenstände in die Kiste, die ihr Land am meisten charakterisieren und repräsentieren! (Sie dürfen/sollten die Klischees vermeiden!)
17. Wie finden Sie das Österreichbild im Tourismus? Wie würden Sie persönlich für Österreich werben?
18. Gibt es Ihrer Meinung nach typische österreichische Eigenschaften? Was halten Sie für die beste und was für die schlechteste Eigenschaft der Österreicher?
19. Verfügen Ihrer Meinung nach die Ausländer über korrekte und wahrheitsgetreue Kenntnisse und Vorstellungen über Österreich?
20. Wie schätzen Sie die Rolle und die Bedeutung von Österreich in der EU ein?
21. Welche sind die bedeutendsten Persönlichkeiten der österreichischen Geschichte?

22. Welche sind die bedeutendsten Vertreter der österreichischen Kultur (Musik, bildende Kunst, Literatur)
23. Sind Sie stolz auf die kulturelle Leistung der Gegenwart? Worauf am meisten?
24. Wie beurteilen Sie die scharfe Selbstkritik von vielen österreichischen Schriftstellern?

11. IRODALOM

AEIOU (1958). Unvergängliches Österreich. Ein Gang durch die Geschichte von der Urzeit bis zur Gegenwart. Hg. von Karl Ziak, Wien.

ALEXANDER, Thomas (2003): Kulturvergleichende Psychologie. Hogrefe, Göttingen.

AMMON, Ulrich (1995): Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Das Problem der nationalen Varietäten. Berlin/New York.

- ANDERSON, Benedict (1993): Die Erfindung der Nation. Frankfurt/M. passim.
- ASSMANN, Jan (1992): Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München.
- BÁRDOS Jenő (1997): A nyelvtanítás története és a módszerfogalom tartalma. Veszprémi Egyetemi K.
- BAUMGARTNER, Gerhard (2004): Erinnernte und vergessene Zeit. In: Memoria Austriae. Hg. Brix, Emil. Beitrittsvertrag Österreich – EU im Wortlaut, Protokoll Nr. 10.
- BENJAMIN, Walter (1991): Über den Begriff der Geschichte. In: Walter Benjamin: Gesammelte Schriften Hg. von Rolf Tiedemann und Hermann Schweppenhäuser, Frankfurt am Main.
- BERLIN, Isaiah (1976): Herder and the Enlightenment. In: Isaiah Berlin: Vico and Herder. Studies in the History of Ideas. The Hogarth Press. London.
- BERLIN, Isaiah (2000): Nacionalizmus. 2000. 94/6. sz. (Ford. Seres Iván.)
- Biblia (2003). A Magyarországi Református Egyház Kálvin János K.
- BODI, Leslie (1999): Internationale Verständigung und nationale Identität. In: *TRANS*. Nr. 7. 8.
- BODI, Leslie (2002): Traditionen des österreichischen Deutsch im Schnittpunkt von Staatsräson und Sprachnation. In: Literatur, Politik, Identität. Österreichische und internationale Literaturprozesse. Röhrig Universitätsverlag.
- BREUSS, Susanne (2004): Einverlebte Heimat. In: Memoria Austriae.. Verlag für Geschichte und Politik. Wien.
- BREUSS, Susanne – LIEBHARDT, Karin – PRIBERSKY, Andrea (1995): Inszenierungen. Stichwörter zu Österreich. Wien, Sonderzahl.
- BROCKHAUS-Enzyklopädie, Bd. 15. (1991) Mannheim.
- BRUCKMÜLLER, Ernst: (1984).: Nation Österreich. Sozialhistorische Aspekte ihrer Entwicklung. 1984. Wien/Köln/Graz.
- BRUCKMÜLLER, Ernst (1994): Österreichbewußtsein im Wandel. Identität und Selbstverständnis in den 90er Jahren., Wien. 1994. Schriftenreihe des Zentrums für angewandte Politikforschung. Bd. 4. Wien.

- BRUCKMÜLLER, Ernst (1996): Nation Österreich. Sozialhistorische Aspekte ihrer Entwicklung. Kulturelles Bewusstsein und gesellschaftlich-politische Prozesse. Wien.
- BRUCKMÜLLER, Ernst (1998): Die Entwicklung des Österreichbewußtseins. In: Österreichische Nationalgeschichte nach 1945. Die Spiegel der Erinnerung: Die Sicht von innen. Hg. von Robert Kriechbaumer, Wien – Köln – Weimar.
- BRUCKMÜLLER, Ernst (1998): Nation Österreich. Kulturelles Bewußtsein und gesellschaftlich-politische Prozesse. 2., erweiterte Auflage. Böhlau Verlag, Wien/Köln/Graz.
- BRUCKMÜLLER, Ernst – STEKL, Hannes – BRIX, Emil (2004): Memoria Austriae. Menschen, Mythen, Zeiten. Bd 1. Verlag für Geschichte und Politik.
- BRUNNER, Christian (1993): Neutralität ohne Eigenschaften – ein Irrtum! In: *Profil*. 20/1993, 20.
- BURKHARDT, Lucius (1992): Ästhetik der Landschaft. In: Die Eroberung der Landschaft. Semmering–Rax–Schneeberg. Hg. von Wolfgang Kos. Katalog zur Niederösterreichischen Landesausstellung Schloß Gloggnitz.
- CLYNE, Michael (1992): Pluricentric Languages. Different Normes in Different Nations. Berlin/New York.
- CLYNE, Michael (2001): Varianten des Deutschen in den Staaten mit vorwiegend deutschsprachiger Bevölkerung. In: Gerhard Helbig/Lutz Götze/Gert Henrici/Hans-Jürgen Krumm (Hg.): Deutsch als Fremdsprache. Ein internationales Handbuch. Berlin/New York. S. 2008–2015.
- CONRAD, Cristoph (2005): Kulturális fordulat a történettudományban. (Ford. Karádi Éva.) In: *Magyar Lettre International*. 2005/58. ősz.
- CSÁKY Móric (1999): Az operett ideológiája és a bécsi modernség. (Ford. Orosz Magdolna, Pál Károly, Zalán Péter.) Európa, Budapest.
- CSEPELI GYÖRGY (1987): Csoporttudat-nemzettudat. Magvető, Budapest.
- DELUMEAU, Jean (1989): Angst im Abendland. Die Geschichte kollektiver Ängste im Europa des 14. bis 18. Jahrhunderts. Rohwolt, Reinbek.
- DERRIDA, Jacques – HABERMAS, Jürgen (2003): Európa – az elveszett azonosság tudat nyomában. In: *Élet és Irodalom*. 2003. 24. sz. (A *Frankfurter Allgemeine Zeitung* alapján, 2003. 05. 31. Ford. Petőcz György.)

- DÉR Aladár (2002): Az európai identitás elméletéhez. In: *Európai Szemle*. 13.
- DEVECSERI Gábor (1977): A meztelen istennő és a vak jövőmondó. Magvető, Budapest.
- DODERER, Heimito von (1995): Athéni beszéd Ausztria visszatéréséről. 1964. In: Ungvári Tamás: A kimondhatatlan. In: *Európai Szemle*. 6. évf. 2. sz. 1995. 67.
- EBNER, Jakob (1998): Wie sagt man in Österreich? Wörterbuch der österreichischen Besonderheiten. 3. vollständig überarb. Aufl. Mannheim/Wien/Zürich. (Duden Taschenbücher.)
- EISENBACH-STANGL, Irmgard (1991): Eine Gesellschaftsgeschichte des Alkohols. Produktion, Konsum und soziale Kontrolle alkoholischer Rausch- und Genußmittel in Österreich, 1918–1984. Frankfurt/M. – New York.
- ERIKSON, Erik H. (1965): Identifikation und Identität. Lásd: „Jugend in der modernen Gesellschaft” (Az ifjúság a modern társadalomban). Szerk. Ludwig von Friedeburg. Kiepenhauer und Witsch, Köln/Berlin.
- ERDMANN, Karl Dietrich (1989): Drei Staaten – zwei Nationen – ein Volk? Manesse, Zürich.
- FEKETE Andrea (2003): Német nyelvoktatás. Nyelvészet, módszertan, nemzetiségpolitika.
- FIAN, Antonio (1995): *Lettre*. 1995/nyár, 17. sz.
- FÖLDES Csaba (2005): Die deutsche Sprache und ihre Architektur. Aspekte von Vielfalt, Regionalität und Dynamik: variationstheoretische Überlegungen. Acta Universitas Wratislaviensis. No. 2743. Studia Linguistica XXIV. Wrocław.
- GALLÓ Béla (2000): A térségi szemlélet politológiai változásai az ezredfordulón: geopolitika, regionalizmus, integráció. In: Integráció, változó feltételrendszerek és szereplői magatartások. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- GAUSS, Karl-Markus (1998): Ins unentdeckte Österreich. Nachrufe und Attacken. Wien.
- GEERTZ, Clifford (1995): Dichte Beschreibung. Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme. 1987. Frankfurt/M., Suhrkamp.
- GEHLER, Michael – SICKINGER, Hubert (1989): Politische Skandale in der Zweiten Republik. In: Österreich, 1945–1995. Hg. von Reinhard Sieder, Heinz Steinert und Emmerich Tálos.
- GELFERT, Hans-Dieter (2005): Was ist deutsch? Verlag C. H. Beck oHG, München.

- GOLNHOFER Erzsébet (2001): Az esettanulmány. Műszaki Kvk., Budapest. (Kutatás-módszertani kiskönyvtár. Pedagógus könyvek.)
- GREINER, Ulrich (1976): Der Tod des Nachsommers. Suhrkamp.
- GRILLPARZER, Franz (1937): Sämtliche Werke. 1/12. Gedichte, III. Wien.
- GRUBER, Helmut (1988): Der kleine Mann und die alten Parteien. Ergebnisse einer Untersuchung zum Sprachgebrauch J. Haiders, 1973–1988. In: *Journal für Sozialforschung*. 28., 1. 137–147.
- GUMPLOWICZ, Ludwik (1995): Rasse und Staat, 1875. In: Ungvári Tamás: A kimondhatatlan. In: *Európai Szemle*. 6. évf. 2. sz. 1995. 66.
- HALBWACHS, Maurice (1967): Das kollektive Gedächtnis. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart.
- HALL, Stuart (1990): Cultural Identity and Diaspora. In: Rutherford, J., ed., Identity, London, Lawrence and Wishart. In: Multikulturalizmus (Feischmidt Margit). Osiris, Láthatatlan Kollégium, 1997.
- HALL, Stuart (1992): The question of cultural identity. In: Hall, Stuart – Held, David – McGrew, T. (eds): *Modernity & Its Futures*. Polity Press, Cambridge.
- HALL, Stuart (1994): Rassismus und kulturelle Identität. Ausgewählte Schriften, 2. Hamburg.
- HALL, Stuart – DU GAY, Paul (1997): *Questions of Cultural Identity*. Sage, London.
- HALLER, Max (1998): Nationale Identität in modernen Gesellschaften. Wien.
- HANISCH, Ernst (1984): Historische Überhänge in der österreichischen politischen Kultur. In: *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*. 1/1984, 15–19.
- HECKMANN, Friedrich (1992): Ethnische Minderheiten, Volk und Nation. Soziologie inter-ethnischer Beziehungen. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart.
- HEER, Friedrich (2001): Der Kampf um das österreichische Identität. Böhlau Verlag, Wien.
- HEISS, Gernot (1990): „Ein Reich von Künstlern und Kellnern“. In: Rathkolb, Oliver u. a., Hg.
- HELLER Ágnes (1996): Identitások, életterek, hatalmi terek, ismeretlen belvilágok. In: *Kritika*, 1996/7. 15.
- HERDER, Johann, Gottfried (1964): Über die neuere deutsche Literatur. Fragmente. Erste Sammlung, 1768. In: E. Heintel (Hg.): *Herder's Sprachphilosophie*. F. Meiner Verlag, Hamburg.

- HOBBSAWM, Eric J. – RANGER, T. O., eds. (1983): *The Invention of Tradition*. Cambridge.
- HOBBSAWM, Eric (1995): *Das Zeitalter der Extreme. Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts*. München/Wien.
- HOLZER, Gabriele (1995): *Verfreundete Nachbarn. Österreich–Deutschland. Ein Verhältnis*. Kremayr & Scheriau.
- JOHNSTON, William M. (1974): *Österreichische Kultur- und Geistesgeschichte*.
- KAPPELLER, Krimhild (1964): *Tourismus und Volkskultur*.
- KELEMEN János (1996): *Mi a nemzet? Kétszáz esztendő kérdései és kétségei*. In: *Magyar Tudomány*. 1996. 4. sz.
- KHOL, Andreas (1990): *Staatsvertrag und Neutralität. Wegweiser an neuen Kreuzungen*. In: *Österreichische Monatshefte*.
- KHITTL, Klaus (1992): *Das Geschäft mit dem Österreichkitsch. Die Jodelrepublik*. In: *ÖSTERREICH – BetrACHTUNGen*. I. Band I. Red. Klaus Reisinger, Andrea Stangl. Wien.
- KNAPP, Horst (1991): *Schizophrenes Nationalbewußtsein. Warum fällt der Mittelweg zwischen Selbstüber- und Unterschätzung so schwer?* In: *Der Standard* (Wien). 19. 8. 1991. 24.
- KOS, Wolfgang (1994): *Eigenheim Österreich. Zu Politik, Kultur und Alltag nach 1945*. Wien, 89.
- KOSZTOLÁNYI Dezső összes versei (1993). Századvég, Budapest.
- KRAMER, Helmut (1997): *Strukturentwicklung der Außenpolitik, 1945–1996*. In: *Handbuch des politischen Systems Österreichs. Die Zweite Republik*. Hg. von Herbert Dachs u. a., Wien.
- KRAUS, Karl (1918): *Die letzten Tage der Menschheit*. Wien.
- KREISKY, Bruno (1996): *Der Mensch im Mittelpunkt. Der Memoiren dritter Teil*. Hg. von Oliver Rathkolb, Johannes Kunz und Margit Schmidt, Wien.
- KREISSLER, Felix (1984): *Der Österreicher und seine Nation. Ein Lernprozeß mit Hindernissen*. Wien–Köln–Graz.

- KREISSLER, Felix (1988): Nationalbewusstsein und Nationalcharakter. Vom ewigen Anlehnungsbedürfnis der Österreicher. Freytag/Marte/Stern (Hg.). p. 77–90.
- LEGGEWIE, Claus (2006): Der Mythos des Neuanfangs – Gründungsetappen der Bundesrepublik Deutschland, 1949–1968–1989. polylogos.org/philosophers/arendt/arendt-mythos.html (2006. 10. 12.)
- LESER – WAGNER (1992): Hg., Österreichs Symbole. In: *Profil*. Nr. 3, 13. 1.
- LIESSMANN, Konrad Paul (2006): Die Insel der Seligen. Österreich – Zweite Republik. Kritik, Befund, Perspektive. Band 11. Studienverlag.
- LOTMAN, Jurij (1990): Universe of the Mind. A Semiotic Theory of Culture. Tauris & Co Ltd., London.
- LUDASSY Mária (1994): Ernest Renan időszerűsége. In: *Holmi*. VI. évf. 8. sz.
- MAIER-BRUCK, Franz (1975): Das große Sacher Kochbuch. Die österreichische Küche. Herrsching.
- MANNHEIM, K. (1995): The problem of generations. In *Essays in the Sociology of Culture*. 1952 (1928). 276–322. London. Routledge & Kegan Paul. (Magyarul: A gondolkodás strukturái. Kultúraszociológiai tanulmányok. Ford. Lissauer Zoltán és Adamik Lajos. Atlantisz, Budapest, 1995.)
- MATTL, Siegfried (2005): Történettudomány és emlékezéskultúra. In: *Élet és Irodalom*. 2005. július 1. 1.
- MENASSE, Robert (1994): „...weil wir alle Österreicher sind!” In: *Das jüdische Echo*. Vol. 43.
- MENASSE, Robert (1995): Das Land ohne Eigenschaften. Suhrkamp Taschenbuch Verlag, Wien.
- MIXNER, Manfred (1990): Színlelés és csalódás. In: Österreich und Deutschlands Größe. Ein schlampiges Verhältnis. Hg. Oliver Rathkolb, Georg Schmid, Gernot Heiss. Otto Müller Verlag, Salzburg.
- MOREAU-DESFARGES, Philippe (1994): Introduction á la geopolitique. Párizs.
- MOSER, Hugo (1985): Die Entwicklung der deutschen Sprache seit 1945. In: Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. Hg. Werner Besch. u. a., Berlin/New York.

- MUHR, Rudolph (1995): Zur Sprachsituation in Österreich und zum Begriff „Standardsprache“ in plurizentrischen Sprachen. Sprache und Identität in Österreich. Wien.
- Mythen der Deutschen (1999). Hg. von Werner Frindte und Harald Pätzold. Vs. Verlag.
- MUSIL, Robert (1962): Nachlaß zu Lebzeiten II. Unfreundliche Betrachtungen, Kap. Denkmale, Taschenbuchausgabe Rowolt. Hamburg.
- MÜNKLER, Herfried (1994): Politische Mythen und nationale Identität. In: Mythen der Deutschen. Hg. von Wolfgang Frindte und Harald Pätzold, Opladen.
- MÜNZ, Rainer (1995): Verhältnismäßig asymmetrisch. Österreich – Deutschland: Zwischen Bewunderung und Unbehagen. In: *Der Standard* (Wien). 12. 10. 1995. S. 33
- NEUHOLD, Hanspeter (1994): Außenpolitik, dauernde Neutralität und internationale Organisationen aus österreichischer Sicht. In: Schweiz–Österreich. Hg. von Friedrich Koja, Gerald Stourzh.
- NORA, Pierre (1991): Zwischen Geschichte und Gedächtnis. Berlin.
- NORA, Pierre (1992): Les lieux de mémoire, 1986–1992.
- NOWOTNY, Thomas (1996): Thesen zur Frage: Kann die SPÖ noch Außenpolitik machen? In: *Die Zukunft*. 10/96. 16–25.
- NYÍRI Kristóf (1980): A Monarchia szellemi életéről. Filozófiatörténeti tanulmányok. Gondolat, Budapest.
- PATAKI Ferenc (1986): Identitásviták nyomában. In: *Valóság*. 1986. 6. sz.
- PELINKA, Anton (1985): Windstille. Klagen über Österreich. Wien/Berlin.
- PELINKA, Anton (1990): Zur österreichischen Identität. Zwischen deutscher Vereinigung und Mitteleuropa. Ueberreuter, Wien.
- PERECZ László (2004): Nemzet és filozófia: német példa. In: *Világosság*. 45. évf. 6. sz.
- Pester Lloyd* (2007). Nr. 9., 2007. február 28. Neuer 15. Jahrgang. 2. p („Wie sind die Ungarn?“)
- POHL, Heinz-Dieter (2004a): www.chello.members.at /2004. 10. 12.
- POHL, Heinz-Dieter (2004b): www.chello.members.at/heinz.pohl/ 2004. 12. 11.
- POHL, Heinz-Dieter (2006): www.identität-sprache.at/ 2006. 04. 25.

- POLGAR, Alfred (1997): Theorie des Café Central. In: Wien und seine Kaffeehäuser. Hg. Petra Neumann.
- POLLAK, Wolfgang (1994): Österreich und Europa. Sprachkulturelle und nationale Identität.
- PORTISCH, Hugo – Riff, Sepp (1993): Der lange Weg zur Freiheit. Buchreihe Österreich, II. München.
- QUALTINGER, Helmut (2007): www.wikiquote.org/wiki/Helmut_Qualtinger, 2007. 02. 3.
- RÁKOS Péter (2000): Nemzeti jelleg, a miénk és a másoké. Kalligram, Pozsony.
- REIFFENSTEIN, Ingo (1982): Hochsprachliche Norm und regionale Varianten der Hochsprache; Deutsch in Österreich. In: Zur Situation des Deutschen in Südtirol. Hg. von Hans Moser Innsbruck, Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft. Germanistische Reihe 13.
- REITERER, Albert F. (1988): Nation und Nationalbewusstsein in Österreich: Ergebnisse einer empirischen Untersuchung. VWGÖ, Wien.
- RENAN, Ernest (1882): „Qu’est-ce qu’une nation?” (Sorbonne-i beszéd, 1882. március 3.)
- RENAN, Ernest (1994): Mi a nemzet? In: *Holmi*. VI. évf. 8. sz. (Réz Pál fordítása.)
- RESZLER, André (1995): Az osztrák identitás három vonatkozása. In: *Európai Szemle*. 1995/4. 113–119.
- ROTH, Joseph (1982): A kapucinus kriptá. (Ford. Déri György.) Európa, Budapest.
- ROTH, Joseph (1995): A kapucinus kriptá. In: Ungvári Tamás: A kimondhatatlan. In: *Európai Szemle*. 6. évf. 2. sz. 68.
- RORTY, Richard (1967): The Linguistic Turn: Recent Essays in Philosophical Method. Chicago.
- ROSTOVÁNYI Zsolt (1999): Identitás és integráció. Kulturális és szellemi törésvonalak Európában. In: *Világosság*. 1999. 12. sz.
- ROSTOVÁNYI Zsolt (1999): Európaiság, európai identitás és az európai integráció. In: *Európai Szemle*. 1999. 4. sz.
- RÖSEBERG, Dorothee (2001): Kulturwissenschaft Frankreich. Klett, Stuttgart.
- SCHRÖDER, Stephan Michael (1996): Auf Jagd nach Schnarks. In: Walter Baumgartner – Hans Fix: Arbeiten zur Skandinavistik. XII. Arbeitstagung der deutschsprachigen Skandinavistik. Wien. (Studia Mediaevalia Septentrionalia, 2.)

- SCHÜSSEL, Wolfgang (2005): Osztrák és európai identitás. In: *Európai Szemle*. 2005. tavasz/1. 17.
- SCHWEIGER, Günter (1992): Österreichs Image in der Welt. Ein Vergleich mit Deutschland und mit der Schweiz.
- SMITH, Anthony D. (1993): *National Identity*. Reno/Las Vegas/London/University of Nevada.
- SPANN, Gustav (1990): Beiträge zur historischen Sozialkunde. Wien. 1/96.
- STEINER, Georg (1993): Megjegyzések a nyelvről és a pszichoanalízisről. In: *Thalassa*. (4) 1993. 1.
- SWS, 2/1994. 224 p.
- SWS-Bildstatistiken (1994). Nr. 2. 212.
- SZABÓ József (2004): Svájc nyelvi helyzete, különös tekintettel a nyelvi kisebbségekre. In: *Magyar Nyelv*. C. évf. 2004/2. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Argumentum, Budapest.
- TALLENBACH, Gerd (1974): Mentalität. In: *Geschichte, Wirtschaft, Gesellschaft*. Festschrift für Clemens Bauer zum 75. Geburtstag. Hg. Erich Hassinger (u. a.). Berlin.
- Tourismus in Österreich (2004). Makroökonomische Performanz und individuelle Betroffenheit. Eine Sektorstudie. Eine Studie des Instituts für Höhere Studien im Auftrag der Bundeskammer für Arbeiter und Angestellte, Wien, endbericht Februar 1995, 1., zitiert von Gernot Heiss. In: *Memoria Austriae*. Band I. Verlag für Geschichte und Politik, 2004.
- UNGVÁRI Tamás (1995): A kimondhatatlan. In: *Európai Szemle*. 1995/3. 64–68.
- VAJDA, Stephan (1981): *Felix Austria*. Eine Geschichte Österreichs. Wien/Heidelberg.
- WEBER, Max (1988): Die Objektivität sozialwissenschaftlicher Erkenntnis (1904), in der Sammlung. Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre. 7. Auflage, Tübingen, 1988. (Zuerst 1922.)
- WEIGEL, Hans (1993): Das Kaffeehaus als Wille und Vorstellung. In: *Das Wiener Kaffeehaus*. Hg. von Kurt-Jürgen Heering, Frankfurt/M. – Leipzig.
- WEIXLER, Helmut (1994): Süße Bällchen. In: *Profil*. Nr. 9/1994. 20.

- Wienerisch – das andere Deutsch (2000). Kauderwelsch, Band 78. REISE-KNOW-HOW Verlag, Bielefeld.
- WIESINGER, Peter (Hg.) (1988): Das österreichische Deutsch. Böhlau Verlag, Wien/Köln/Graz.
- WIESINGER, Peter (1995): Das österreichische Deutsch in der Diskussion. In: Muhr, Rudolf – Schrod, Richard – Wiesinger, Peter (Hg.): Österreichisches Deutsch. Linguistische, sozialpsychologische und sprachpolitische Aspekte einer nationalen Variante des Deutschen. Verlag Holder-Pichler-Tempsky, Wien.
- Willms, Dorothea (1988): Kultúra, mint az egyetlen német nemzet forrása. 1988. november 15. (Tv-beszéd.)
- WINTERSBERGER, Astrid – ARTMANN, H. C. (1995): Österreichisch–Deutsches Wörterbuch. Salzburg/Wien.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (1921): Tractatus logico-philosophicus 5. 6.
- WODAK, Ruth (1998): Zum Nationsverständnis: Staatsnation – Kulturnation – nationale Identität. Zu diskursiver Konstruktion nationaler Identität. Frankfurt a. M.
- WODAK, Ruth – DE CILLIA, Rudolf – REISIGL, Martin (2002): Zur diskursiven Konstruktion von nationaler Identität. Suhrkamp, 2002. 1. Auflage 1998. (Weitere Autoren: Karin Liebhart, Klaus Hofstätter, Maria Kargl.)
- ZARAHDNIK, Michael (1988): Stimmungsszenen am Stand. In: Ehalt, Hubert C. u. a. (Hg.).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Mélységes hálámat szeretném kifejezni elsősorban dr. Földes Csaba professzor úrnak a kutatási irány kijelölésért, a bölcs útmutatásért, a világos magyarázatokért és a bátorításért, amelyre a doktorandusznak a doktori cselekmény során nagy szüksége van. Köszönöm felbecsülhetetlen értékű szakmai és emberi segítségét. Nagyon fontos volt számomra a tudat, hogy mindig számíthattam támogató tanácsaira.

Szívből jövő köszönettel tartozom a Kaposvári Egyetem könyvtárosainak, különösen Huszárné Szabó Máriának. Értekezésemhez főként külföldi szakirodalomból szereztem ismereteket; bármilyen könyvre volt szükségem, mindenben segítségemre volt. Az adatbázisokban való keresés professzionalizmusa és a könyvtárközi kölcsönzések gyorsasága nagymértékben megkönnyítette munkámat.

Szeretném köszönetemet kifejezni Schleinerné dr. Szányel Erzsébet főiskolai tanárnak, kedves kolléganőmnek, aki a dolgozatírás kezdeti szakában értő figyelemmel kísérte munkámat, megosztotta velem tudását és tapasztalatait.

Köszönöm tanszéki munkatársaimnak, Márkó Katalinnak, Stickl-Rábai Mártának és Szilvási Zsuzsannának, hogy alkotói szabadságom három hónapja alatt megoldották a helyettesítésemet.

Köszönöm bécsi barátaimnak, dr. Elisabeth Furchnak és dr. Gabriele Khan-Swiknek, hogy a kérdőíveket az osztrák hallgatókkal kitöltették, amivel hatalmas gondot vettek le a vállamról.

Köszönöm Kömüves Sándornak, barátomnak, hogy a technikai kérdések megoldását és a nyomtatást magára vállalta, amivel felbecsülhetetlen segítséget nyújtott.